

**Вищий навчальний заклад Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Міністерство освіти і науки України**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

МАТВИЄНКО ТЕТЯНА ОЛЕКСАНДРІВНА

УДК 342.25:94(477) ”1917/1918”

**ДИСЕРТАЦІЯ
«ЗЕМСТВА УКРАЇНИ НА ТЛІ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ
ДОБИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ (БЕРЕЗЕНЬ 1917 Р. – КВІТЕНЬ 1918 Р.)»**

Спеціальність 07.00.01 – історія України

Подається на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук.

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Т.О. Матвієнко

Науковий керівник **Нестуля Олексій Олексійович**, доктор історичних наук, професор.

Полтава – 2019

Анотація

Матвієнко Т.О. Земства України на тлі суспільно-політичних процесів доби Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 історія України. – Вищий навчальний заклад Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», Полтава; Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна Міністерства освіти і науки України, Харків, 2019.

У дисертаційному дослідженні комплексно проаналізовано вплив суспільно-політичних процесів в Україні доби Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) на земства та їх зворотній вплив на суспільно-політичні трансформації та українське державотворення того часу.

Аналіз публікацій радянських і сучасних авторів, праць учених з української діаспори свідчить, що ця проблема досліджувалася ними переважно в контексті боротьби за встановлення радянської влади в Україні або ж становлення української незалежної держави. Дослідники земств окремих регіонів України акцентують увагу на регіональних особливостях їх еволюції під впливом загальноукраїнського суспільно-політичного контексту. Відтак, актуальність винесеної в назву дисертації проблеми визначається станом її дослідження.

Її вирішення стало можливим завдяки залученню широкого кола джерел (опублікованих нормативно-правових актів, матеріалів архівів, періодичних видань, спогадів), які проаналізовано в дисертації. Причому більшість із них до наукового обігу вводиться вперше. У дисертації наголошено на важливості для вирішення поставлених у ній завдань методології дослідження, яка базується на принципах об'єктивності та історизму, а також адекватних методах (історико-генетичному, історико-порівняльному, історико-типологічному, історико-системному, статичному, аналогії, історико-психологічної реконструкції). Їх сукупність дала

можливість уникнути суб'єктивних оцінок під час аналізу джерел і зробити відповідні висновки.

У дисертації показано, що губернські та повітові земства, створені після відміни в Росії в 1861 році кріпосного права, попри їх консервативний склад, на початку XX ст. почали претендувати на участь у суспільно-політичному житті держави. Оскільки царський уряд категорично виступав проти цього, більшість земств України вітали повалення в лютому 1917 року російського самодержавства. Вони підтримали Тимчасовий уряд, який очолив голова Всеросійського земського союзу Г. Львов. У відповідь той призначив своїми повновладними комісарами на місцях голів повітових і земських управ. Так уряд сподівався зміцнити тут своє становище.

У дисертації доведено безпідставність цих сподівань. Створені ще за царизму, земства не були виразниками соціально-економічних інтересів демократичних кіл сільського населення та їх сподівань на демократизацію процесів формування й діяльності органів влади. Зволікання Тимчасового уряду з реформуванням земств призвело до того, що воно почало проводитися ініціативно місцевими революційно налаштованими громадськими організаціями. Створені ними місцеві виконавчі комітети почали відкликати комісарів Тимчасового уряду, поповнювати своїми представниками склад повітових і губернських земських зібрань, тим самим значно радикалізувавши їх. Аби зберегти ситуацію на місцях під своїм контролем, 14 березня 1917 року Тимчасовий уряд доручив повітовим і губернським комісарам очолити створення губернських, повітових, міських, волосних і селищних комітетів. Дійсно, земці брали досить активну участь у їх формуванні. Проте перебороти стихію революційної демократизації земських органів самоврядування не змогли. На кінець весни 1917 року більшість повітових і частина губернських комісарів Тимчасового уряду в Україні за ініціативи громадських комітетів були усунуті зі своїх посад. Їх обійняли представники демократичних сил, які домінували у складі губернських і повітових земських зібрань. Для Тимчасового уряду це загрожувало втратою впливу на місцях, паралічем системи органів влади, наростанням анархії. У дисертації наголошено, що особливо гострою ця проблема була в Україні, де зростав

авторитет створеної в березні 1917 року Української Центральної Ради. Її заклики до автономії України знаходили все більшу підтримку й серед земців.

Прагнучи зберегти вплив на земства та легітимізувати їх діяльність, уряд пішов на реформування органів земського самоврядування й ухвалив 21 травня 1917 року Положення «Про волосне земське управління» та «Про здійснення виборів губернських і повітових земських гласних». Ними проголошувалося всезагальне, рівне, пряме виборче право за таємного голосування. Ці правові акти досить детально проаналізовано в історичній та юридичній літературі. Тому в дисертації основну увагу приділено висвітленню обставин розробки та прийняття положень, які визначали порядок формування й обсяги повноважень нової, по суті, базової земської одиниці, якою стали волосні земства. Після прийняття 9 червня 1917 року Тимчасовим урядом Постанови «Про зміну діючого положення щодо губернських та повітових земських установ» останні спільно з волосними земствами перебирали на себе основні адміністративні та господарсько-розпорядчі повноваження на місцях. За комісарами Тимчасового уряду зберігалися лише функції нагляду за дотриманням земствами законності у своїй діяльності.

Таким чином, Тимчасовий уряд, по суті, проголосив про створення нової системи управління країною на основі принципів демократії та самоврядування. На цьому неодноразово наголошували учасники обговорення проголошеної земської реформи. Водночас вже тоді звучали скептичні голоси: уряд запізнився з її проведенням і розпочав реформу тоді, коли серед селянства вже почало домінувати негативне ставлення до земств та діяльності самого уряду.

Цим скористалася Центральна Рада, яка 10 червня 1917 року ухвалила I Універсал, у якому чітко проголосила свої наміри боротися за автономію України та статус центральної влади в межах її території. Її основою на місцях мали стати українізовані органи місцевого самоврядування. Універсал отримав масову підтримку збоку земств України й дав потужний імпульс до їх подальшої демократизації.

Реакція Тимчасового уряду була блискавичною. Уже 11 червня 1917 року він дав старт виборам до волосних земств, а 29 червня 1917 року його делегація прибула

до Києва й змусила Центральну Раду піти на компроміс, викладений у II Універсалі від 3 липня 1917 року. Згідно з ним відповідь на прагнення Центральної Ради до автономії України мали дати Всеросійські Установчі збори, вибори до яких були призначені на осінь 1917 року.

Універсал викликав глибоке розчарування в демократичних земських колах. Це ще більше ускладнило підготовку виборів до волосних земств. Попри те, що координували її комісари Тимчасового уряду, основний тягар ліг на земства, яким довелося вирішувати фінансові, організаційні, кадрові та інші проблеми під час визначення меж земських волостей, числа гласних у кожній із них, формування виборчих комісій, створення дільниць для голосування, укладання списків виборців. Останні у своїх більшості розцінювали вибори до волосних земств як спробу не лише зберегти, а й розширити сферу діяльності дореволюційних установ, тому нерідко чинили опір заходам із їх підготовки.

Політичні партії, які розглядали виборчу кампанію у волосні земства як репетицію боротьби за свій вплив на інших щаблях адміністративної системи та на виборах до Установчих зборів, суттєво вплинути на хід підготовки до них не могли, оскільки вони мали проводитися за мажоритарною системою. До того ж на волосному рівні партії організаційно були представлені дуже слабо. Відтак кандидати в гласні волосних земств висувалися переважно за становим, а не партійним принципом.

Прагнучи виправити ситуацію, 26 липня 1917 року Тимчасовий уряд дозволив повітовим земствам приймати рішення про можливість проведення волосних виборів за пропорційною системою. Це був «політичний хабар» партії російських есерів, які домінували у складі Тимчасового уряду й мали найбільший вплив на селі. Проте в Україні популяризовані ними моделі вирішення найболючішого для селян земельного питання на той час уже асоціювалися з партією українських есерів і створеними нею селянськими громадськими організаціями. Вони ж орієнтувалися на Українську Центральну Раду. Відтак запровадження пропорційної системи на виборах до волосних земств в Україні не дало політичного зиску Тимчасовому урядові. Навпаки, цей крок лише ускладнив підготовку до волосних виборів,

терміни проведення яких із липня 1917 року змістилися на кінець серпня – жовтень цього року. Відповідно довелося перенести вибори до Всеросійських Установчих зборів.

Проведений у дисертації аналіз явки виборців на дільничні комісії для голосування засвідчує надзвичайно високий рівень їх абсентеїзму в усіх без винятку губерніях України. Дуже рідко відсоток тих, хто проголосував на виборах до волосних земств, сягав 50%. У багатьох волостях довелося призначати повторні вибори. Але на них приходило ще менше виборців.

Негативне ставлення селян до самих виборів, їх недовіра до представників заможних верств населення та інтелігенції, низький рівень політичної культури та освіти визначали результати виборів: до волосних земств були обрані переважно селяни, висунуті позапартійними групами селян чи селянськими громадськими організаціями – радами та спілками. За висуванців політичних партій майже не голосували, а якщо й голосували, то переважно за представників від українських соціалістів-революціонерів. Усе це визначило політичні наслідки виборів до волосних земств: на більшості установчих засідань волосних земських зібрань, які масово прокотилися Україною у вересні – жовтні 1917 року, була задекларована підтримка Української Центральної Ради.

Саме в цей час в Україні відбувалися вибори до повітових земств. Лише в Полтавській губернії явка виборців на них сягала понад 60%, в інших – була навіть нижчою, ніж на волосні. Як у волосних, у повітових земських зібраннях домінували позапартійні гласні від селян, більшість із яких розділяли засадничі положення партії українських есерів. Оскільки вибори проводилися і в повітових центрах, зріс відсоток у складі повітових земств гласних, висунутих групами та спілками місцевої інтелігенції й осередками політичних партій. Останні досить активно працювали на виборах, проте відчутних результатів досягли лише українські есери. При цьому, порівнюючи з дореволюційним, склад гласних повітових земств оновився майже повністю. Більшість із них орієнтувалися на Центральну Раду. Отже, вибори продемонстрували можливість досягнення проголошених нею цілей демократичним шляхом.

Силове захоплення в жовтні 1917 році влади в Росії більшовиками підштовхнуло Українську Центральну Раду до прийняття 7 листопада 1917 року III Універсалу, у якому проголошувалася Українська Народна Республіка. Декларувався її нерозривний зв'язок із демократичною Росією, проте вища влада в Україні переходила до Центральної Ради та її Генерального Секретаріату. Найвищою адміністративною владою на місцях оголошувалися органи місцевого самоврядування, у тому числі земства. Аби підкреслити їх нову роль у майбутній Україні, 19 грудня 1917 року Центральна Рада ухвалила закон «Про зміну назв земських інституцій», згідно з яким земства отримали статус волосних, повітових і губернських народних рад.

Водночас більшість земств підтримували Центральну Раду лише в частині її автономних прагнень у складі Росії, продовжували вірити у доленосність Всеросійських Установчих зборів. Тому, коли у відповідь на їх розпуск більшовиками та пряму військову агресію більшовицької Росії в Україну Центральна Рада проголосила незалежність УНР, земці розгубилися – самотійність для них була неочікуваною.

Після захоплення території України більшовиками земці спробували досягнути компромісу з ними. Не маючи власного адміністративно-господарського апарату управління, останні декларували готовність до нього. Проте дуже скоро їх політичні інтереси взяли гору над здоровим глуздом і більшовики розпустили не лише земські збори, а й більшість земських управ. В Україні силою зброї окупантів їх місце зайняли органи диктатури пролетаріату – ради робітничих, селянських і солдатських депутатів. У дисертації подано розгорнутий аналіз відповідних процесів.

Також, показано, що втрати (кадрові, політичні, іміджеві, організаційні), яких зазнали земства від тимчасової окупації України були, настільки значними, що ті не змогли розпочати свою роботу й після відновлення за підтримки німецько-австрійських військ влади Центральної Ради. Остання ж виявилася не спроможною допомогти їм у цьому. Усе це було однією з причин, які й визначили її сумну долю.

29 квітня 1918 року вона була розпущена генералом П. Скоропадським, який захопив владу в Україні.

Аналіз еволюції земств Україні в контексті суспільно-політичних процесів доби Центральної Ради, наведені висновки щодо її рушіїв та змісту мають практичне значення для сучасного реформування системи влади й органів місцевого самоврядування. По-перше, вони переконливо свідчать, що реформа може мати успіх лише за умови, що буде максимально враховувати інтереси місцевого населення та їх громад і користуватиметься їх підтримкою. По-друге, її успіх залежить від послідовності й наполегливості в реалізації та підтримці збоку центральних інститутів влади. Нарешті, необхідно усвідомлювати: окупанти завжди прагнуть створити на підконтрольній їм території такі органи влади, які б служили, насамперед їм.

Ключові слова: Українська Центральна Рада, Тимчасовий уряд, земство, самоврядування, громадські комітети, вибори, земське зібрання, земські управи, влада, більшовики.

Abstract

Matvienko T. Zemstvos of Ukraine on the Background of Social and Political Processes in Ukraine of the Central Council Period (March 1917 - April 1918) –

Qualification research work on the rights of a manuscript.

The thesis for the degree of Candidate of Historical Sciences specialty 07.00.01 "History of Ukraine" – Higher educational establishment of Ukoopsilka "Poltava University of Economics and Trade", Poltava; V.N. Karazin Kharkiv National University, the Ministry of Education and Science of Ukraine, Kharkiv, 2019.

The influence of socio-political processes in Ukraine of the Central Council period (March 1917 – April 1918) on zemstvos and their reverse impact on social and political transformations and Ukrainian statemaking process of that time are comprehensively analysed in this research work.

Analysis of Soviet and contemporary authors' publications, Ukrainian diaspora scientists' works indicates that the problem was mainly studied by them in the context of the struggle for the establishment of Soviet power in Ukraine or from the point of the Ukrainian independence formation. Researchers who studied zemstvos of different Ukrainian regions focus their attention on regional features of zemstvos' evolution under the influence of nationwide socio-political context. Hence, the urgency of the problem highlighted in the title of the thesis is defined by the state of its investigation.

Solution of the problem mentioned was made possible by the involvement of a wide range of sources (published regulations, archive materials, periodicals, memoirs) which are analysed in the dissertation. Moreover, most of them are introduced into scientific circulation for the first time. The thesis stresses the importance of research methodology based on the principles of objectivity and historicism, and also adequate methods (historical-genetic, historical-comparative, historical-typological, historical-systematic, static, analogy and historical-psychological rehabilitation methods) to address the challenges raised in the research. Their combination made it possible to avoid subjective assessments during the source analysis and make new conclusions.

The thesis shows that at the beginning of the XX century, in spite of their conservative composition, provincial and district zemstvos, created after the serfdom abolition in 1861, began to apply for participation in social and political life. As the tsar's government strongly opposed it, most zemstvos of Ukraine welcomed the Russian autocracy overthrow in February 1917. They supported the Interim Government, headed by the chairman of the All-Russian Zemstvos Union G. Lvov. In response, he made chairmen of district and zemstvo councils his sovereign commissars on the ground. So the Government hoped to strengthen its position locally.

The thesis proves the unsubstantiated nature of these expectations. Created during the tsarist period, zemstvos were not exponents of social and economic interests of the democratic circles of the rural population and their hopes for the democratization of the authority formation and its activity. The Interim Government delaying of zemstvo reform led to vigorous actions of local revolutionary-minded public organisations. Local executive committees, created by them, began to withdraw commissars of the Interim Government, to replenish zemstvo district and provincial assemblies with their members, thereby, they made those state bodies much more radical. On March 14 1917 the Interim Government charged the district and provincial commissars to chair the creation of provincial, district, city, township and village committees to keep the situation on the ground under its control. Indeed, zemstvo members took a very active part in the formation of state bodies mentioned above. However, they failed to overcome the havoc of self-regulatory bodies revolutionary democratisation. At the end of spring 1917 most district and a part of provincial Interim Government commissars in Ukraine were removed from their posts on the initiative of community committees. Those positions were taken by democratic forces representatives which dominated in the composition of provincial and district zemstvo assemblies. It threatened the Interim Government by loss of influence on the ground, paralysis of the government system and anarchy growth. The thesis states that the problem was particularly acute in Ukraine where the Ukrainian Central Council was established in March 1917 and its power rapidly soared. Central Council's calls for autonomy of Ukraine found increasing support among zemstvos.

In an effort to keep the impact on zemstvos and legitimize their activities, the Government agreed to reform zemstvo self-regulating bodies and approved regulations "On the township zemstvo administration" and "On election of provincial and district zemstvo councilors" on May 21 1917. They proclaimed universal, equal and direct suffrage by secret ballot. These law acts are analysed in detail in historical and legal literature. Therefore, the thesis focuses on coverage of development conditions and adoption of regulations which determined the order of formation and the volume of new powers of a basic zemstvo unit, which district zemstvos became. After on 9 June 1917 the Interim Government took the resolution "On changing the existing regulations for provincial and district zemstvos" those both state bodies assumed the main administrative and economic duties on the ground. The Interim Government commissars had only a function of supervision over legality of zemstvos' work.

Thus, The Interim Government, in fact, announced the creation of a new system of governance based on the principles of democracy and self-regulation. Participants of the discussion about the zemstvo reform repeatedly emphasized this point. At the same time skeptical opinions sounded even then: the Government was late with the reform implementation and started it when the negative attitude towards zemstvos and the Government activities already began to dominate among the peasantry.

The Central Council benefited from this fact, and on June 10 1917 proclaimed the First Universal, which clearly declared Central Council's intention to fight for the autonomy of Ukraine and its status of the central authority within its territory. Council's basis on the ground contained Ukrainized local self-regulating bodies. The Universal received massive support from zemstvos of Ukraine and gave a powerful impulse to its further democratisation.

The reaction of the Interim Government was blazing. On 11 June 1917 it already launches election to township zemstvos and on 29 June 1917 the Interim Government's delegation arrives in Kyiv and forces the Central Council to compromise, which was set out in the Second Universal on July 3 1917. According to it the answer to the Central Council's aspirations for autonomy of Ukraine had to be given by the All - Russian Constituent Assembly, an election to which was scheduled for September 17 1917.

The Universal caused deep disappointment in democratic zemstvo communities. This, in its turn, complicated the preparation of township zemstvo election even more. Although it was coordinated by the Interim Government commissars, the main burden of the election campaign lay on zemstvos, which had to deal with financial, organisational, personnel and other problems in determining the boundaries of zemstvo districts, the number of councilors in each of them, the formation of election commissions, the creation of stations for voting and arranging lists of voters. The latter mainly regarded the election to township zemstvos as an attempt not only to maintain, but also expand the scope of pre-revolutionary institutions, so they often opposed the election preparation.

Political parties, which considered the election campaign to township zemstvos as a rehearsal of their struggle for the influence on other levels of the administrative system and at the election to the Constituent Assembly, could not significantly affect the township zemstvos' election preparation because the campaign was held according to the majority system. In addition, at a township level party organizations were presented very poorly. Therefore, candidates for township zemstvo councilors were put forward mainly by their status, rather than party lines.

In an effort to remedy the situation, on July 26 1917 the Interim Government allowed the district zemstvos to decide on the possibility of being elected to township zemstvos under the proportional system. It was a "political bribe" to the Russian Socialist Revolutionist Party, which dominated the Interim Government and had the greatest impact in the countryside. However, in Ukraine, solution models of the land issue, which was most acute for peasants, popularised by this party, had already been associated with the party of Ukrainian Socialist Revolutionists and its peasant community organizations created by it. They were guided by the Ukrainian Central Council. Therefore, the introduction of the proportional system for elections to the township zemstvos in Ukraine did not produce the political benefit for the Interim Government. On the contrary, this move only complicated preparations for the township election, the terms of which shifted from July 1917 to the end of August–October the same year. Consequently, it was necessary to change the date of the election to All-Russian Constituent Assembly.

Analysis of voter turnout at polling stations made in the thesis demonstrates an extremely high level of population's reluctance to participate in the election in all provinces of Ukraine. Percentage of those who voted in the election to township zemstvos reached 50% quite rarely. It was necessary to arrange a repeated election in many districts. But even fewer voters came there.

The negative attitude of peasants towards the election itself, their distrust to representatives of wealthy strata and educated people, low level of political culture and education determined the election results. Mainly peasants were elected to township zemstvos, put forward by independent peasant groups or peasant public organisations – councils and unions. People did not almost vote for candidates from political parties, and even if they did, then those chosen ones were mainly the representatives of the Ukrainian Socialist-Revolutionists. All these factors determined the political consequences of the election for township zemstvos. The support to Ukrainian Central Council was declared at most township zemstvo meetings which were held in Ukraine in September–October 1917.

It was the time when the election to the district zemstvos were held in Ukraine. Only in the Poltava province the voter turnout reached more than 60%. In other places, the turnout was even lower than at the district election. Independent councillors from peasants dominated in the district assemblies as in township ones. Most of those representatives shared the grounds of the Ukrainian Socialist Revolutionist party. Since elections were also held in provincial centres, the number of councilors nominated by associations of local educated people and political parties increased among members of district zemstvos. The parties worked very actively at the election, but the tangible results were only achieved by the Socialist Revolutionist party. However, comparing with pre-revolutionary composition of councilors, district zemstvo membership renewed almost completely. Most of them focused on the Central Council. So, the election demonstrated the possibility of democratic achieving aims proclaimed by this organization.

Bolsheviks' power seizure in Russia in October 1917 forced the Ukrainian Central Council to adopt the Third Universal on 17 November 1917 which proclaimed the Ukrainian National Republic. The document declared its inextricable link with democratic Russia, but the highest power in Ukraine passed to the Central Council and its General

Secretariat. Local self-regulating bodies, including zemstvos, were announced to be the highest administrative authority. To emphasize their new role in the future of Ukraine, on December 19 1917 the Central Council adopted the Law "On the change of zemstvo institutions`names " under which they acquired the status of township, district and provincial people's councils.

However, most zemstvos supported the Central Council only in some terms of its autonomous aspirations and continued to believe in vital importance of All-Russian Constituent Assembly. So when, in response to the Bolsheviks` dissolution of that state body and their direct military aggression against Ukraine, the Central Council proclaimed the independence of the Ukrainian National Republic, zemstvos confused because it was quite unexpected for them.

After the Bolsheviks` capturing of the Ukrainian territory zemstvo members tried to reach a compromise with them. Not having their own system of administrative management, the Bolsheviks declared their readiness to use zemstvos. But soon their political interests prevailed over common sense and they disbanded not only zemstvo meetings, but also most of zemstvo councils. In Ukraine, the proletariat dictatorship bodies took zemstvos` place with the force of invaders` arms. Those governing bodies were councils of workers, peasants and soldiers` deputies. The thesis gives a detailed analysis of the corresponding processes.

It also shows that the losses (human, political, image, organizational) which zemstvos were exposed to during the temporary occupation of Ukraine were so huge that those state bodies could not begin their work after the recovery of the Central Council support by German-Austrian military authorities. The latter were not able to help the Central Council in its work. And that was one of the reasons that determined its sad fate. On April 29 1918 the Central Council was dismissed by General P. Skoropadsky, who seized power in Ukraine.

Analysis of zemstvos` evolution in Ukraine in the context of social and political processes of the Central Council period, conclusions on motives and content presented are of practical importance for modern reform of the government system and local authorities. First, these findings strongly suggest that the reform can be successful only under

conditions that the interests of local people and their communities will be mostly taken into account and the reform will enjoy their support. Secondly, reform's success depends on persistence and consistency in its implementation and support of the central government institutions. Finally, it is necessary to realise occupation forces always seek to create such authority bodies that will serve primarily to themon the territory controlled by occupants.

Keywords: Ukrainian Central Council, the Interim Government, zemstvo, self-regulation, public committees, election, zemstvo assembly, zemstvo councils, power, the Bolsheviks.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у фахових виданнях України:

1. Матвієнко Т. О. Земства України в контексті трансформації органів влади в 1917 році. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ, 2008. Вип. 14. С. 23–34.
2. Матвієнко Т. О. Земства України в контексті процесу формування інституту комісарів Тимчасового уряду в березні – травні 1917 р. Історична пам'ять. Полтава, 2010. Вип. 1'2010. С. 93–102.
3. Матвієнко Т. О. Боротьба за демократизацію земств України (березень – травень 1917 р.). Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ, 2010. Вип. 38. С. 54–63.
4. Матвієнко Т. О. Підготовка до виборів у волосні земства в Україні (травень – серпень 1917 р.). Культура народів Причорномор'я: научный журнал. Симферополь, 2013. С. 132–140.
5. Матвієнко Т. О. Реакція земств України на Жовтневий переворот 1917 року. Історична пам'ять. Полтава, 2015. Вип. 33. С. 77–86.
6. Матвієнко Т. О. Наслідки агресії більшовицької Росії в Україну для земств Української Народної Республіки (кінець 1917 р. – початок 1918 р.). Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Гуманітарні науки. Львів, 2018. Вип. 15. С. 77–86.

Публікації у фахових виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз:

7. Матвієнко Т. О. Результати виборів до волосних земств в Україні 1917 р. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2014. Вип. XXXVIII. С. 116–122. (Видання входить до міжнародної наукометричної бази РІНЦ).

Публікації у зарубіжних наукових фахових виданнях:

8. Матвієнко Т.О. Повітові та волосні земства Української Народної Республіки під окупацією більшовицької Росії (січень – березень 1918 р.). World Science. 10 (38), Vol. 2, October 2018, Warsaw, Poland. RS Global Sp. z O.O. (Видання входить до міжнародних наукометричних баз Index Copernicus, academia.edu, Google Scholar, RS Global)

Публікації апробаційного характеру (матеріали конференцій):

9. Матвієнко Т. Створення Тимчасового уряду та ставлення українських земств до нього. *Громадянське суспільство в Україні: проблеми формування та перспективи розвитку*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Полтава, 23–24 травня 2008 р.). Полтава, 2008. С. 172–176. (Форма участі очна).
10. Матвієнко Т. Органи місцевого самоврядування Подільської губернії і формування інституту комісарів Тимчасового уряду 1917 р. *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків*: матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції (м. Кам'янець-Подільський, 17–18 травня 2012 р.). Кам'янець-Подільський, 2012. С. 100–103. (Форма участі заочна).
11. Matvienko T., Deliya O. The results of the elections in the district administration – Zemstvo – in Ukraine (1917). *4-ий міжнародний молодіжний фестиваль науки „Litteris et artibus”*: матеріали IV міжнародної конференції молодих вчених HSS – 2013. Гуманітарні та соціальні науки (м. Львів, 21–23 листопада 2013 р.). Львів, 2013. С. 18–19. (Форма участі заочна).
12. Матвієнко Т. Місцеві органи влади в Україні навесні 1917: в пошуках альтернативи. *Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення*: матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Суми–Курськ, 18 квітня 2014 р.). Суми–Курськ, 2014. С. 128–130. (Форма участі заочна).

13. Матвієнко Т. Становлення волосних земств в Україні влітку – восени 1917 р. *Придніпровські соціально-гуманітарні читання: матеріали III всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю.* (м. Кіровоград, 16 травня 2014 р.). Кіровоград, 2014. С. 65–69. (Форма участі очна).
14. Матвієнко Т. Підготовка до виборів в повітові земства в Україні (осінь 1917 р.). *Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 30–31 травня 2014 р.). Львів, 2014. С. 103–105. (Форма участі заочна).
15. Матвиенко Т. Результаты выборов в уездные земства в Украине (осень 1917 г.). *Актуальные проблемы юридической науки и правоприменительной практики: материалы международной научно-практической конференции профессорско-преподавательского состава и аспирантов. Государственно-правовая секция* (г. Белгород, 8 апреля 2014 г.). Белгород, 2014. С. 236–254. (Форма участі заочна).
16. Матвієнко Т. Політична боротьба на виборах до повітових земств в Україні восени 1917 р. *Шості Гуржіївські історичні читання: матеріали всеукраїнської наукової конференції з нагоди 100-річчя з дня народження академіка Івана Олександровича Гуржія* (м. Черкаси, 17–18 вересня 2015 р.). Черкаси, 2015. С. 174–177. (Форма участі очна).
17. Матвієнко Т. Джерела до вивчення проблеми еволюції земств України на тлі суспільно-політичних процесів доби Центральної Ради. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи: матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції* (м. Конін–Ужгород–Дрогобич, 15 червня 2018 р.). Конін–Ужгород–Дрогобич, 2018. С. 35–37. (Форма участі заочна).

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Історіографія, джерельна база дослідження, методологія та методи дослідження	12
1.1. Історіографія проблеми	12
1.2. Джерельна база дослідження	24
1.3. Методологія та методи дослідження	34
Висновки до розділу 1	38
Список використаних джерел до розділу 1	40
Розділ 2. Земства України: від створення Української Центральної Ради до її Першого Універсалу	52
2.1. Земства України в контексті формування місцевих органів влади Тимчасового уряду	55
2.2. Стихійна демократизація земств України	76
2.3. Правові засади реформування земських органів	86
Висновки до розділу 2	99
Список використаних джерел до розділу 2	101
Розділ 3. Земства України між Першим і Третім Універсалами Центральної Ради	116
3.1. Земства України: між Тимчасовим урядом та Центральною Радою	116
3.2. Підготовка до виборів волосних земств	124
3.3. Вибори до волосних земств	143
3.4. Вибори повітових земств	161
Висновки до розділу 3	185
Список використаних джерел до розділу 3	187
Розділ 4. Земства Української Народної Республіки (листопад 1917 р. – квітень 1918 р.)	205
4.1. Більшовицький збройний переворот у Петрограді і земства України	205
4.2. Земства незалежної УНР	220
Висновки до розділу 4	249
Список використаних джерел до розділу 4	250
Висновки	261
Додаток	269

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. В умовах сучасного державотворення України реформа місцевого самоврядування та територіальної організації влади на засадах децентралізації стали пріоритетними напрямками державної політики. Децентралізація розширює можливості місцевого самоврядування, сприяє активізації населення в забезпеченні власних потреб, звужує вплив держави на суспільство. Розбудова інституту місцевого самоврядування передбачає утворення в межах держави самостійних одиниць – громад – із широким колом прав і повноважень. Їх дієздатність має суттєво вплинути на рівень життя кожного жителя громади, соціально-економічний, суспільно-політичний, морально-психологічний стан громади та суспільства в цілому. Не буде перебільшенням твердження про те, що хід усіх інших реформ і трансформацій в Україні значною мірою буде залежати від залучення до них через органи самоврядування територіальних громад їх населення.

Символічно, що спроби відновлення української державності за доби Центральної Ради (березень 1917 р. – квітень 1918 р.) були пов'язані з розбудовою подібної моделі управління та організації соціально-економічного й суспільно-політичного життя країни. Центральна Рада важливе місце в ній відводила органам самоврядування сільського населення – земствам, які з грудня 1917 року вже в Українській Народній Республіці отримали нову назву «народні ради». Вона засвідчувала ті принципи, які мали визначати їх порядок формування та діяльності – демократичність і відданість інтересам виборців.

Утілювати в життя проголошені принципи Центральна Рада була вимушена в умовах загострення відносин з більшовицькою Росією, а потім і її прямої агресії в Україну. Захопивши її територію, російські більшовики встановили свою модель влади, засновану на диктатурі.

Усе це звертає увагу сучасних не лише науковців, а практиків державного будівництва, політологів, соціальних психологів до досвіду розбудови органів місцевого самоврядування доби Центральної Ради. Для них важливо винести уроки

як успіхів, так і невдач того періоду. Саме цим і зумовлена суспільно-політична та практична актуальність дослідження процесів еволюції земств України на тлі суспільно-політичних процесів доби Української Центральної Ради.

Тема має також наукову актуальність, оскільки широке коло історичних праць вітчизняних науковців та істориків української діаспори розглядають земства доби Центральної Ради в контексті становлення української державності або ж аналізують їх діяльність у межах окремих регіонів України. Діалектика взаємозв'язку суспільно-політичних процесів і трансформацій, що відбувалися із земствами того часу, комплексно в межах України спеціально не досліджувалася.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження виконано в межах наукових програм і планів кафедри педагогіки та суспільних наук вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі», у контексті науково-дослідної теми: «Розвиток краєзнавства в Україні (II пол. XIX ст. – поч. XX)» (державний реєстраційний номер – 0110U002270).

Метою роботи є аналіз впливу суспільно-політичних чинників на процеси демократизації земств України та їх зворотнього впливу на суспільно-політичні трансформації доби Центральної Ради.

Для досягнення поставленої мети необхідно вирішити низку **завдань**:

- проаналізувати стан і ступінь наукового дослідження обраної теми, окреслити основні напрями її подальшого вивчення;
- виявити наявну джерельну базу з проблеми дослідження, провести її науковий аналіз;
- проаналізувати еволюцію політики Тимчасового уряду щодо земств, механізмів їх формування та місця в структурі органів влади демократичної Росії;
- з'ясувати позицію Української Центральної Ради щодо місця та ролі органів місцевого самоврядування на різних етапах процесу національного державотворення;
- визначити позицію земств щодо державотворчих процесів в Україні та Росії в контексті Української революції за доби Центральної Ради;

- вивчити нормативно-правові акти, що визначали структуру, порядок формування та повноваження земств;
- визначити головні чинники, що впливали на хід і результати виборчих кампаній до земств;
- проаналізувати склад гласних волосних, повітових і губернських земств України та його вплив на політичну позицію земських органів самоврядування;
- визначити вплив більшовицького Жовтневого перевороту 1917 року в Петрограді на земства України;
- дослідити наслідки агресії більшовицької Росії в Україну кінця 1917 року – початку 1918 року для земських органів Української Народної Республіки;
- з'ясувати особливості функціонування органів земського самоврядування УНР за умови присутності на її території австро-німецьких військ.

Об'єктом дослідження є земства України за доби Центральної Ради. На час її створення (березень 1917 року) земські органи існували на губернському та повітовому рівнях. Формувалися та діяли вони за законами царського часу, що надавали перевагу під час обрання земських гласних дворянам і великим землевласникам. Повноваження земств обмежувалися вирішенням місцевих господарських питань. За діяльністю земств пильно стежила царська адміністрація. Після повалення російського самодержавства гостро постали проблеми демократизації земського виборчого законодавства, розширення обов'язків і відповідальності земств, імплементації їх у систему органів управління державою. В Україні ці проблеми резонували із завданнями національно-державного будівництва, виразниками яких стала Українська Центральна Рада. Відтак, за доби її існування земства України зазнали суттєвих трансформацій: змінилася їх структура (були введені волосні земства), принципи й законодавчі норми їх формування, склад і напрями діяльності, місце та роль у системі органів управління Російської держави, а згодом і Української Народної Республіки. Остання народжувалася з прагнень лідерів Центральної Ради до автономії в складі демократичної Росії, а вже на початку 1918 року була проголошена незалежною державою українського народу. Земства мали стати важливою ланкою системи її

місцевих органів влади. Тобто об'єкт дослідження за перший рік Української революції змінювався досить динамічно.

Предметом дослідження є процеси демократизації земських органів, механізми формування складу їх гласних на рівні волостей, повітів і губерній; вплив на них суспільно-політичних процесів та виборчого законодавства в умовах розгортання Української революції. Досліджується також вплив земств України на процеси українського державотворення.

Територіальні межі дослідження визначаються адміністративними межами дев'яти губерній України, на які прагнула поширити свій вплив Українська Центральна Рада (Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Катеринославська, Херсонська, Таврійська (без Криму). Улітку 1917 року Тимчасовий уряд спробував обмежити їх число до п'яти (Київська, Подільська, Волинська, Чернігівська, Полтавська), а чотири повіти (Мглинський, Суражський, Стародубський, Новозибківський Чернігівської губернії) могли перейти під юрисдикцію Центральної Ради за рішенням місцевих повітових земств. Проте Центральна Рада проігнорувала ці спроби і своїм III Універсалом (7 листопада 1917 р.) проголосила УНР у межах дев'яти губерній.

Хронологічні межі роботи. Її нижня межа датуються березнем 1917 року, коли після Лютневої революції в Росії та повалення російського самодержавства в Києві було створено Українську Центральну Раду. Маючи спочатку статус громадської організації, вона очолила український національно-визвольний рух і стала осередком відродження української державності, а після проголошення в січні 1918 року самостійності Української Народної Республіки – її вищим органом влади. Відповідно верхня хронологічна межа дослідження зумовлена переворотом гетьмана П. Скоропадського 29 квітня 1918 року, після якого Центральна Рада припинила своє існування.

Методологія дисертаційного дослідження ґрунтується на принципах об'єктивності та історизму. За допомогою історико-генетичного методу вдалося відтворити процес демократизації земських установ різних рівнів в Україні, їх ставлення до Тимчасового уряду та Української Центральної Ради, визначити місце

самоврядувань у розбудові української держави. Історико-порівняльний метод дозволив зіставити перебіг реформування земств у загальноросійському та українському вимірах, вплив на нього правових новацій, народжених в умовах революційних перетворень. Історико-типологічний метод дав можливість окреслити структуру та механізми формування та повноваження земських зібрань і управ. Історико-системний метод дозволив створити цілісну комплексну картину демократизації земських органів на рівні волостей, повітів і губерній. Ретроспективний метод дав змогу відтворити широке історичне тло, уписати в нього концепт «земство» як основоположне для дисертації поняття. За допомогою статистичного методу вдалося визначити кількісні склади гласних повітових земських управ, представників волосних земств у світлі виборчого процесу. Метод аналогії дозволив ґрунтовно відтворити виборчий процес до волосних земств як однієї з ключових ознак демократизації всієї вертикалі земських самоврядувань тогочасної України. За допомогою історико-психологічної реконструкції вдалося відтворити та інтерпретувати особливості сприйняття тогочасним українським суспільством революційних процесів, більшовицького перевороту з подальшою окупацією, показати ставлення селянства до земств.

Комплекс необхідних принципів та обраних методів наукових пошуків дозволив на основі наявних джерел і літератури вивчити предмет дослідження, уникнути суб'єктивних оцінок та зробити нові висновки.

Наукова новизна роботи полягає у наступному.

У дослідженні вперше комплексно проаналізовано вплив суспільно-політичних чинників Української революції на еволюцію земств України доби Центральної Ради. Аналіз публікацій радянських і сучасних авторів свідчить, що ця проблема досліджувалася ними переважно в контексті становлення української державності й не була предметом спеціальних студій.

До наукового обігу введено неопубліковані архівні матеріали Міністерства внутрішніх справ Тимчасового уряду, Головного управління у справах місцевого господарства Міністерства внутрішніх справ (МВС), місцевих органів виконавчої влади та самоврядування, політичних партій, громадських організацій, спогади,

листівки, які відтворюють історію земських органів України за доби Центральної Ради.

Ураховуючи стан розгляду в сучасній історіографії проблеми земств України доби Центральної Ради, у дисертації проаналізовано процеси їх демократизації в контексті суспільно-політичних подій того часу. Обраний дискурс дозволив показати їх вплив на демократичну трансформацію земств України. Водночас це дало можливість оцінити значення демократизованих органів самоврядування сільського населення України для зміцнення позицій Української Центральної Ради та реалізації її курсу на автономію, а згодом і незалежність української держави.

Авторкою дисертації визначено причини підтримки переважною більшістю земств України створеного після повалення російського самодержавства Тимчасового уряду. Водночас проаналізовано аргументи на користь його рішення спертися в розбудові місцевих органів адміністративної влади на повітові та губернські земства, голови яких стали повітовими та губернськими комісарами Тимчасового уряду. У дисертації на основі аналізу суспільно-політичних настроїв демократичних кіл населення доведено хибність сподівань Тимчасового уряду. Зокрема, показується динаміка відкликання місцевими революційно налаштованими громадськими організаціями комісарів Тимчасового уряду, стихійне поповнення їх представниками складу повітових і губернських земств. Обґрунтовано висновок, що ці процеси загрожували не лише втратою контролю на місцях з боку Тимчасового уряду, а й наростанням анархії: склад органів влади та місцевого самоврядування все більше й більше визначався не законами, а ініціативними діями окремих громадських організацій.

Прийняті Тимчасовим урядом у травні 1917 року нормативно-правові акти про вибори волосних, повітових і губернських земств ґрунтовно аналізувалися дослідниками, які одностайно наголошують на їх демократичності. У зв'язку з цим основну увагу під час аналізу цих документів дисертанткою звернуто на правові засади організації самого виборчого процесу.

У дисертації вперше в сучасній історіографії комплексно проаналізовано підготовку до виборів, перебіг голосування та результати виборів до волосних

земств. Показано головні проблеми, із якими зіткнулися їх організатори: відсутність коштів, підготовлених кадрів, брак часу, а головне – недовіра селян до земств як інституцій, які дискредитували себе в очах селянства. На його ставленні до виборів негативно позначався низький освітній рівень, відсутність політичного досвіду, слабка увага політичних партій до виборів волосних земств. Цим, як доведено в дисертації, були зумовлені результати виборів до волосних земств: більшість у них отримали незаможні та малограмотні селяни, які ідеологічно тяжіли до партій українських есерів.

Значну увагу в дисертації приділено аналізу виборів до повітових земств, які відбувалися переважно восени 1917 року. З'ясовано причини активізації діяльності політичних партій різного спрямування у виборчому процесі, участь у ньому інтелігенції та селянських громадських організацій. Проаналізовано склад повітових земських зібрань за партійною та соціальною приналежністю. Обґрунтовано висновок, що, попри зростання порівняно з волосними земствами частки представників інтелігенції, серед повітових гласних домінували позиції селян, обраних не за партійними списками.

У дисертації доведено, що процеси розгортання Української революції поступово захоплювали у свій вир земства України всіх рівнів. Цьому сприяло зміцнення позицій Української Центральної Ради на тлі наростання соціальної, військово-політичної та адміністративної неспроможності Тимчасового уряду. Водночас Центральна Рада, проголосивши курс на автономію України, постійно наголошувала на значенні демократичних органів самоврядування в розбудові національної державності. Остаточний вибір на користь Центральної Ради земства України зробили після більшовицького Жовтневого збройного перевороту в Петрограді.

Уперше в сучасній історіографії комплексно проаналізовано вплив на земства України суспільно-політичних процесів після проголошення в листопаді 1917 року Української Народної Республіки та в січні 1918 року – її незалежності. Показано принципове несприйняття земствами України недемократичних методів боротьби більшовиків за владу. Проаналізовано згубні наслідки агресії більшовицької Росії

проти УНР для земств. Ідеологічна упередженість більшовиків щодо земських самоврядних органів загалом в Україні резонувала з їх політичним несприйняттям як інститутів влади буржуазно-демократичної, а ще більше – національно-визвольної революції українського народу. Отже, земства ніяк не вписувалися в більшовицьку модель організації влади, тому земські зібрання всіх рівнів були розпущені.

У дисертації доведено, що відновити повноцінну діяльність земських органів після відновлення за допомоги австро-німецьких військ влади Центральної Раді на території УНР не вдалося. Проаналізовано причини безпорадності Центральної Ради в цьому сенсі та її суспільно-політичні наслідки для неї.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що зібраний матеріал, його аналіз та висновки можуть бути використані вченими для подальших досліджень революційних подій 1917–1918 років в Україні; викладачами шкіл і вищих навчальних закладів під час підготовки лекцій і спецкурсів із новітньої історії України, історії держави та права України, політології, державного управління.

Матеріали дисертації наочно показують наслідки нерішучості при проведенні реформування системи органів місцевого самоврядування та важливість врахування при цьому інтересів держави в цілому та населення територіальних громад.

Особистий внесок здобувачки. Наукові результати дисертаційного дослідження одержані авторкою самостійно та мають оригінальний характер.

Апробація результатів дослідження. Зміст і висновки наукової роботи були обговорені та схвалені на науковому семінарі кафедри педагогіки та суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі».

Результати дослідження були представлені авторкою на таких наукових конференціях: Всеукраїнській науково-практичній конференції «Громадянське суспільство в Україні: проблеми формування та перспективи розвитку» (м. Полтава, 2008); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Кам'янець-

Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків» (м. Кам'янець-Подільський, 2012); IV Міжнародній конференції молодих вчених HSS-2013 «4-ий міжнародний молодіжний фестиваль науки „Litteris et artibus”» (м. Львів, 2013); Міжнародній науково-практичній конференції «Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення» (м. Суми – Курськ, 2014); III Всеукраїнській науково-практичній конференції з міжнародною участю «Придніпровські соціально-гуманітарні читання» (м. Кіровоград, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації» (м. Львів, 2014); Міжнародній науково-практичній конференції професорсько-викладацького складу і аспірантів «Актуальні проблеми юридичної науки і правозастосовчої практики (м. Белгород, 2014); Всеукраїнській науковій конференції «Шості Гуржіївські історичні читання» з нагоди 100-річчя з дня народження І.О. Гуржія (м. Черкаси, 2015), IV Міжнародній науково-практичній конференції «Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи» (м. Конін – Ужгород – Дрогобич, 2018).

Публікації. Основні положення дисертації висвітлено в 17 авторських публікаціях: 8 публікаціях (6 – у наукових фахових виданнях України, занесених до реєстру переліку наукових фахових видань МОН України, 1 – у науковому фаховому виданні України, яке входить до міжнародної наукометричної бази РІНЦ, 1 – у зарубіжному науковому фаховому виданні, яке входить до міжнародних наукометричних баз Index Copernicus, academia.edu, Google Scholar, RS Global), 9 тезах наукових конференцій.

Структура і обсяг дисертації визначаються її метою та завданнями, складається зі вступу, чотирьох розділів, розподілених на 12 підрозділів, висновків (усього 210 сторінок основного тексту, 11, 37 – авт. арк), списку використаних джерел і літератури, що нараховує 706 позицій. Загальний обсяг дисертації становить 271 сторінок, 14, 76 – авт. арк.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ, МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Доба Центральної Ради – надзвичайно важливий етап у становленні української державності. Не випадково, впродовж багатьох десятиліть до неї були прикуті погляди не лише істориків, а й суспільно-політичних діячів, які обстоювали право українського народу на власну державу чи були їх опонентами. Це стало головною лінією ідеологічного та методологічного водорозділу між авторами досліджень найрізноманітніших проблем доби Української Центральної Ради. Вона визначала й засадничі основи праць з історії земств України того часу. Відтак, аналізуючи історіографію проблеми земств України на тлі суспільно-політичних процесів березня 1917 року – квітня 1918 року, потрібно враховувати не лише коло праць, власне, з історії земств, а й дослідження, присвячені історії Української революції та української державності, історії права.

Загалом, комплекс наявної історичної літератури з досліджуваної проблематики можна розподілити на групи: 1) праці безпосередніх учасників і сучасників революційних подій березня 1917 р. – квітня 1918 р.; 2) розвідки представників української діаспори; 3) дослідження радянських учених; 4) наукові студії сучасних дослідників.

Перш за все до себе привертають увагу праці безпосередніх учасників революційних подій доби Української революції – М. Грушевського [1], В. Винниченка [2], М. Шаповала [3], П. Христюка [4] та ін. У них послідовно висвітлено революційні події, державотворчі процеси того часу, погляди авторів на роль земств у моделі державного управління, яка вибудовувалася на теренах України. У цьому контексті на особливу увагу заслуговують праці голови Української Центральної Ради М. Грушевського як людини, яка знала ситуацію зсередини: «Хто такі українці і чого вони хочуть» [5], «Якої ми хочемо автономії і

федерації» [6], «На порозі нової України: Гадки і мрії» [7]. Голова Центральної Ради у своїх роботах доводив, що саме державний «устрій» країни впливає на її економічний і політичний розвиток. А «устрій» України М.Грушевський убачав у «основах широкої місцевої самоуправи. Місцеве самоврядування дрібної земської одиниці, обране загальним, рівним, безпосереднім і таємним голосуванням чоловіків і жінок, буде порядкувати всі місцеві економічні, просвітні та культурні справи згідно з законодавством загальнодержавним і українським, автономним і вибирати своїх людей для місцевого завідування, а поліційно-бюрократичний устрій ми відкидаємо» [8, с. 148, 261].

Варті уваги погляди прогресивно налаштованих освітніх і суспільних діячів початку ХХ ст.—В. Бойка [9], П. Гронського [10], М. Загряцкова [11], В. Погосського [12], Є. Звягінцева [13], Б. Веселовського [14], Н. Іорданського [15], В. Короліва [16], В. Зеленка [17] на роль земств у суспільно-політичній моделі української держави під час національно-демократичної революції доби Центральної Ради. Зокрема, громадський і політичний діяч, секретар Малої ради В. Бойко вважав земства тими закладами, які зможуть «упорядкувати всі місцеві, повітові, волосні справи народного життя» [9, с. 7]. Український громадський діяч, член Центральної Ради, голова Товариства шкільної освіти В. Королів у праці «Про народне самоврядування» розглядав земство як органічний зв'язок населення з державою. «Для встановлення законів для всієї держави, — писав він, — повинно бути вседержавне земство» [16, с. 29].

На хвилі революції з'являлися праці з критикою чиновницького свавілля щодо земського самоуправління. У них наголошувалося, що «вища державна влада не повинна втручатися в місцеві справи повіту, волості; не повинна порушувати самостійність місцевого самоуправління» [14, с. 7]. «Земське самоуправління, — зазначав керуючий відділом земського господарства МВС Б. Веселовський, — повинно мати незалежність у вирішенні місцевих справ» [14, с. 9].

Представники тогочасної демократичної громадськості неодноразово наголошували на побудові демократичної держави шляхом надання широких повноважень земству. Так професор В. Погоський у праці «Місцеве самоврядування

на демократичних засадах» стверджував, що «дійсно демократичною держава стає лише тоді, коли не тільки законодавство, але й усе управління цілком переходить у руки народу. Чим ширше коло справ місцевого самоуправління, тим демократичніший державний лад» [12, с. 6].

Вагома частина тогочасних праць була присвячена проблемі волосного земства. У них висвітлювалася необхідність запровадження волосного земства, визначалися переваги, які отримає місцеве господарство та громадськість від нього. Запровадження волосного земства, на думку історика, педагога, службовця провінційних земських закладів Є. Звягінцева, «неодмінно призведе до ліквідації станових порядків на селі, щоб не ценз, а розум, здібності і совість були головними умовами для проведення осіб у гласні» [13, с. 11].

Історіографія діаспори здебільшого представлена безпосередніми учасниками подій або діячами періоду Центральної Ради чи Гетьманату. Поразка національно-демократичної революції спонукала політичних діячів уже за кордоном переосмислити роль місцевого самоврядування в боротьбі за розбудову демократичної держави (П. Христюк [4], І. Мазепа [18], В. Андрієвський [19], С. Петлюра [20], М. Шаповал [21], Д. Дорошенко [22, 23]). Зокрема, П. Христюк зазначав, що «земства прихильно поставилися до національно-культурного і, навіть, у певних межах і політичного відродження України та зробили багацько для національно-політичного освідомлення українського селянства через свої газети та журнали, видавані на українській мові» [4, с. 19]. Д. Дорошенко у своїй праці «Історія України: доба Центральної Ради» писав, що «вся організація влади – земські управи, повітові й губернські комісари, міські думи могла стати в органічний зв'язок з Центральною Радою» і на демократичних засадах працювати з нею [23, с. 106].

Діячами визвольних змагань 1917–1920 рр. створено серію праць, у яких події Української революції аналізуються відповідно до приналежності їх авторів до тієї чи іншої політичної сили [24, 25, 26].

У повоєнні роки діаспорні дослідники змістили акценти свого аналізу на основні невдачі українських урядовців на державотворчій ниві. Їх висновки

знайшли своє висвітлення в узагальнюючих працях, більшість з яких були опубліковані в Україні після проголошення її незалежності, а саме: Т. Гунчака [27], І. Нагаєвського [28], Р. Млиновецького [29], М. Шкільника [30], О. Субтельного [31] та ін. Зокрема Р. Млиновецький зазначав, що основною помилкою в політиці тодішнього керівництва був «безглуздий погляд на федеративне єднання України з Росією. Саме цей погляд став причиною причин усього, що потім сталося» [29, с. 461]. Аналізуючи успіхи та невдачі українських змагань М. Шкільник уважав постанови III Універсалу «такі ліберальні і новочасні, що на них ледве могла б дозволити яка-небудь стара і добре зорганізована держава, а не молода українська народна республіка, що була ще в зав'язках і зовсім не зорганізована» [30, с. 63].

Роль земських органів самоуправління в суспільно-політичному житті країни вчені діаспори майже не досліджували, хоча учені й відзначали важливість земських органів у житті України. Наприклад, О. Моргун у статті «Українські діячі в земствах» зазначав, що «в процесі конкретної творчої роботи земство утворило сприятливі об'єднання на користь країни. Земство притягло кращі сили, які не зважаючи на деякі принципові розходження, не ворогували, не вели лютої боротьби між собою, а дружньо співпрацювали на благо народу. У земствах розгорталася велика творча робота для піднесення культури та добробуту України» [32, с. 65]. Н. Полонська-Василенко у своїй праці «Історія України» акцентувала увагу на важливих заслугах земств: «вони сприяли піднесенню національної свідомості, а з іншого боку – стали тією школою, яка привчала людність до самоуправління». На її думку, «саме з земських установ вийшло багато громадських і політичних діячів» [33, с. 314]. І. Лисяк-Рудницький указує на роботу українських земств, яка сприяла «зародженню новітньої української нації» [34, с. 147].

Таким чином, у діаспорній історіографії створено багато праць з історії українських визвольних змагань 1917–1920 рр. Частково в них відображено роль земських інституцій у становленні української державності. Проте всебічного висвітлення проблема державотворчих процесів, а в їх контексті впливу суспільно-політичних подій на земські органи самоврядування та їх реакція на них не отримала.

Після встановлення в Україні радянської влади вивчення історії національно-демократичної революції все більше визначалося ідеологічними та методологічними, класовими постулатами радянської історичної науки. На перший план виходили дослідження, у яких висвітлювалася боротьба рад робітничих і солдатських депутатів із Центральною Радою [35, 36, 37]. Аналізуючи період національно-демократичної революції 1917 року дослідники здебільшого акцентували увагу на радянське будівництво, майже не розглядаючи внутрішні процеси в органах місцевого самоврядування. У кращому випадку досліджувалася історія створення та діяльності Центральної Ради, відносини уряду УНР із більшовицьким керівництвом і німецьким командуванням [38, 39, 40, 41, 42, 43]. Зокрема М. Рубач, досліджуючи історію Жовтневої революції та громадянської війни в Україні, висвітлював протистояння між більшовиками й українським урядом у контексті, притаманному радянській історіографії. На думку автора, саме після Жовтневої революції Центральна Рада буцімто показала свою справжню буржуазну суть, тому швидко втратила авторитет серед селян і солдат [41, с. 41, 42, с. 54].

Аналізуючи суспільно-політичну боротьбу за владу Рад в Україні В. Сухино-Хоменко зазначав, що в Україні між лютим і жовтнем 1917 року утворилися «класові групи», які певною мірою впливали на хід подій. Саме такі «страшенно заплутані класові і національні» інтереси, – вважав дослідник, – призвели до боротьби за владу між різними політичними опонентами й перемоги одного з них [43, с. 104].

З 1930-х років будь-які дослідження, що стосувалися доби Української революції, були припинені. Щодо земств, то за ними в історіографії міцно закріпилася ленінська оцінка як «п'ятого колеса до воза» – буржуазного за змістом і безперспективного в умовах революції органу [44, с. 35]. Поза увагою радянських дослідників залишався той факт, що в низці праць В. Ленін схвально відгукується щодо протистояння земського ліберального руху з урядом, вплив земства на розвиток держави. Зокрема в працях «Земський з'їзд» [45], «Лист до земців» [46], «Земська кампанія і план „Іскри”» [47] він закликав земських діячів «дати енергійну та організовану відсіч уряду, який спотворив міське й земське самоуправління і з

віслючою послідовністю замахнув свою сокиру над останніми залишками земських установ» [45, с. 94]. Негативна оцінка земств, яку взяла на озброєння радянська історіографія, була пов'язана з подіями після більшовицького перевороту восени 1917 р. І. Верховцева цілком справедливо зазначає: «насильницький злам земської системи в роки революції та заміна земств радами вимагали від радянських істориків очорнення земського соціального й господарського досвіду» [48, с. 19].

У другій половині 1950-х років, попри певну лібералізацію радянської тоталітарної системи, її ідеологічного тиску на істориків, проблематика української революції залишалася фактично під забороною радянської влади. Українські радянські історики якщо і висвітлювали події, пов'язані з Центральною Радою, Гетьманатом, Директорією, то виключно в контексті становлення місцевих органів влади Української радянської республіки. Наприклад, Б. Бабій, висвітлюючи проблему становлення та діяльності місцевих органів влади радянської республіки в 1917–1920 роках, наголошував, що саме ради виступали єдиними «революційними органами нової, народної влади» [49, с. 15]. Значний масив праць був присвячений формуванню та діяльності рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. У деяких дослідженнях згадуються побіжно й альтернативні їм місцеві органи влади, але як буржуазні і антинародні [50, 51, 52]. Найбільшим досягненням того часу були опубліковані архівні збірники матеріалів і документів із зазначеної проблематики [53, 54, 55, 56, 57], а також узагальнюючі праці з історії революції та громадянської війни в Україні [58, 59, 60]. Хоча «ідеологічна відлига» частково відкрила дослідникам нові архівні документи, проте започаткована раніше традиція у висвітленні боротьби за встановлення влади рад збереглася. Вона показувалася через призму їх боротьби з буржуазними земськими органами на місцях.

За таких обставин для більш глибокого розуміння процесів, що відбувалися в земствах напередодні й у роки революції, важливе значення мали дослідження, присвячені запровадженню земського самоврядування з 60-х років XIX ст. У них розглядалися окремі напрями діяльності земств, які були створені після реформи 1864 року. В. Гармиза в монографії «Подготовка земской реформы 1864 года» (1957 р.) розглянув причини створення земських установ у Російській імперії як

суспільно-економічну необхідність середини XIX ст. Дослідник уважав, що з роками «земство набуло значення суспільної сили, зуміло розгорнути буржуазну господарсько-культурну діяльність» [61, с. 21]. Праця Л. Захарової «Земская конрреформа 1890 года» (1968 р.) висвітлювала передумови появи конрреформи, проекти реформи, боротьбу між реакційними та ліберальними угрупованнями із земських питань. Дослідниця зауважила, що «положення 1890 року було реакційним, бо воно орієнтувалося на становість, але воно не знищило земство, не зробило його фактичним придатком губерньської влади» [62, с. 162].

Дослідження цього часу висвітлювали початковий період існування земств. У цей період А. Аврех [63], В. Дякін [64], В. Сорокіна [65] проаналізували основні етапи запровадження земства в західних губерніях Російської імперії. А. Аврех торкався питання запровадження національних курій під час виборів до земств [63]. В. Дякін розглядав земську реформу 1911 року в планах П. Столипіна. «Головним завданням реформи, вважав він, є ліквідація станового управління селян і створення безстанових організацій – сільських, волосних, участкових, повітових та губерньських на майновому принципі» [64, с. 38]. В. Сорокіна зазначала, що, не зважаючи на урядовий тиск із метою максимальної бюрократизації і підпорядкування земства адміністрації, потреби економічного та політичного розвитку вимагали вдосконалення системи місцевого самоуправління [65, с. 73].

Процеси, що відбувалися в земствах після революцій 1917 року у Росії, у цих працях не розглядалися. До них зверталися лише деякі дослідники. Наприклад, П. Абрамов розглядав проблему запровадження волосних земств після Лютневої революції 1917 року. Зрозуміло, що автор висвітлював її в контексті боротьби Рад робітничих, селянських і солдатських депутатів із волосним земством [66]. Дослідник П. Тригуб у статті «Ліквідація міських дум і земств у період боротьби за встановлення та зміцнення радянської влади на Україні (грудень 1917 р. – березень 1918 р.)» (1972 р.) також розглядав земства не як окремий предмет дослідження, а в контексті боротьби за встановлення і зміцнення радянської влади. Він обґрунтовував необхідність заміни земської системи органів влади на нову більшовицьку систему рад [67].

Варто зазначити, що окремі дослідники й за радянської доби не залишили поза увагою проблеми політичної боротьби під час формування органів місцевого самоврядування й після Лютневої революції. Серед них варто згадати працю Ю. Терещенка «Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції» [68]. Питання політичної боротьби навколо органів місцевого самоврядування в другій половині 1917 року розглядаються також у колективній монографії Ю. Гамрецького, Ж. Тимченко, О. Щусь. Проте в обох роботах головна увага приділяється міським думах України того часу [69].

На початку 1980-х років земські органи влади Росії після Лютневої революції стали предметом досліджень В. Старцева [70] та А. Сенцова [71]. Вони розглядали земські інституції в контексті управлінської системи Російської імперії, наголошуючи на її демократизації після повалення російського самодержавства. Проте відмовитися від радянських стереотипів негативної оцінки земств не змогли. Т. Кітаніна в монографії „Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России. 1914 – октябрь 1917 г.)” (1985 р.) акцентує увагу на намаганнях Тимчасового російського уряду створити на місцях продовольчі органи на основі земств і міських дум на демократичних принципах для закупівельних і розподільчих продовольчих операцій [72]. Водночас, і вона прорахунки й невдачі у вирішенні покладених на земства завдань пояснює їх буржуазним характером.

Лібералізація суспільно-політичного життя в другій половині 1980-х роках у СРСР дала поштовх для відходу від звичних ідеологічних схем в історичній науці. Однією з перших спроб радянських істориків – дослідників земств – вивільнитися з пут пануючої в країні ідеології стала монографія Г. Герасименка «Земское самоуправление в России» (1990 р.). У ній здійснено науковий аналіз історії земств після Лютневої революції. Автор простежив роль органів місцевого самоврядування у вирішенні соціально-економічних проблем сільського населення, починаючи з реформи 1864 року, зміну становища земств після ліквідації царату на початку 1917 року, висвітлив відносини земств із Тимчасовим урядом і більшовицькою владою [73]. І до сьогодні праця Г. Герасименка залишається єдиним комплексним дослідженням земств Російської імперії від початку їх створення й до ліквідації.

Зі здобуттям незалежності України дослідження та публікації з історії Української революції стали одними з пріоритетних. На сьогодні маємо низку фундаментальних видань, у яких узагальнено наукові пошуки вітчизняних і закордонних дослідників із проблеми першого її етапу: В. Верстюка [74], О. Копиленка [75], В. Солдатенка [76], О. Рубльова, О. Реєнта [77], Ф. Турченка [78], Д. Єсипенка, Н. Новиченка [79], В. Сергійчука [80].

Не можна залишити без уваги й праці інших істориків, які розглядали окремі аспекти перебігу історичного процесу за доби Центральної Ради: В. Литвина [81], В. Голубка [82], Ю. Павленка, Ю. Храмова [83], О. Романчука [84], В. Гусєва [85], О. Кучика [86], М. Ковальчука [87], О. Нестулі [88], В. Ревегука [89] та ін. На основі залучення нових історичних джерел учені розглянули події березня 1917 р. – квітня 1918 р. як боротьбу патріотичних сил України за встановлення власної української державності. У цьому контексті вони приділили значну увагу створенню виконавчої гілки влади, відносинам Генерального Секретаріату з Тимчасовим урядом і Раднаркомом. Проте роль і місце земств у структурі органів виконавчої влади Центральної Ради в них якщо й досліджувалися, то побіжно.

У перші роки незалежності України в статтях, монографіях, дисертаційних дослідженнях вивчалися переважно різноманітні проблеми діяльності земств другої половини XIX – початку XX ст. Так, М. Якименко вивчав роль земств у здійсненні переселенської політики царату [90]. В. Мойсієнко [91], А. Катренко [92] досліджували земський ліберально-демократичний рух в другій половині XIX ст. В. Корнілова, Т. Степаненко, Л. Федоренко [93] висвітлювали економічні аспекти діяльності земств у другій половині XIX ст., А. Лохматова [94] – особливості господарчої діяльності Катеринославського земства в другій половині XIX – початку XX ст., самоврядну діяльність земських установ у 90-ті рр. XIX ст. аналізувала О. Носенко [95]. В. Половець [96] розглядав участь земства в кооперативному русі. Питання просвітницької діяльності земств і їх участі в розвитку освіти в кінці XIX ст. – на початку XX ст. вивчали О. Мармазова [97], В. Курченко [98], Л. Корж [99] та ін.

Роль земств у період національно-демократичної революції 1917–1920 років, політику українського уряду щодо земств розглядали О. Копиленко та М. Копиленко [100, 101], О. Мироненко [102]. П. Гай-Нижник у праці «Формування центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні за доби Центральної Ради (1917–1918 р.р.)» (2009 р.) наголошував на ускладненні діяльності місцевих органів влади через функціонування різноманітних комітетів, спілок, які претендували на владні повноваження [103]. Формування системи виконавчої влади УНР висвітлила І. Лебедєва. Дослідниця зазначала, що українські урядовці саме місцевим органам влади приділяли значну увагу, щоб мати опору в проведенні своєї внутрішньої політики. Але без установлення контролю на місцях урядова політика була приреченою на провал [104].

Стан місцевих органів влади в УНР розглядали В. Федунів і П. Таран. На основі аналізу нормативно-правових актів Центральної Ради вони дійшли висновку про відсутність належного правового регулювання діяльності місцевих самоуправ [105]. Л. Гарчева в статті «Місцеві органи державної влади УНР (листопад 1917 – квітень 1918 рр.)» (1997 р.) проаналізувала систему місцевих органів влади в УНР, яка була представлена цивільними та військовими органами. Авторка відносить губернські й повітові земства до цивільних органів влади, які користувалися широкими повноваженнями, і заперечує твердження деяких дослідників про те, що земства не мали важелів для впливу на місцеве життя [106]. П. Тригуб досліджував реакцію земств на більшовицький переворот і зазначав майже однозначну підтримку земствами Центральної Ради та Генерального Секретаріату й саботування постанов радянського уряду [107]. Про підтримку земствами політики української влади писав також І. Хміль, наводячи приклади вітальних телеграм земств на адресу Центральної Ради [108].

Ряд дослідників приділили увагу виборчій кампанії в земства, яка відбулася за законодавством Тимчасового уряду влітку – восени 1917 року. В. Лозовий у докторській дисертації «Ставлення селянства України до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.)» (2010 р.) розглядав виборчий процес до волосного земства через призму ментальності українського селянства, а саме

«аграрно-природного буття». Саме прагнення селян до «землі й волі», на думку автора, привело хліборобів до голосування за есерів [109]. Специфіку виборчої кампанії до волосних земств на півдні України, а також напрями й методи діяльності земських установ на регіональному рівні охарактеризував у своїх статтях В. Гвоздик [110–112]. С. Зогаль розглядала хід земської виборчої кампанії на Полтавщині в серпні–вересні 1917 року. У її статті наведено результати виборів до волосних земств регіону, стисло – до повітових земств [113]. До проблеми виборчої кампанії до повітових земств України в революційний період зверталися О. Сараєва [114] та І. Іванов [115]. Дослідники розглядали повітове земство в хронологічних межах 1864–1917 рр., але стисло оглянули й виборчий процес за новим травневим (1917 р.) законом Тимчасового уряду.

На сьогодні маємо низку регіональних досліджень, у яких аналізується організаційно-правова, політична, господарська діяльність земств в умовах Української революції. У нарисі «1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис» (2003 р.) відображено реакцію на політичні події 1917 року органів влади та місцевого самоврядування Чернігівщини. Також автори нарису акцентують увагу на особливостях виборчих кампаній 1917 року в регіоні до міських дум, земств і Установчих зборів [116]. У дисертаційному дослідженні І. Верховцевої проаналізовано господарську, агрокультурну, просвітницьку діяльність земств Правобережної України з часу заснування в 1911 році і до заміни їх радами. В роботі аналізується також вплив суспільно-політичних процесів доби Української революції на діяльність земств [48]. В окремій розвідці, присвяченій запровадженню волосного земства на Правобережжі, дослідниця обґрунтовує висновок про вплив на процес реформування земств «рівня освітнього розвитку населення» [117, с. 130].

Заслуговує на увагу узагальнююча праця регіонального рівня О. Завальнюка й В. Стецюка «Земства Поділля в добу української революції 1917–1920 рр.» (2009 р.). Автори монографії проаналізували взаємовідносини земств Поділля з Центральною Радою й дійшли до висновку, що в часи протистояння українського уряду з Тимчасовим, лівова частина подільських земств стала на бік саме української влади. Розглянули автори й виборчий процес у волосні й повітові земства Поділля влітку

1917 р., намагання Центральної Ради стабілізувати становище земств у державотворчому процесі [118].

І. Гуцалюк дослідила відносини земств західних повітів Волині з Тимчасовим урядом і Центральною Радою. Авторка пов'язує нестабільність у роботі земств регіону саме складною військово-політичною ситуацією [119].

Діяльність Тимчасового уряду з реформування місцевого управління та самоврядування, взаємодію урядових і самоврядних структур на матеріалах Чернігівської губернії в період із лютого по жовтень 1917 року проаналізувала А. Нітченко [120]. У докторській дисертації А. Козаченко «Земське самоврядування в Полтавській губернії (1864–1920 рр.): Історико-правове дослідження» (2015 р.) присвятив один із її розділів функціонуванню земств на Полтавщині в період української революції 1917 р. і проаналізував характер відносин між земствами й більшовицькою владою в губернії [121].

Участь української фракції Катеринославської губернської ради в роботі Катеринославського губернського земства висвітлив Т. Вінцовський. Дослідник проаналізував кадровий потенціал української фракції на земському зібранні й розглянув основні питання, які вона намагалася вирішити в губернській раді [122, 123].

Проблему виникнення нових органів влади – громадських комітетів – у ході революційного процесу вивчала І. Букіна. Водночас, роль земств у формуванні новостворених комітетів нею висвітлено недостатньо [124]. Діяльність земств у галузі освіти в окремих регіонах України розглядали в наукових розвідках Л. Дровозюк [125], Р. Гавриш [126], І. Передерій [127], С. Жуков [128]. Соціально-економічні аспекти діяльності місцевих і земських органів влади на півдні України досліджувала О. Господаренко [129]. Свідченням зростання уваги дослідників до проблеми діяльності земств України, у тому числі за доби Української революції і, зокрема, часів Центральної Ради, є історіографічні огляди літератури відповідної проблематики, зроблені в працях узагальнюючого характеру О. Бакуменко [130], І. Миколаєнко [131], Т. Іріюглу [132], П. Біляна [133].

Вони одностайні в оцінках того значного внеску, який за останні десятиліття українські вчені зробили в дослідження фактично забороненої за радянського часу теми. У цьому переконує і короткий аналіз праць із земської проблематики, зроблений авторкою дисертаційного дослідження. Водночас, він засвідчує, що визначений його темою предмет наукового аналізу комплексно в окремій роботі не розглядався.

1. 2. Джерельна база дослідження

Суспільно-політичні аспекти діяльності земств доби Центральної Ради досить детально представлено в історичних джерелах: друкованих та архівних. Писемні джерела, використані під час написання роботи, за походженням класифіковано за видами: 1) нормативні акти вищих органів влади; 2) тематичні збірники документів і матеріалів; 3) архівні матеріали; 4) матеріали періодичної преси; 5) наративні джерела (мемуари).

Важливе значення для історичної реконструкції основних напрямів земської політики центральних органів влади та управління, структури земських органів і притаманних ним механізмів управління мають законодавчі акти. Серед документальних джерел до себе привертають увагу нормативно-правові акти, які визначали правове становище земств. Перш за все, вони містяться в «Собрании узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате» [134]. Зокрема, йдеться про постанови, розпорядження, циркуляри Тимчасового уряду, його Міністерства внутрішніх справ та інших центральних органів влади, у яких регламентувалася діяльність органів місцевого самоврядування. Наприклад, на сторінках «Собрания узаконений и распоряжений правительства» 21 травня 1917 року було надруковано Постанову Тимчасового уряду «Про волосне земське управління», Тимчасове положення «Про волосне земське управління», «Правила про введення в дію тимчасового положення про волосне земське управління», Постанова Тимчасового уряду «Про здійснення

виборів губернських і повітових земських гласних», «Тимчасові правила про здійснення виборів губернських і повітових земських гласних».

Важливе значення для земств мала Постанова Тимчасового уряду «Про зміну діючого положення щодо губернських та повітових земських установ надалі до видання нового про них положення» від 9 червня 1917 року, згідно з якою земські органи отримували досить широкі повноваження. Для виконання вищезазначених постанов 11 червня 1917 року Тимчасовий уряд у тих самих «Собраниях» випустив Наказ «Про здійснення виборів волосних земських гласних» і 17 червня 1917 року Наказ повітовим земським установам «Про застосування тимчасових правил про здійснення виборів губернських і повітових земських гласних». Ці джерела дають можливість простежити стратегічні плани Тимчасового уряду щодо моделі управління на місцевому рівні, визначити місце та роль земств у ній. Частина цих документів друкувалася на сторінках офіційної преси, зокрема, у «Віснику Тимчасового уряду», «Журналах засідань Тимчасового уряду».

Вивчення законодавчих актів Центральної Ради, насамперед Універсалів, законів, постанов, декларацій, дає можливість охарактеризувати політику українських урядовців щодо місцевих органів влади, їх місце в структурі органів влади української держави, що народжувалася. У цьому контексті надзвичайно важливе значення мають Універсали Української Центральної Ради, закон Центральної Ради «Про зміну назв земських інституцій» від 19 грудня 1917 року, Циркуляр Міністерства внутрішніх справ УНР народним земським управам від 9 березня 1918 року «Про впорядкування повсякденного життя населення». Водночас, на початковому етапі національного державотворення, навіть, принципово важливі рішення Центральної Ради не завжди супроводжувалися прийняттям законів. Значна кількість її ухвал імплементувалася в життя на основі постанов, розпоряджень, відозв Генерального Секретаріату та Ради Народних Міністрів. Наприклад, Декларація Генерального Секретаріату від 27 червня 1917 року, Відозва Генерального Секретаріату, опублікована 27 липня 1917 року, Декларація Генерального Секретаріату України від 29 вересня 1917 року, ухвали, прийняті на засіданні Генерального Секретаріату 18 жовтня 1917 року, на якому

було запропоновано змінити назву земств, та інші, не були нормативно-правовими актами. Проте проголошені в них принципи та запропоновані механізми функціонування органів влади в Україні, по-суті, трансформували діюче законодавство російського Тимчасового уряду в контексті завдань національного державного будівництва в Україні. Не випадково подібні документи публікувалися в українських офіційних виданнях: «Вісті з Української Центральної Ради», «Вісті Генерального Секретаріату України», «Вісник УНР», «Вісник Ради Народних Міністрів УНР», а також у періодичній пресі.

Після проголошення незалежності України вийшли збірники документів і матеріалів, які містять об'єктивну інформацію для дослідження історичних подій 1917–1918 років. Для нас особливо цінними є фундаментальне видання «Українська Центральна Рада. Документи і матеріали» [135] та збірник документів «Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року. Документи і матеріали» [136]. У них міститься комплекс документів, які розкривають політику Центральної Ради щодо органів влади всіх рівнів, у тому числі земств.

Необхідно зазначити, що, попри всю вагому значущість законодавчих актів, вони не можуть дати повної картини досліджуваного нами питання. Тим більше, що за умов революційного часу не лише «відозви», «декларації», «звернення», а й частина законів мали декларативний характер.

Тому серед опрацьованих джерел особливу цінність складають матеріали діловодства державних структур. Частина з них увійшла до опублікованих збірників документів. У цьому сенсі видані в незалежній Україні збірники принципово відрізняються від документальних видань про революційні події 1917–1918 років, опубліковані за радянської влади: «Октябрь в Екатеринославе. Сборник документов и материалов» [137], «Борьба за великий Октябрь на Николаевщине (Февраль 1917 г. – март 1918 г.). Сборник документов и материалов» [138], «Борьба за власть Советов на Киевщине (Март 1917 г. – февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов» [139], «Борьба трудящихся Волыни за власть Советов (Март 1917 г. – декабрь 1920 г. Документы и материалы)» [140], «До історії боротьби трудящих за встановлення Радянської влади на Ровенщині в 1917–1920 роках. Документи і

матеріали» [141], «Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепления Советской власти (1917–1920 г.г.). Сборник документов и материалов» [142], «Борьба за победу и укрепление Советской власти. 1917–1918 г.г. Сборник статей» [143], «Установление Советской власти на местах в 1917–1918 годах. Сборник статей» [144] тощо. Уже назви документальних збірників засвідчують їх ідеологічне та тематичне спрямування. Водночас, ознайомлення з уміщеними в них документами дозволяє зрозуміти гостроту суспільно-політичної ситуації в Україні, за якої її патріоти намагалися закласти основи української держави.

Важливі матеріали за темою дослідження знаходяться у фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), Державному архіві Російської Федерації (ДАРФ), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), а також регіональних державних архівах міста Києва (ДАК), Київської (ДАКО), Полтавської (ДАПО), Харківської (ДАХО), Житомирської (ДАЖО) областей. Слід зазначити, що до наукового обігу більшу частину архівних документів уведено вперше.

У фондах ЦДАВО України зберігаються документи вищих органів державної влади – фонди Української Центральної Ради (Ф. 1115), Генерального Секретаріату, Ради Народних Міністрів (Ф. 1063), за якими можна простежити еволюцію державного будівництва, політику вищих органів влади України щодо земських інституцій. Зокрема, фонд Української Центральної Ради разом із законодавчими актами містить заяви, доповідні, звіти, телеграми інструкторів організаційного відділу Ради, що характеризують становище земств на місцях, настрої населення щодо них. Окремим блоком можна виділити відомості вищезазначених інструкторів про перебіг і результати виборів до волосних і повітових земств. Створення місцевих органів влади, становище на місцях висвітлюють фонди Генерального Секретаріату внутрішніх справ (Ф. 799).

Інформація про реалізацію рішень влади щодо реорганізації земських інституцій відображається у фондах губернських і повітових комісарів, які зберігаються в ЦДАВО України. Досить змістовними для аналізу внутрішньої діяльності земств є фонди Подільського (Ф. 1792), Полтавського (Ф. 2117),

Харківського (Ф. 1327) губернських комісарів. Вони містять інформацію про суспільно-політичні настрої в регіонах, циркулярні розпорядження МВС щодо виборів земських гласних, матеріали переписки з відділом із земських справ стосовно виборів у земства, інформацію про фінансування виборів. Набагато менше інформації міститься у фондах Комісара у справах України при Тимчасовому уряді (Ф. 2241), Київського (Ф. 3778), Чернівецького (Ф. 2460) губернських комісарів і Ніжинського повітового комісара Тимчасового уряду (Ф. 1467). Різномірні владні структури доповідали про наростання анархії на місцях, давали пропозиції посадовцям із питань урегулювання ситуації в регіонах.

Важлива інформація для вивчення проблеми суспільно-політичних аспектів діяльності місцевих земств знаходиться в ЦДАВО України у фондах волосних управ. Насамперед, відзначимо фонди Яришівського (Ф. 1438), Канельсько-Поповського (Ф. 1425), Люботинського (Ф. 1393), Дніпровського (Ф. 3000), Орлівського (Ф. 2043), Новобузького (Ф. 1532) та інших волосних самоврядувань. Загалом нами опрацьовано 34 фонди волосних управ, що представляють майже всі губернії тогочасної України.

Діловодство волосних органів влади містить джерела, які безпосередньо характеризують сільське управління та суспільні настрої селян у різних сферах життя. Це, перш за все, постанови волосних земських зібрань, акти і звіти земських управ. Разом із зазначеними матеріалами у фондах збереглися джерела, які характеризують ставлення сільського населення до влади, відображають їх політичні погляди.

У фондах ДАРФ зберігаються документи Міністерства внутрішніх справ Тимчасового уряду (Ф. 1788), Головного управління у справах місцевого господарства МВС (Ф. 1789), Департаменту загальних справ МВС (Ф. 1800), які завідували діяльністю органів місцевого самоврядування. Діловодні матеріали цих владних інституцій містять інформацію щодо становища земств на місцях. Водночас, циркулярні розпорядження, постанови Тимчасового уряду дають можливість з'ясувати його бачення завдань, місця та ролі в системі органів влади як інституту урядових комісарів, так і земств. Докладні записки губернських і

повітових комісарів, голів земських управ, інформаційні листи відділу місцевого управління, переписка губернських комісарів із повітами дає можливість простежити основні етапи становлення інституту комісарів, їх відносин із земствами України.

Досить інформативним є фонд Головного управління у справах місцевого господарства МВС (Ф. 1789), у якому збереглися документи про організацію виборчого процесу в органи земського самоуправління. Залучення цих матеріалів дало можливість простежити підготовку, проведення й результати виборів у земства України на всіх рівнях.

Питання, пов'язані з боротьбою за встановлення влади Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, їх відносини із земськими органами самоврядування частково відтворюють документи фонду Комісії з історії комуністичної партії і Жовтневої революції на Україні при ЦК КП(б)У, які зберігаються в ЦДАГО України (Ф. 17). Подібні за змістом документи збереглися і в фонді Комісії з історії громадянської війни при ЦК КП(б)У цього ж архіву (Ф. 5). Найзмістовнішими тут є доповіді з місць учасників революційних процесів: як прихильників української влади, так і населення, яке підтримувало гасла більшовиків.

Цікаві документи за темою дослідження зберігаються в обласних архівах України. Так, у Державному архіві Полтавської області у фонді П – 7 (Істпарт Полтавського окружного комітету комуністичної партії (більшовиків) України міста Полтави Полтавської губернії) і фонді р – 8661 (Полтавської обласної редколегії «Історія міст і сіл Української РСР» Полтавської області) містяться журнали засідань повітових земських управ та спогади учасників Жовтневої революції про створення органів радянської влади на місцях.

Фонди Державного архіву Київської області, зокрема, фонди Канцелярії Київського губернського комісара УНР (Ф. р – 2796), Канцелярії Київського губернського комісара Тимчасового уряду (Ф. 1716), Канцелярії Київського повітового комісара УНР (Ф. р – 1871) відтворюють реальну картину політичної

боротьби в органах місцевого самоврядування за доби Української Центральної Ради.

Документи, що містяться у фонді колекції архівних документів «Революційні події в Україні 1904–1927: факти, події, свідчення» (Ф. р – 1671) Державного архіву міста Києва, частково розкривають революційні події того часу. Саме спогади жителів різних сіл Київщини дали можливість відтворити картину революційної атмосфери у віддалених частинах регіону.

Актуальним для дослідження джерелом інформації є преса 1917–1918 років. Як зазначає з цього приводу укладач бібліографічного покажчика «Преса України: Газети 1917–1920 р.р.» Г.Я. Рудий, «преса, поряд з архівними матеріалами, є одним з важливих джерел вивчення революційно-визвольних змагань українського народу» [145, с. 36]. Періодичні видання містять документальну інформацію, поточну хроніку, безпосередньо відображають інформацію останніх подій. Разом із офіційними виданнями (зазначеними вище), у яких публікувалися нормативно-правові акти, виходили газети губернського, повітового рівнів, що видавалися політичними партіями, громадськими організаціями й мали загальноінформаційний характер. Ці видання публікували матеріали про окремі напрями роботи відділів земств, висвітлювали погляди різних партій на суспільно-політичну діяльність земств. До таких газет можна віднести «Наша боротьба» (Катеринослав, 1917), «Народна воля» (Київ, 1917-1918), «Народне діло» (Радомишль, 1917), «Лохвицкое слово» (Лохвиця, 1917-1918), «Возрождение» (Харків, 1918), «Дело народа» (Москва, 1917), «Жизнь России» (Харків, 1918), «Голос народа» (Куп'янськ, 1918), «Клич народа» (Юзівка, 1917), «Наша спілка» (Ромни, 1917), «Вільне життя» (Хорол, 1918), «Лебединский вестник» (Лебедин, 1917), «Одесский листок» (Одеса, 1917), «Последние новости» (Київ, 1918), «Полтавський день» (Полтава, 1917-1918), «Южный край» (Харків, 1917), «Чигиринські вісті» (Чигирин, 1917), «Селянська думка» (Бердичів, 1917) тощо.

Найбільш цінні матеріали з теми, що досліджується містять земські газети, у яких друкувалися тексти офіційних постанов земств, доповіді губернських і повітових управ, стенограми земських зібрань, з'їздів, хроніки земської діяльності.

Авторкою опрацьовані відповідні матеріали таких земських газет: «Вільне слово» (Золотоноша, 1917–1918), «Народне життя» (Катеринослав, 1917–1918), «Народное дело» (Харків, 1917), «Рідний край» (Гадяч, 1917–1918), «Чернігівська земська газета» (Чернігів, 1917–1918), «Липовецькі вісті» (Липовець, 1917), «Вестник Одесского земства» (Одеса, 1917), «Волинська народна газета» (Житомир, 1917–1918), «Волчанский земский листок» (Вовчанськ, 1917), «Киевская земская газета» (Київ, 1917), «Газета Гадячского земства» (Гадяч, 1917), «Прилуцька думка» (Прилуки, 1917), «Земська газета» (Верхньодніпровськ, 1918) тощо.

Загалом, опрацювання матеріалів періодичних видань дало можливість краще зрозуміти не лише основні закономірності та особливості діяльності земств у різних регіонах України, а й суспільно-політичні умови, за яких вона здійснювалася.

Для написання дисертаційної роботи були використані листівки як вид історичного джерела революційного часу. Вони застосовувалися для повідомлення населення про ідеологічні засади, ставлення партій до тієї чи іншої події, тобто в здебільшого мали агітаційно-пропагандистський характер [146, с. 86]. Значний корпус листівок доби Української революції зберігається в Державній науковій архівній бібліотеці міста Києва. Серед них багато листівок висвітлюють і певні аспекти історії земств. Зокрема, «Воззвание: граждане хлеборобы – собственники...», «Воззвание, товарищи, голосуйте...», «Российская социал – демократическая партия. К выборам в уездное земство...», «Товариші! Голосуйте за список № 1» тощо.

Цінність цього джерела в тому, що можна прослідкувати, які партії брали участь у передвиборчій боротьбі в земські органи самоуправління, які цілі ставили у своїх передвиборчих програмах, а також на який політичний електорат розраховувала та чи інша політична сила.

Важливим джерелом інформації є спогади діячів, учасників українського революційного руху, зокрема, М. Грушевського, В. Винниченка, Д. Дорошенка, М. Ковалевського, І. Мазепи, В. Набокова, В. Андрієвського, О. Несвіцького, В. Щербаківського тощо. Попри приналежність мемуаристів до різних політичних

таборів, їх свідчення відтворюють суспільно-політичну картину, у якій діяли земства в різні періоди українського урядування.

Мемуари М. Грушевського висвітлюють проблеми відродження української державності та суспільно-політичного життя в Україні періоду Центральної Ради. У багатьох працях Грушевського й документах Центральної Ради приділяється увага органам місцевого самоврядування. На думку М. Грушевського саме «створячи нові органи місцевого самоврядування, об'єднуючи їх спільними установами, ми доведемо реальність, житненість своїх домагань» [147, с. 124]. Аналізуючи мемуари лідера Центральної Ради, можна прослідкувати еволюцію його власних поглядів та бачення Центральної Ради значення розбудови розвиненої системи земських органів місцевого самоврядування.

Спогади керуючого справами Тимчасового уряду В.Д. Набокова пояснюють мотивацію вчинків і дійсних намірів російської центральної влади щодо земств. Очільнику Тимчасового уряду князю Львову «у багатьох випадках, – згадував В. Набоков, – доводилося рахуватися не з реальністю, а з вимогою революційної фрази, революційною демагогією і передбачуваними настроями мас». Саме так відбулося з телеграфним розпорядженням 5 березня 1917 року князя Львова до голів губернських земських управ, у якому головам губернських і повітових земських управ передавалися повноваження комісарів Тимчасового уряду. У своїх спогадах В. Набоков зазначив, що «Тимчасовий уряд дуже швидко впевнився в тому, що розпорядження зводилося до позбавленого будь-якого сенсу і в багатьох випадках призвело до очевидної нісенітниці. Це була вкрай необдуманна й легковажна імпровізація» [148, с. 44]. Аналіз спогадів керуючого справами Тимчасового уряду та співставлення їх з іншими групами джерел дозволяє проаналізувати еволюцію концепції та практики Тимчасового уряду у сфері реформування місцевого управління.

У своїх спогадах Д. Дорошенко критикує Центральну Раду за індиферентне ставлення до проблеми влади на місцях. «Російський уряд не винен у тому, – зазначав Д. Дорошенко, – що українські урядовці не виявили енергії у фактичному опануванні владою на місці». Колишній губернський комісар Чернігівщини з

власного досвіду згадував, що «в той час як із Петербурга мене щодня закидали десятками телеграм, навіть про дрібниці, від київського уряду не тільки нічого не присилалося, але не можна було добитись навіть відповіді на свої телеграми» [149, с. 180].

У спогадах громадський діяч, Полтавський губернський комісар народної освіти В. Андрієвський ставить питання: «Чому Україна зразу не стала твердою стопою на ґрунт самостійного державного життя?», «Чому Україна, просякнута інстинктом власності і маючи дрібного господарства більш як 80 % хліборобського населення, терпіла соціалістичні уряди?» [150, с. 1]. Автор намагався дати відповідь на порушені ним питання, характеризуючи стан речей у суспільно-політичному житті Полтавщини, змальовуючи картини поширення ліворадикальної агітації та більшовицьких погромів.

Член Центральної Ради, а пізніше міністр продовольчих справ УНР М. Ковалевський значну увагу у своїх мемуарах приділяє саме добі Центральної Ради. Висвітлюючи етапи її становлення, автор писав: «Центральна Рада з громадського осередку України перетворилася в державно-національний центр, визнаний загально не тільки на Україні, а й поза Україною своїми і чужими». Протистояння Центральної Ради з радянським урядом міністр продовольчих справ УНР називав «більшовицьким терором» і був переконаний у тому, що «банди російських більшовиків, прийшовши на Україну, мали якусь звірячу ненависть до українців і до самого Києва» [151, с. 413, 447].

Мемуари українського політичного, громадського та земського діяча І. Мазепи присвячені опису подій переважно на Катеринославщині в 1917–1921 роках. Автор передає погляди на події Української революції з позицій представника УПСДРП, аналізує переваги й недоліки в політиці Центральної Ради, подає інформацію про становище влади на місцевому рівні [152].

Спогади міського лікаря міста Полтави О. Несвіцького [153] і відомого науковця й діяча українського руху В. Щербаківського [154], який у 1917–1921 рр. тут здебільшого мешкав, відображають особистісне сприйняття революційних подій минулого Полтави 1917–1922 років.

Таким чином, під час підготовки дисертації було проаналізовано значний масив історичних джерел як опублікованих, так і тих, що збереглися в центральних і місцевих архівах України та Російської Федерації. Кожній групі цих джерел притаманні свої особливості, що визначаються умовами їх походження, характером і змістом, спрямуванням документів. Вони несуть на собі не лише відбиток об'єктивних процесів, які відбувалися в політичному житті України доби Центральної Ради, а й суб'єктивних поглядів і переконань їх авторів. Так завжди буває, коли мова заходить про оцінку політичних процесів, рухів, програм. Проте комплексне використання всього масиву документів дає можливість неупереджено проаналізувати еволюцію земств України на тлі тих політичних процесів, які відбувалися тут від Лютневої революції 1917 року і створення Української Центральної Ради до перевороту гетьмана П. Скоропадського 29 квітня 1918 року.

1. 3. Методологія та методи дослідження

Методологічну основу дисертаційного дослідження склали фундаментальні принципи наукового пізнання – об'єктивність та історизм. Це означає, що всі історичні факти, явища й події, пов'язані з вивченням проблематики процесу демократизації земств України та їх вплив на суспільно-політичні трансформації доби Центральної Ради як першого етапу Української революції 1917–1921 років, подано відповідно до конкретно-історичних обставин, у їх взаємозв'язку та взаємозумовленості.

Дисертантка прагнула дотримуватися принципу об'єктивності, виходячи з того, що реконструювати події в історичній ретроспективі потрібно так, як вони відбувалися під впливом тогочасних факторів. У нашому випадку це революційні події 1917 року, взаємовідносини новоствореного українського владного органу з центральною інституцією, яким був Тимчасовий уряд, більшовицький переворот у Петрограді та розв'язана за ініціативи очільників більшовицької Росії на зламі 1917–1918 років війна проти України, а з весни 1918 року – наявність австро-німецьких військ. Головні гравці окресленого етапу – влада, земства різних рівнів,

громади – у тих політичних і суспільних реаліях ухвалювали рішення, приймали та критикували їх, виходячи зі світоглядних принципів епохи, у якій жили.

Використання принципу історизму, який вимагає вивчення будь-якого історичного явища в розвитку: як воно виникло, які етапи пройшло, чим у кінцевому рахунку стало, дозволило вивчити проблему еволюції земських інституцій, уписати їх у тло суспільно-політичних процесів, що розгорталися в постреволюційній Україні. Відтак земства як соціальний інститут подано в динаміці: від появи внаслідок реалізації низки ліберальних реформ у часи Російської імперії крізь час реакції до падіння царської династії та розгортання кардинально інших процесів, зумовлених революційними подіями.

При цьому, виходячи із зазначеного принципу, було вмотивовано хронологічні межі дослідження: від березня 1917 року, коли в Києві було створено Українську Центральну Раду, до 29 квітня 1918 року – часу її падіння внаслідок гетьманського перевороту та початку другого етапу Української революції. Усі події, що досліджуються, подано в хронологічній послідовності з урахуванням тогочасних суспільно-політичних процесів.

Серед найбільш поширених методів, які застосовуються в історичних дослідженнях, було використано такі: історико-генетичний, історико-порівняльний, історико-типологічний, історико-системний.

Історико-генетичний метод, суть якого полягає в послідовному розкритті властивостей, функцій і змін досліджуваної реальності в процесі її історичного руху, дозволив відтворити процес демократизації земських установ різних рівнів в Україні, їх ставлення до Тимчасового уряду та Української Центральної Ради, показати еволюцію загальноросійської нормативно-правової бази, що регулювала процес реформування земств, визначити місце самоврядувань у розбудові України згідно з положеннями Універсалів Центральної Ради, трансформацію її впливу на суспільно-політичні процеси в дев'яти українських губерніях, з'ясувати динаміку зміни персонального складу земських управ, громадських комітетів, виокремити чинники, що впливали на їх повноцінну діяльність, показати причинно-наслідкові зв'язки, закономірності, охарактеризувати персональні склади земських управ за

результатами виборчого процесу і, нарешті, показати наслідки впливу агресії більшовицької Росії в Україну для демократизації земських органів, а пізніше й функціонування їх за умов присутності на її території австро-німецьких військ.

За допомогою історико-порівняльного (компаративного) методу, що дає змогу шляхом порівняння встановити схожість і відмінність між історичними явищами, вдалося зіставити умови функціонування земств у часи Російської імперії та після падіння династії Романових, перебіг реформування земств у загальноросійському та українському вимірах, порівняти імперське виборче законодавство з правовими новаціями, народженими в умовах революційних перетворень, порівняти механізм демократизації земських інституцій у його вертикальному зрізі: губернія – повіт – волость, кількісні та якісні параметри персонального складу повітових управ після виборів 1917 року, специфіку формування губернських комітетів тощо.

Застосування історико-типологічного методу як такого, що, з одного боку, дає змогу виокремити відмінності, а з іншого – тісно взаємопов'язати одиничне особливе й загальне, дозволило встановити типологію підходів до реорганізації та сприйняття як таких земських інституцій з боку влади, місцевих представництв і населення, головним чином, селянства, окреслити структуру та механізми формування та повноваження земських зібрань і управ, визначити спектр настроїв урядовців, гласних земських управ щодо реформування земств, структурувати склад цих інституцій за результатами виборчого процесу.

Історико-системний метод, застосування якого уможливлює розкриття внутрішніх механізмів функціонування суспільних систем, дозволив розглянути діяльність політичних партій в українських губерніях за умов виборчого процесу, визначити взаємозв'язки на рівні центр – губернія – повіт, механізм ухвали рішень та їх реалізації тощо. Використовуючи його, вдалося створити цілісну комплексну картину демократизації земських органів, виборчого законодавства, яке визначало механізми формування складу їх гласних на рівні волостей, повітів і губерній; його імплементацію в умовах розгортання Української революції.

До того ж нами було використано хронологічний, хронологічно-проблемний, проблемно-хронологічний методи, що дозволили вибудувати чітку й послідовну

картину еволюції земських установ на тлі трансформаційних процесів за доби Української Центральної Ради.

Для проведення дисертаційного дослідження було залучено універсальні загально-наукові методи. До них належать дедукція та індукція, аналіз та синтез, метод аналогії, без яких неможливе будь-яке наукове дослідження. Саме ці методи дають змогу зробити висновки, узагальнення, виокремити особливості та виявити закономірності. Так метод індукції, наприклад, було використано для опрацювання різного текстового матеріалу, такого як: телеграми, листи на підтримку Української Центральної Ради, за допомогою якого було зроблено узагальнюючі висновки.

Важливим для дисертаційного дослідження став ретроспективний метод, що дозволяє відновити процес за виявленими типовими ознаками й показати закономірності його розвитку, а відтак до певної міри передати настрої суспільства, його реакцію на ухвалені нормативні акти, карколомні події осені 1917 року та більшовицький переворот. Загалом же метод дав змогу відтворити широке історичне тло, вписати в нього концепт «земство» як основоположне для дисертації поняття.

За допомогою статистичного методу вдалося визначити кількісні склади гласних повітових земських управ, представників волосних земств у світлі виборчого процесу, провести розрахунки відсоткового складу за партійною приналежністю новообраних членів земських самоврядувань тощо.

Метод аналогії, який дає змогу встановити відношення еквівалентності (відповідності, схожості) між двома системами, що розглядаються, за деякими ознаками, дозволив ґрунтовно відтворити виборчий процес до новостворених на хвилі революційних подій волосних земств як однієї із ключових ознак демократизації всієї вертикалі земських самоврядувань тогочасної України.

Завдяки використанню логічного методу матеріали дисертаційного дослідження викладено в чіткій послідовності, а відтак створено цілісну картину історичного явища в чітко окресленому просторово-часовому вимірі.

Для обробки численних архівних документів, які й склали основу дисертаційного дослідження, було використано метод контент-аналізу, завдяки якому, з одного боку, їх вдалося широко інтерпретувати, виявити закономірності

самого об'єкта дослідження, зробити об'єктивні висновки. З іншого – метод, який дозволяє, серед іншого, виміряти й людську поведінку, дав змогу викристалізувати особливості поведінкових практик тогочасного суспільства. Останні за умови революційної риторики впливали на земства.

За допомогою історико-психологічної реконструкції як основного методу історичної психології на підставі широкої джерельної бази вдалося відтворити та інтерпретувати особливості сприйняття тогочасним українським суспільством революційних процесів, більшовицького перевороту з подальшою окупацією, показати ставлення селянства до земств, вмотивувати їх неприйняття самого поняття «земство» тощо.

Отже, на підставі використання фундаментальних принципів наукового пізнання, загальнонаукових і спеціальних методів історичного дослідження стало можливим здійснити фахову роботу зі створення широкої картини трансформаційних процесів земств України на тлі соціально-політичних змін, зумовлених революційними подіями, еволюцією відносин Української Центральної Ради та Тимчасового уряду, а згодом Української Народної Республіки з керівництвом більшовицької Росії і нарешті, після Берестейських перемовин із командуванням німецько-австрійськими військами. Більше того, дослідження заповнило ще одну пусту нішу в багатогранній науковій проблематиці, якою є Українська революція 1917–1921 років.

Висновки до розділу 1

Таким чином, історіографічний аналіз праць, у яких досліджуються різноманітні аспекти доби Центральної Ради, засвідчує недостатню увагу до проблеми еволюції земств України під впливом і в контексті Української революції. Нехтування цією проблематикою радянськими ученими обумовлювалося ідеологічними причинами, в силу яких Українська революція взагалі виводилася за рамки їх досліджень, а Центральна Рада трактувалася виключно як буржуазно-націоналістична «перешкода» на шляху до перемоги соціалістичної революції. Що ж до земства, то вони якщо згадувалися у працях радянських істориків, то лише як

«п'яте колесо до воза», перефарбоване Центральною Радою у буржуазно-націоналістичні кольори.

Учені діаспори пробували виправити цю ситуацію, але далі об'єктивних методологічних оцінок земств доби Центральної Ради піти не змогли – у них бракувало документів для дослідження діяльності земських органів України того часу. Широкий доступ до них отримали сучасні історики, які окрім узагальнюючих праць з історії першого етапу Української революції почали досліджувати також і роль земств у її розгортанні. Водночас, поза їх системним аналізом залишилися ті процеси, які відбувалися в середині земств і які, власне, і визначали їх суспільно-політичну позицію.

Певною мірою це пояснюється складністю у пошуках документальних джерел дослідження. Адже матеріали, які дозволяють відслідкувати особливості та головні етапи змін складу гласних губернських та повітових земств, формування волосної земської одиниці розпорошені у різноманітних фондах місцевих та центральних архівів України й Росії. Їх опрацювання вимагало досить значних зусиль і часу. Проте саме вони лягли в основу дисертаційного дослідження. При його підготовці використані також опубліковані збірки документів про революційні події в Україні за доби Центральної Ради, спогади безпосередніх очевидців і учасників тих подій. Останні дві групи джерел часто носять суб'єктивний характер. Партійна заангажованість періодичних видань також впливала на характер оцінок авторами публікацій тих процесів, які відбувалися в Україні та її земствах.

Водночас, застосування адекватних до мети та завдань роботи методології та різноманітних методів дослідження дає можливість зробити поглиблений аналіз суспільно-політичної еволюції земств України за доби Центральної Ради.

Основні положення цього розділу викладені у публікаціях автора [145].

Список використаних джерел до розділу 1

1. Грушевський М. Ілюстрована історія України. Донецьк, 2003. 736 с.
2. Винниченко В. Відродження нації: Історія Української революції (марець 1917 – грудень 1919 р.р.). Київ, 1990. 328 с.
3. Шаповал М. Слободич О. Великий зрив. Нарис історії української революції 1917–1920 р. р. Яворів, 1932. 40 с.
4. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр. в 2 т. Т. 2. Відень, 1921. 151 с.
5. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ, 1991. 240 с.
6. Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації. М. Грушевський Вибрані праці. Нью-Йорк, 1960. С. 142–150.
7. Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії. Київ, 1991. 128 с.
8. Грушевський М. С. Твори. у 50 т. Т. 4. Кн. 1. Львів, 2007. 408 с.
9. Бойко В. Земство і народні управи. Київ, 1917. 15 с.
10. Гронский П. П. Новая волость. Петербург, 1917. 16 с.
11. Загряцков М. Д. Закон о волостном земстве. Москва, 1917. 80 с.
12. Погосский В. В. Местное самоуправление на демократических началах. Москва, 1917. 31 с.
13. Звягинцев Е.А. Что такое земская единица или волостное земство? Москва, 1917. 23 с.
14. Веселовский Б. Б. Местное самоуправление и демократия. Петербург, 1917. 32 с.
15. Иорданский Н. М. Волостное земство (с приложением текста закона о волостном земстве). Москва, 1917. 60 с.
16. Королів В. Про народне самоврядування (Земство). Київ, 1917. 31 с.
17. Зеленко В. А. Волостное земство. Петербург, 1917. 32 с.
18. Мазепа І. П. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. в 4 кн. Кн. 1. Дніпропетровськ, 2001. 194 с.
19. Андрієвський В. З минулого. 1917 рік на Полтавщині. Нью-Йорк, 1963. 157 с.

- 20.Петлюра С. Статті. Листи. Документи: у 2 т. Нью-Йорк, 1979. 627 с.
- 21.Шаповал М. Велика революція і українська визвольна програма. Прага, 1927. 335 с.
- 22.Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 р.р.). Мюнхен, 1969. 542 с.
- 23.Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923р.р. у 2 т. Т. 1. Нью-Йорк, 1954. 458 с.
- 24.Махно Н. Русская революция на Украине: в 2 кн. Кн. 1. Париж, 1929. 211 с.
- 25.Левинський В. Соціалістична революція і Україна. Відень–Київ, 1920. 23 с.
- 26.Григоріїв Н. Українська боротьба за державу в роках 1917–1920. Скрантон, 1934. 47 с.
- 27.Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ ст. Нариси політичної історії. Київ, 1993. 288 с.
- 28.Нагаєвський І. Історія української держави двадцятого століття. Київ, 1994. 414 с.
- 29.Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918 рр.: про що «Історія мовчить». Торонто, 1973 670 с.
- 30.Шкільник М. Україна у боротьбі за державність в 1917-1921 роках: спомини і роздуми. Торонто, 1971. 366 с.
- 31.Субтельний О. Україна. Історія. Київ, 1991. 512 с.
- 32.Моргун О. Українські діячі в земствах. *Український історик*. Мюнхен. 1969. Ч. 1–3 (21–23). С. 56 – 64.
- 33.Полонська - Василенко Н. Історія України: у 2 т. Т. 2. Київ, 1995. 608 с.
- 34.Лисяк – Рудницький І. Історичні есе. у 2 т. Т. 1. Київ, 1994. 531 с.
- 35.Алгасов В. З боротьби за Жовтень на Сталінщині: (Нарис). *Літопис революції*. 1930. № 5. С. 194–235.
- 36.Баранник С. Більшовицькі організації України на підступах до Жовтня. *Літопис революції*. 1932. № 3–4. С. 26–66.
- 37.Иванов А. Центральная Рада и Киевский Совет в 1917-1918 годах. *Летопись революции*. 1922. № 1. С. 9–15.

- 38.Річицький А. Центральна Рада від лютого до жовтня: Нарис з історії української революції. Харків, 1928. 62 с.
- 39.Пташинський П. До історії німецько-австрійської інтервенції на Україні. *Архів Радянської України*. 1932. № 1–2. С. 64–106.
- 40.Яворський М. Революція на Україні в її головних етапах. Харків, 1923. 80 с.
- 41.Рубач М. До історії української революції: (Замітки і документи. Грудень 1917 – січень 1918 р.р.). *Літопис революції*. 1926. № 1. С. 41–84.
- 42.Рубач М. К истории конфликта между Совнаркомом и Центральной Радой (декабрь 1917 г.). *Летопись революции*. 1925. № 2. С. 53–85.
- 43.Сухино-Хоменко В. З приводу особливостей пролетарської революції на Україні. *Літопис революції*. 1928. № 4. С. 79–119.
- 44.Ленин В. И. Гонители земства и Аннибалы либерализма: Полное собрание починений: в 55 т. Т. 5. Москва, 1958. 557 с.
- 45.Ленин В. Земский съезд. Полное собрание починений: в 55 т. Т. 5. Москва, 1976. С. 93–94.
- 46.Ленин В. Письмо к земцам. Полное собрание починений: в 55 т. Т. 6. Москва, 1976. С. 349–358.
- 47.Ленин В. Земская кампания и план «Искры». Полное собрание починений: в 55 т. Т. 9. Москва, 1976. С. 75–98.
- 48.Верховцева І. Г. Діяльність земств Правобережної України (1911–1920 р.р.): дис. ... кандидата іст. наук. Ізмаїл, 2004. 240 с.
- 49.Бабій Б. М. Місцеві органи державної влади Української РСР в 1917–1920 р. р. Київ, 1956. 286 с.
- 50.Гамрецький Ю. М. Ради робітничих депутатів України в 1917 р. (Період двовладдя). Київ, 1966. 218 с.
- 51.Харитонов В. Л. Лютнева революція 1917 року на Україні. Харків, 1966. 258 с.
- 52.Кябелева Р. К. Деятельность Советов по созданию основ социалистической экономики (октябрь 1917 – июль 1918 г.г.). Из истории деятельности Советов. Москва, 1966. 174 с.

53. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, февраль 1917 - апрель 1918. Сборник документов и материалов. в 3 т. Т. 1. Киев, 1957. 1008 с.
54. Октябрь в Екатеринославе. Сборник документов и материалов. Днепропетровск, 1957. 379 с.
55. Установление Советской власти на местах в 1917–1918 годах. Сборник статей. Москва, 1959. 728 с.
56. Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 г. – апрель 1918 г.). Киев, 1962. 754 с.
57. Переписка Секретариата ЦК РСДРП (б) с местными партийными организациями. Сборник документов. Москва, 1957. 573 с.
58. История Гражданской войны в СССР. 1917-1922. в 3 т. Т. 3. Москва, 1958. 679 с.
59. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні. у 2 т. Київ, 1967. Т.1. 391 с. Т.2. 462 с.
60. Короливский С. М., Рубач М. А., Супруненко Н. И. Победа советской власти на Украине. Москва, 1967. 579 с.
61. Гармиза В. В. Подготовка земской реформы 1864 г. Москва, 1957. 264 с.
62. Захарова Л. Г. Земская контрреформа 1890 г. Москва, 1968. 176 с.
63. Аврех А. Я. Столыпин и Третья Дума. Москва, 1968. 520 с.
64. Дякин В. С. Самодержавие, буржуазия и дворянство в 1907–1911 гг. Ленинград, 1978. 245 с.
65. Сорокина В. В. Политика русского самодержавия в отношении западных земств. *Известия высших учебных заведений. Серия правоведение.* 1979. № 1. С. 70–76.
66. Абрамов П. Н. Волостные земства. *Исторические записки.* 1961. Т. 69. С. 27–45.
67. Тригуб П. М. Ліквідація міських дум і земств у період боротьби за встановлення і зміцнення радянської влади на Україні (грудень 1917 р. – березень 1918 р.). *Питання історії народів СРСР.* 1972. Вип. 13. С. 24–31.

- 68.Терещенко Ю. І. Політична боротьба на виборах до міських дум України в період підготовки Жовтневої революції. Київ, 1974. 143 с.
- 69.Гамрецький Ю. М., Тимченко Ж. П., Щусь О. Й. Ради України в 1917 р. (липень–грудень 1917 р.). Київ, 1974. 343 с.
- 70.Старцев В. И. Внутренняя политика Временного Правительства первого состава. Ленинград, 1980. 256 с.
- 71.Сенцов А. А. Борьба народных масс за демократизацию местного управления России накануне Октября. *Советское государство и право*. 1984. №6. С. 108–114.
- 72.Китанина Т. М. Война, хлеб и революция (Продовольственный вопрос в России. 1914 – октябрь 1917). Ленинград, 1985. 384 с.
- 73.Герасименко Г. А. Земское самоуправление в России. Москва, 1990. 264 с.
- 74.Верстюк В. Українська Центральна Рада: Навчальний посібник. Київ, 1997. 341 с.
- 75.Копиленко О. «Сто днів» Центральної Ради. Київ, 1992. 204 с.
- 76.Солдатенко В. Ф. Українська революція: концепція та історіографія. Київ, 1997. 401 с.
- 77.Рубльов О. С., Реєнт О. П. Українські визвольні змагання 1917 – 1921 р.р. Київ, 1999. 320 с.
- 78.Турченко Ф. Г. Українська революція: 1917 – початок 1918 р. р.: Проблеми, пошуки, узагальнення. Запоріжжя, 1998. 262 с.
- 79.Єсипенко Д. М., Новиченко Н. Р. Українська Центральна Рада: передумови створення та причини падіння. Київ, 1991. 120 с.
- 80.Сергійчук В. Українська соборність: відродження українства в 1917–1920 роках. Київ, 1999. 414 с.
- 81.Литвин В. М. Україна: доба війн і революцій (1914–1920 р.р.). Київ, 2003. 488 с.
- 82.Голубко В. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918: Утворення та боротьба за державу. Львів, 1997. 275 с.

- 83.Павленко Ю., Храмов Ю. Українська державність у 1917–1919 р. р.: (Історико-генетичний аналіз). Київ, 1995. 263 с.
- 84.Романчук О. Ультиматум: хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РФСР і Центральною Радою: (1917–1918 рр.). Київ, 1990. 62 с.
- 85.Гусєв В. І. Центральна Рада і Бунд (листопад 1917 – квітень 1918 рр.). *Український історичний журнал*. 1992. № 10/11. С. 24–34.
- 86.Кучик О. Зовнішньополітичні альтернативи Української Центральної Ради. *Схід*. 2001. №1. С. 32–36.
- 87.Ковальчук М. Центральна Рада і розгортання українського національного руху. *Пам'ять століть*. 2007. №6. С. 77–96.
- 88.Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної Ради, Гетьманщини, Директорії): монографія. Київ, 1994. 239 с.
- 89.Ревегук В. Полтавщина в добу Української революції 1917–1920 р. р. Полтава, 2002. 187 с.
- 90.Якименко М. А. Роль земств в здійсненні переселенської політики царизму (1906–1917 рр.). *Український історичний збірник*. Харків. 1992. Вип. 37. С. 103–111.
- 91.Мойсієнко В. М. Ліберально-демократичний рух (опозиційний) в Україні (середина 60-х – 80-ті роки XIX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. Наук. Київ, 1999. 19 с.
- 92.Катренко А. М., Мойсієнко В. М. Демократичний рух в Україні 70–80-х рр. XIX ст. Черкаси, 1994. 59 с.
- 93.Корнілова В. О., Степаненко Т. Л., Федоренко Л. В. Харківське губернське земство та розвиток економіки краю (II половина XIX ст.). *Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність*: матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 3 - 4 жовтня 1995 р.). Київ. Ч. 1. С. 190 – 192.
- 94.Лохматова А. Катеринославське земство. Запоріжжя, 1999. 198 с.

95. Носенко О. В. Самоврядна діяльність земств Південно – східної України (90 – ті рр.. XIX ст.–1917 р.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Луганськ, 2006. 20 с.
96. Половець В.М. Земство і кооперація в Лівобережній Україні. *Історичне краєзнавство в Україні: традиції і сучасність*: матеріали VII Всеукраїнської наукової конференції (м. Київ, 3 – 4 жовтня 1995 р.). Київ. Ч. 1. С. 188 –190.
97. Мармазова О.І. Просвітницька діяльність земств в Україні (кінець XIX – початок XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук. Донецьк, 1998. 16 с.
98. Курченко В. В. Діяльність земств України у розвитку освіти (1864-1914 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. Наук. Харків, 1998. 19 с.
99. Корж Л. В. Освітня діяльність земств Харківської губернії (в кінці XIX – на початку XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. Київ, 1999. 19 с.
100. Копиленко О. З історії місцевого самоврядування в УНР. *Становлення і розвиток місцевого самоврядування в суверенній Українській правовій державі*: матеріали республіканської науково-практичної конференції (м. Львів, 19-21 листопада 1991 р.). Львів, 1991. С. 17–20.
101. Копиленко О., Копиленко М. Місцеве самоврядування в УНР: теоретична модель і практика державного будівництва. Місцеве самоврядування в Україні: історія, проблеми, пропозиції. Київ, 1994. С. 17–27.
102. Мироненко О.М. Національні органи місцевої влади і управління в УНР. Мала енциклопедія етнодержавознавства / ред. Ю. І. Римаренка. Київ, 1996. С. 333–335.
103. Гай-Нижник П. Формування центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні за доби Центральної Ради (1917–1918 рр.). Збірник наукових праць Науково-дослідного інституту українознавства. Київ, 2009. Вип. XXIV. С. 229–270.

104. Лебедєва І. М. Створення уряду Української Народної Республіки і формування системи виконавчої влади (червень 1917 р. – квітень 1918 р.): дис. ... кандидата іст. наук. Київ, 2003. 250 с.
105. Федунів В. В., Таран П. Е. Правовой статус высших и местных органов государственной власти Украинской Народной Республики в 1917 – 1918 гг. *80-річчя відродження української державності: минуле і сучасне*: матеріали всеукраїнської наукової конференції (м. Сімферополь, 14–16 листопада 1997 року). Сімферополь, 1997. С. 47–50.
106. Гарчева Л. П. Місцеві органи державної влади в УНР (листопад 1917 – квітень 1918 р. р.). *80-річчя відродження української державності: минуле і сучасне*: матеріали всеукраїнської наукової конференції (м. Сімферополь, 14–16 листопада 1997 року). Сімферополь, 1997. С. 22–25.
107. Тригуб П. М. Органи місцевого самоврядування в період української народно – демократичної революції 1917 – 1918 р. р. *80-річчя відродження української державності: минуле і сучасне*: матеріали всеукраїнської наукової конференції (м. Сімферополь, 14–16 листопада 1997 року). Сімферополь, 1997. С. 31–32.
108. Хміль І. В. Вплив III Універсалу на посилення національно-визвольного руху в регіонах України. *Український історичний журнал*. 2004. №2. С. 3–15.
109. Лозовий В. С. Ставлення селянства України до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 р.р.): дис. ... доктора іст. наук. Київ, 2010. 466 с.
110. Гвоздик В. С. Земства України в умовах революційних потрясінь 1917 року. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2010. Вип. XXIX. С. 98–105.
111. Гвоздик В. С. Зміни у співвідношенні партійно-політичних сил на Півдні України під час виборчих кампаній 1917 – початку 1918 р. р. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2009. Вип. XXVII. С. 102–108.

112. Гвоздик В. С. Участь українського селянства Півдня України у політичній боротьбі (березень – квітень 1918 рр.). Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2005. Вип. XIX. С. 152–160.
113. Зогаль С. Земські вибори на Полтавщині (серпень – вересень 1917 р.). Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавства, охорона пам'яток: збірник наукових статей. Полтава, 2008. Вип. IV. Кн. I. С. 251–265.
114. Сараєва О. В. Повітові земства Донбасу: взаємодія з владними структурами і суспільством: автореф. дис. ... кандидата іст. наук. Донецьк, 2011. 21с.
115. Іванов І. В. Повітове земство в українських губерніях (друга половина XIX - початок XX століття): дис. ... кандидата юрид. наук. Харків, 2004. 222 с.
116. Бойко В., Демченко Т., Оніщенко О. 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис. Чернігів, 2003. 126 с.
117. Верховцева І. Г. Волосні земства Правобережної України: перший досвід врядування. *Питання аграрної історії України та Росії*: матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди (м. Дніпропетровськ, 22 листопада 2002 р.). Дніпропетровськ, 2002. С. 126–131.
118. Завальнюк О. М., Стецюк В. Б. Земства Поділля у добу Української революції 1917-1920 р. р.: монографія. Кам'янець-Подільський, 2009. 216 с.
119. Гуцалюк І. О. Українські національні органи влади на Волині (1917-1921 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата іст. наук. Київ, 2013. 17 с.
120. Нітченко А. Г. Органи місцевого самоврядування та виконавчої влади Тимчасового уряду (на матеріалах Чернігівської губернії): дис. ... кандидата іст. наук. Чернігів, 2012. 314 с.

121. Козаченко А. І. Земське самоврядування в Полтавській губернії 1865-1919 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора юрид. наук. Харків, 2015. 38 с.
122. Вінцковський Т. С. Катеринославська губернська українська рада в роботі губернського земства під час революції 1917 року. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2014. Вип. XXXVIII. С.112–116.
123. Вінцковський Т. С. Участь української фракції в роботі Катеринославського губернського земства в період військово – політичного протистояння листопада 1917 – січня 1918 рр. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2014. Вип. 40. С. 56–60.
124. Букіна І. В. Створення та діяльність громадських комітетів на Лівобережній Україні (березень – грудень 1917 р.): дис. ... кандидата іст. наук. Київ, 2012. 235 с.
125. Дровозюк Л. М. Освітня діяльність земств Правобережної України (1904-1920): дис. ... кандидата пед. наук. Вінниця, 1998. 196 с.
126. Гавриш Р. Л. Шкільна діяльність земського самоврядування на Лівобережній Україні в 1865-1919 роках: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кандидата іст. наук. Харків, 1999. 20 с.
127. Передерій І. Г. Розбудова національної системи освіти в Україні за доби Центральної Ради: історичний аспект: монографія. Полтава, 2009. 159 с.
128. Жуков С. М. Земські школи Харківської губернії (1865 – 1919 рр.): дис. ... кандидата іст наук. Харків, 2012. 190 с.
129. Господаренко О. В. Діяльність місцевих органів влади і самоврядування на Півдні України у 1917-1920 р.р.: соціально-економічний аспект: дис. ... кандидата іст. наук. Миколаїв, 2005. 242 с.
130. Бакуменко О. О. Земства Російської імперії: історіографія проблеми (друга половина XIX – XX ст.): дис. ... кандидата іст. наук. Харків, 1999. 224 с.

131. Миколаєнко І. М. Історіографія діяльності земських установ України (1864-2001 рр.): автореф. дис. ... кандидата іст. наук. Київ, 2003. 20 с.
132. Іріюглу Т. О. Формування органів державної влади та місцевого самоврядування Катеринославщини у березні – жовтні 1917 р. (за матеріалами періодичної преси). Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. Запоріжжя: ЗНУ, 2006. Вип XX. С. 132–140.
133. Білян П. Я. Історіографія Української революції 1917- початку 1918 р.р.: дис. ... кандидата іст. наук. Львів, 2001. 234 с.
134. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. Санкт-Петербург, 1917.
135. Українська Центральна Рада: документи і матеріали: у 2 т. / упор. В. Ф. Верстюк. Київ: Наукова думка, 1996. Т. 1–2.
136. Український національно-визвольний рух. Березень-листопад 1917 року: документи і матеріали / ред. В. Ф. Верстюк. Київ, 2003. 1025 с.
137. Октябрь в Екатеринославе. Сборник документов и материалов. Днепропетровск, 1957. 376 с.
138. Борьба за великий Октябрь на Николаевщине (февраль 1917 г. – март 1918 г.). Сборник документов и материалов. Николаев, 1957. 303 с.
139. Борьба за власть Советов на Киевщине (март 1917 г. – февраль 1918 г.). Сборник документов и материалов. Киев, 1957. 660 с.
140. Борьба трудящихся Волыни за власть Советов (март 1917 г. – декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов. Житомир, 1957. 480 с.
141. До історії боротьби трудящих за встановлення радянської влади на Ровенщині в 1917 – 1920 роках (Документи і матеріали на допомогу пропагандистам і агітаторам). Ровно, 1957. 104 с.
142. Трудящиеся Полтавщины в борьбе за установление и укрепление Советской власти (1917–1920 г. г.). Сборник документов и материалов. Полтава, 1957. 226 с.

143. Борьба за победу и укрепление Советской власти. 1917–1918 г. г. Сборник статей. Москва, 1966. 339 с.
144. Установление Советской власти на местах в 1917–1918 годах. Сборник статей. Москва, 1959. 728 с.
145. Матвієнко Т. Джерела до вивчення проблеми еволюції земств України на тлі суспільно-політичних процесів доби Центральної Ради. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи*: матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції (м. Конін–Ужгород–Дрогобич, 15 червня 2018 р.). Конін–Ужгород–Дрогобич, 2018. С. 35–37.
146. Сиротенко С. Листівки як джерело вивчення історії анархістського руху в Україні (1903 – 1914 р.р.). Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. Київ. 2006. Вип. 13. Ч. II. С. 86–96.
147. Грушевський М. Від слова до діля. Вибрані праці. Нью-Йорк, 1960. С. 121–125.
148. Набоков В. Временное правительство (Воспоминания). Москва, 1924. 132 с.
149. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє-минуле (1914–1920). Мюнхен, 1969. 542 с.
150. Андрієвський В. З минулого. 1917 рік на Полтавщині. Нью-Йорк, 1963. 157 с.
151. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. Інсбрук 1960. 720 с.
152. Мазепа І. П. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. в 4 кн. Кн. 1. Дніпропетровськ, 2001. 194 с.
153. Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917–1922: Щоденник. Полтава, 1995. 280 с.
154. Щербаківський В. Мемуари. *Пам'ятки України*. 2007. № 4. С. 69–84.

РОЗДІЛ 2

ЗЕМСТВА УКРАЇНИ: ВІД СТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ ДО ЇЇ ПЕРШОГО УНІВЕРСАЛУ

Земство виникло в Російській імперії на зламі двох епох: розпаду кріпосного ладу та розвитку капіталізму. Дослідник земської реформи В. Гармиза зазначав, що «улаштування земського самоврядування породжувалося визначеною потребою капіталістичного розвитку країни, розвитком землеробства, промисловості, торгівлі, шляхів сполучення, зростанням народонаселення. Ліквідація кріпосного права в 1861 р. поклала початок подальших перетворень і була головною причиною введення земських органів» [1, с. 21].

Капіталістичний розвиток країни наочно показав неспроможність старої бюрократичної системи управління, необхідність її демократизації через формування виборних органів влади на місцях. У літературі того часу описували різницю між чиновником і обранцем народу: «ніколи чиновник не може так гарно знати місцеві потреби, місцеве господарство, місцеве життя, ніколи інтереси і потреби населення не можуть бути так близькі його серцю, ніколи в нього не може бути таких хороших відносин із місцевим населенням, як у обранців самого народу, самого місцевого населення» [2, с. 4].

Водночас розробники закону про земські органи управління вирішили «поступитися, нічим не поступаючись, віддати, нічого не віддаючи, тобто щось змінити, зберігаючи в основному все попереднє, тільки прикрити новими формами стару суть» [3, с. 30].

Відтак згідно з Положенням про губернські та повітові земські установи від 1 січня 1864 року в основу організації земства були покладені принципи «виборності і всестановості, але з перевагою для представників курії землевласників, у якій абсолютну більшість складало дворянство. Межі влади земських зібрань та їх виконавчих органів – управ – обмежувалися законом. Земства засновувались як місцеві представницькі органи, виключно господарського

значення, позбавлені будь-яких політичних прав, ізольовані один від одного й замкнені в межах повітів і губерній, позбавлені навіть права спілкування між собою з питань господарської діяльності» [4, с. 12].

Земства повинні були виконувати земські повинності: «утримувати місцеву поліцію і чиновників, арештантські будинки, будівництво і ремонт доріг, виділяти підводи для роз'їздів поліції, жандармів та інших державних чиновників. Опікування медициною, народною освітою, ветеринарною справою, місцевими промислами, кустарною промисловістю не входило в число земських повинностей. Це означало, що вони мали необов'язковий характер» [5, с. 128].

Створивши земське самоврядування царат пильно спостерігав за його діяльністю. Земствам заборонялося без дозволу губернатора друкувати звіти й матеріали земських зібрань. Головам земських управ надавалося право закривати зібрання, коли гласні піднімали питання, небажані для царської бюрократії. [6, с. 4].

Таким чином, від початку діяльності земств царат обмежував її господарськими питаннями. Попри це, старе чиновництво не хотіло вживатися з новою системою місцевого самоуправління.

У кінці 70-х—на початку 80-х років XIX ст. у земських колах почала наростати опозиція царському уряду. Вона зріла на основі прагнення земств «до об'єднання, взятті участі в рішеннях загальнодержавних питань, утворення земського представництва в системі вищих державних закладів» [4, с. 30]. Це була досить лояльна опозиція, але й вона зазнала переслідування.

Після урядової розправи над народниками царат мав наміри ліквідувати реформи 60-х років XIX ст. Проте обмежився їх переглядом. У прийнятому Положенні про земські установи від 12 червня 1890 року були внесені зміни до земської виборчої системи. Зокрема, обмежувалися права торговельно-промислової буржуазії і нових землевласників брати участь у виборах до земств. У них забезпечувалося повне й стійке панування за дворянами. Царська адміністрація отримала можливість повного контролю селянських виборів. У земську систему вводилися губернські із земських справ присутствія [4, с. 151]. Постанови земських зібрань надходили для їх затвердження. [7, с. 62].

Незважаючи на досить обмежені права, земства відігравали помітну роль у розвитку сільських територій. Особливо вражаючими були їх досягнення в розбудові на селі освітніх закладів. На початку лютого 1917 року в Російській імперії діяло близько 65 тис. земських початкових шкіл [8, с. 59].

Зі свого бюджету земства виділяли значні кошти на медицину. Як наслідок: станом на 1914 рік на Катеринославщині діяло 287 земських медичних лікарських дільниць і фельдшерських пунктів, Полтавщині – 340, у Таврії – 192, на Харківщині – 305, Херсонщині – 145, Чернігівщині – 292, Волині – 216, Київщині – 187, Поділлі – 189 [9]. Для підготовки фельдшерсько-акушерського персоналу земства почали відкривати свої фельдшерські школи [10, с. 289].

Особливо активно в ці роки земства займалися статистикою [11, с. 3]. У 90-х роках ХІХ ст. земства запровадили обов'язкове страхування, почали надавати агрономічну допомогу сільському населенню, сприяли відкриттю маслопереробних заводів, видавали кооперативам позики на будівництво зерносховищ та елеваторів, сприяли розвитку кооперації [12, с. 71, 72, 81, 84]. Досить помітними були досягнення земств й у розвитку ветеринарної медицини на селі (у 1870 році на службі земств знаходилося тільки 22 ветлікаря, а в 1910 році – вже 1000) [13, с. 47]. У неврожайні роки земства надавали підтримку населенню, влаштовуючи громадські роботи [14, с. 3]. Вони опікувалися питаннями збільшення селянського землеволодіння, організації кредиту, регулювання збуту сільськогосподарської продукції та кустарними промислами [15, с. 54].

Самодержавство ніколи не відмовлялося від намагання перетворити земства в слухняний державний апарат. Проте йому ніколи не вдалося звести нанівець земську опозицію. Під впливом революційних подій 1905–1906 рр. воно було змушене піти на певні поступки. Зокрема, було відмінено обов'язкове затвердження губернаторами кандидатів до земських зібрань від селян [16, с. 33]. Водночас земства підтримали імперіалістичну політику царизму в Першій світовій війні. У відповідь уряд дозволив у 1914 році створити Всеросійський земський і Всеросійський міський союзи. У липні 1915 року вони об'єдналися в Головний комітет із забезпечення армії, або Земгор, який очолив кн. Г. Львов [17, с. 357].

Оскільки він почав утручатися в політику, уряд заборонив його. У січні 1917 року влада арештувала робочу групу комітету. Не випадково, що земські лідери в переддень Лютневої революції взяли участь у розробці плану державного перевороту [16, с. 43].

Таким чином, земства створювалися виключно як місцеві самоврядні органи господарського призначення. У процесі історичного розвитку вони еволюціонували й почали претендувати на визнання права брати участь у суспільно-політичному житті держави.

2. 1. Земства України в контексті формування місцевих органів влади Тимчасового уряду

У кінці лютого 1917 року в Російській імперії відбулася буржуазно-демократична революція. Її головним політичним наслідком стало повалення самодержавства. Влада перейшла до рук Тимчасового уряду, який очолив князь Г. Львов – голова Всеросійського Земського союзу (із 1914 року).

Лютнева революція 1917 року застала державний апарат Російської імперії в стані глибокої внутрішньої кризи, яка відображала загальну кризу самодержавного режиму. Бюрократична машина розкладалася і втрачала здатність вирішувати проблеми, які породжували Перша світова війна, загострення внутрішньополітичної ситуації в країні [18, с. 203].

Усі ці проблеми взяв на себе і створений на початку березня 1917 року Тимчасовий уряд. Принципи його діяльності мало відрізнялися від дореволюційних. Для забезпечення урядового діловодства на основі канцелярії Ради міністрів була створена канцелярія Тимчасового уряду, яка координувала діяльність органів влади в центрі і на місцях. Підготовча робота юридичного й експертного характеру з кінця березня проводилася Радою товаришів міністрів, в обов'язки якої входив розгляд справ малої Ради міністрів [19, с. 145].

Із центральних відомств Росії було ліквідовано лише Міністерство двору. Землі кабінетські й удільні передавалися Міністерству землеробства, промислові підприємства – Міністерству торгівлі і промисловості, палаци – Міністерству внутрішніх справ [17, с. 374].

Інші центральні органи влади, якщо й зазнали певних змін, то лише косметичних. Ознакою перших пореволюційних місяців стало, хіба що, нагромадження різного роду законодавчих комісій і виконавчих комітетів. Нові органи влади діяли «надзвичайно поспішно й хаотично, їх безсилля тягнуло за собою постійні реорганізації. У той же час існувала думка про тимчасовість усіх управлінських заходів. Остаточне рішення про систему органів влади мали ухвалити Установчі збори» [19, с. 147]. Складнощі з перебудовою влади також були пов'язані з тим, що «чиновники не хотіли втрачати своїх насиджених місць, а новий уряд не наважувався зламати стару державну машину» [20, с. 245].

Його основною соціальною базою на місцях були торгово-промислова буржуазія, землевласники, чиновництво та інтелігенція переважно кадетської орієнтації. У зв'язку з цим цілком зрозуміло, чому очільники Тимчасового уряду особливі сподівання покладали на соціально близькі лібералам структури влади на місцях – земства та міські думи.

З іншого боку, більшість земців із радістю зустріли падіння царату. Пояснювалося це тим, що протягом усього часу існування земства були під пильним наглядом самодержавства, далеко від політичної влади, обмежені тільки господарськими функціями, які також контролювалися. Ліквідація монархії відкривала земцям шлях як до вільної політичної діяльності та влади, так і до необмеженої господарської діяльності.

Про падіння самодержавства та створення Тимчасового уряду в Києві було офіційно оголошено 1 березня 1917 року. Демократичні кроки уряду сприяли зростанню його популярності в перші місяці діяльності. Тому в перших числах березня губернські й повітові управи надіслали на адресу нової влади вітальні телеграми, у яких висловлювали їй свою підтримку та сподівання на плідну співпрацю.

Тексти телеграм, звернень надсилалися як голові Ради Міністрів князю Львову, так і голові Державної Думи М.В. Родзянку. «Київське губернське земське зібрання, – зазначалося, наприклад, у телеграмі на адресу голови Державної Думи М. Родзянку на початку березня 1917 року, – пройняті загальною радістю з приводу звільнення Росії від кайданів старої влади, вітає комітет Державної Думи й надсилає йому найкращі побажання втілити в життя поривання всіх горожан до державної перебудови вільної Росії» [21]. Лебединське надзвичайне повітове земське зібрання Харківської губернії в телеграмному зверненні до голови Ради Міністрів князя Львова від 7 березня 1917 року вітало новий уряд «як дійсного виразника волі народу» та «висловлювало йому повну довіру» [22]. Лубенське надзвичайне земське зібрання Полтавської губернії 13 березня 1917 року одностайно вирішило приєднатися до нового уряду «і всіма силами підтримати новий порядок» [23]. Бурхливими оплесками зустріли слова «народний уряд» на народному зібранні міста Сосниці Чернігівської губернії, яке відбулося на початку березня 1917 року [24]. Тоді ж надзвичайні земські збори Тарашанського повіту Київської губернії палко вітали «вільну Росію в особі її Тимчасового уряду» [25].

На адресу кн. Львова надходило багато телеграм безпосередньо як лідеру земського руху. Земці були сповнені надіями, що, ставши на чолі уряду, він відкриє нові можливості для розвитку місцевого самоврядування. У привітанні Чернігівського земського зібрання від 5 березня 1917 року, наприклад, зазначалося: «Чернігівське губернське земське зібрання палко вітає Вас, об'єднувача земських сил, у важку годину великої війни і твердо вірить, що призначений монархом, керований Вами і відповідальний перед народними представниками уряд виведе батьківщину на шлях кінцевої перемоги і слави» [26]. Надзвичайне Київське губернське земське зібрання від 9 березня 1917 року висловлювало радість, що «на чолі нового уряду, покликаного ввести вільну Росію на шлях слави і перемоги, став видатний ідейний земський працівник» [21].

Саме такий уряд земці мали намір підтримувати. У телеграмах земств на його адресу лунали обіцянки вірності й підтримки. Голова Київської губернської земської управи М. Суковкін під час відкриття 10 березня 1917 року надзвичайного

губернського земського зібрання закінчив свою промову закликом «довіритися новому уряду, об'єднатися навколо нової народної влади» [27]. Голова надзвичайного Полтавського повітового земського зібрання граф Капніст 11 березня 1917 року в привітальній телеграмі на адресу Тимчасового уряду запевняв, що «всі наші сили будуть покладені на здобуття перемоги над ворогом і утвердження нового ладу вільної Росії» [28, с. 2]. Учасники зібрання земських і міських службовців Борзенського повіту 19 березня 1917 року висловили повну відданість новому уряду [29]. «Усі пронизані одним бажанням – «підтримати новий уряд», – йшлося в поданні від 31 березня 1917 року Кролевецької повітової земської управи Голові Ради Міністрів і Міністру Освіти [30]. Голова Сосницької земської управи в привітанні на адресу Тимчасового уряду від 7 березня 1917 року зазначав: „наш обов’язок підтримати Тимчасовий уряд [...] і будемо йому віддані всією душею» [24]. Подібне рішення прийняло також Канівське надзвичайне повітове земське зібрання Київської губернії, яке відбулося 1 квітня 1917 року. «Новий уряд, котрий є зустрівачем народної волі, – зазначалося в ньому, – поведе країну шляхом перемоги й широкого будівництва на засадах свободи, рівності та братерства» [31]. Голова Борзенської повітової земської управи, звертаючись 17 березня 1917 року до старшин свого повіту, закликав: «допоможемо їм у цьому! Як і раніше будемо докладати всі сили для того, щоб армія не залишилася без необхідних продуктів» [32].

Таким чином, створений після повалення російського самодержавства Тимчасовий уряд отримав значну підтримку з боку земців, у тому числі й України.

Водночас на динаміку й особливості розвитку буржуазно-демократичної революції в Україні впливали не лише суспільно-політична ситуація, яка складалася в країні, а й ставлення її головних політичних сил, Тимчасового уряду до національного питання, проблеми національного самовизначення українського народу. Кадети, які домінували в Тимчасовому уряді, та представлений у ньому есеро-меншовицький блок сходилися в поглядах на вирішення національного питання, визнаючи право за Україною тільки на національно-культурну автономію.

Таке рішення вже не відповідало духові часу. Як зазначає В. Верстюк, в Україні революція досить швидко набрала «ознак національно-визвольного руху» [33, с. 64].

Саме така атмосфера зумовила появу в Україні органу, який представляв інтереси українства в нових умовах. На початку березня 1917 року було створено Центральну Раду – представницький орган української демократії. Саме Центральна Рада почала обстоювати близькі народу ідеї національно-територіальної автономії. Її лідер М. Грушевський також розділяв точку зору щодо широкої автономії України. У виданій 1917 року праці „Хто такі українці і чого вони хочуть” він визначає спільну мету для всього українства: «широка національно-територіальна автономія України в федеративній демократичній Російській республіці» [34, с. 6]. У цьому контексті також значно активізувалася діяльність українських політичних партій. Ідея національно-територіальної автономії України у складі федеративної демократичної Росії обговорювалася на з'їздах Товариства українських поступовців (ТУП), Української радикально-демократичної партії (УРДП), Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) [33, с. 68].

Отже, саме проблеми майбутнього України опинилися в центрі уваги більшості політичних партій, які залишалися в багатьох питаннях часом на непримиренних позиціях. Їх активно обговорювали також органи місцевого самоврядування, громадські організації. Мету та загальні принципи українського національного руху визначив Всеукраїнський національний конгрес, який відбувся 6–8 квітня 1917 року. У прийнятій на з'їзді резолюції зазначалося: «тільки широка національно-територіальна автономія України забезпечить потреби нашого народу й усіх народностей, котрі живуть на українській землі» [35, с. 54].

Піднесення весною 1917 року українського руху, національно-культурного, політичного відродження України відчули на собі і її земства. Не дивлячись на те, що в їх складі ще значним залишався вплив старого чиновництва, обраних за царського режиму земських гласних, україномовні газети, журнали земств інформували українське суспільство про важливіші події в Росії та Україні, погляди різних політичних сил на майбутнє України. П. Христюк у «Замітках і матеріалах до

історії української революції» описував атмосферу, яка склалася навесні 1917 року на земських зібраннях. Він зазначав, що конгрес пробудив національні почуття не тільки в селян, а й у багатьох поміщиків, які очолювали земства. Так, голова Київської повітової земської управи, великий землевласник Демченко (до революції не виявляв себе українцем) на Київському земському зібранні на початку квітня 1917 року почав свою промову з привітання вільних громадян «із початком відродження вільного життя на Україні». Продовжуючи промову, він «заманіфестував свою приналежність до української нації і своє співчуття відродженню України словами: «Ми, українці, більше всіх терпіли від старого режиму, наша Україна, наш народ витерпів найтяжчі переслідування, нам заборонялося, навіть, молитися на рідній мові, конфісковували, навіть, Евангеліє» [36, с. 20].

У квітні – травні 1917 року українське питання стало постійно обговорюватися на земських зібраннях. На них земці зазначали свою підтримку вже не лише Тимчасовому уряду, а й Центральній Раді. Серед перших таку позицію зайняло національно-українське за характером Київське губернське земське зібрання. На початку квітня 1917 року київські земці надіслали привітальну телеграму М. Грушевському як «борцеві за волю і щастя українського народу» [36, с. 20]. Як зазначає П. Христюк, національно-піднесений настрій мали майже всі перші революційні земські зібрання. Революційний дух захопив і старих земців, переконав їх у необхідності перебудови національних, культурних, політичних відносин в Україні відповідно до реального становища в країні [36].

Зі зміною влади в центрі постало питання про створення місцевих органів влади Тимчасового уряду. Прагнучи зміцнити своє становище на місцях, уряд вирішив опертися на близькі йому тут структури влади – земства. Зумовлено це було тим, що багато членів уряду «саме в земствах пройшли школу громадсько-політичної діяльності» [16, с. 57]. Відтак, 5 березня 1917 року князь Львов у телеграфному розпорядженні головам губернських земських управ заявив: «Із метою встановлення порядку всередині країни та для оборони держави, забезпечення безупинної діяльності всіх урядових і громадських установ Тимчасовий уряд визнав необхідним

тимчасово усунути губернатора й віце-губернатора від виконання обов'язків. Керівництво губернією тимчасово покладається на голів губернських земських управ як губернських комісарів Тимчасового уряду зі всіма правами, наданими діючими узаконеннями губернатору, і зі збереженням за Вами керівництва роботою губернської земської управи» [37]. Подібні повноваження отримали також голови повітових земських управ: «На голів повітових земських управ, – зазначалося в розпорядженні, – покладаються обов'язки повітових комісарів Тимчасового уряду зі збереженням за ними керівництва роботою повітових земських управ» [37].

Після отримання телеграфного розпорядження на місцях голови губернських і повітових управ ставали комісарами Тимчасового уряду автоматично, тобто без затвердження урядом. У розпорядженні заступника міністра внутрішніх справ Леонт'єва зазначалося: «повітові комісари, які є головами повітових управ, вступають на посаду згідно з телеграмою 5 березня без особливого затвердження» [16, с. 57].

За багато років земці вперше отримали адміністративну владу. Отже, не було нічого дивного в тому, що земці висловлювали вдячність Тимчасовому уряду, зокрема, кн. Львову за такі призначення. Подільське надзвичайне губернське земське зібрання 14 березня 1917 року надіслало кн. Львову телеграму, у якій висловлювало задоволення призначенням Павла Александрова губернським комісаром Тимчасового уряду й дякувало «за це призначення» [38].

Проте, зазначав керуючий справами Тимчасового уряду В.Д. Набоков, простою заміною назв посад чиновників і передачею їх земцям становище в країні на краще змінити не вдалося. Досить скоро з'ясувалося, що в більшості губерній головами управ були люди, сформовані за умов і на принципах відданості самодержавству [39, с. 44]. Тобто відбулася заміна одних чиновників на інших, але з однаковим менталітетом.

Водночас революція поступово набирала обертів. У суспільно-політичному житті стрімко зростала активність і роль політичних партій та громадських організацій. Відтак сфера політичного впливу земств почала суттєво звужуватися.

Громадськість ставилася до земств як до пережитку старого самодержавного режиму.

Саме тому відразу після Лютневої революції в губернських і повітових центрах стихійно почали створюватися комітети громадських організацій, які за умови вакууму влади взяли на себе її повноваження. Зокрема, в Києві 1 березня 1917 року утворився громадський комітет, 4 березня – виконавчий комітет Ради громадських організацій, у Харкові 2 березня – комітет громадських організацій, в Одесі 3 березня – громадський комітет [40, с. 197].

Динаміка розбудови й діяльності громадських комітетів у Лівобережній Україні досить ґрунтовно проаналізована в дисертаційному дослідженні І.В. Букіної [41]. Тому в контексті дослідницьких завдань нашої роботи наголосимо лише на ролі земств у їх становленні. Вона була досить помітною. Так, щойно створений Харківський комітет громадських організацій 4 березня 1917 року поповнився 19-ма членами Всеросійського земського союзу та представниками від повітових земств і службовців земства. Після цього комітет перейменував себе в Харківський губернський громадський комітет [42].

Полтавська губернська земська управа на чолі з С. Іваненком ініціювала створення громадського комітету на Полтавщині. Із березня 1917 року в її приміщенні відбулося засідання ініціативної групи, до якої входили відомі громадські діячі краю та представники повітових земств. Вони ухвалили створити губернський і повітові комітети громадського спокою. 8 березня 1917 року Полтавський губернський комітет громадською спокою був реорганізований у громадський комітет. Очолив його голова Полтавської губернської земської управи С. Іваненко [43, с. 13].

Подібною була історія становлення Херсонського громадського комітету. На початку березня 1917 року основні принципи його формування стали предметом обговорення учасників наради з числа представників гласних губернського та повітових земств Херсонщини та службовців губернського земства під головуванням очільника Херсонської губернської земської управи Д.І. Берберова. Учасники наради дійшли згоди, що Губернський комітет громадських організацій

має бути створений «на широких демократичних підвалинах із метою сприяння найшвидшому заспокоєнню населення у зв'язку з подіями звільнення Росії від старого режиму». Планувалося утворити губернський комітет у складі повітових комісарів чи їх заступників, членів губернської земської управи, чотирьох представників від кожного повітового комітету (у тому числі 2-х від селян), 3-х представників від ради робітничих та 3-х – від ради солдатських депутатів. До остаточного формування комітету у визначеному складі мав діяти тимчасовий губернський комітет. До нього планувалося включити гласних губернського та повітових земств, які проживали в Херсоні, представників від рад робітничих і солдатських депутатів, а також від службовців губернського й повітового земств [44]. Тобто земці мали відігравати провідну роль у діяльності губернського комітету громадських організацій.

За такою самою схемою формувалися й повітові комітети Херсонщини. Так, в Олександрійському повіті Херсонської губернії був утворений «повітово-міський комітет із представників земства, міста і різних громадських організацій» [45]. 12 березня 1917 року головуючий у ньому повітовий комісар надіслав голові Державної Думи М.В. Родзянку телеграму, у якій підтримував Тимчасовий уряд і висловлював «почуття глибокої відданості й готовності сприяти запровадженню нового ладу на підвалинах свободи й рівності задля блага й щастя дорогої нашої Батьківщини» [46].

Виконавчий комітет громадських організацій міста Києва конституювався у складі 2-х гласних міської думи, 1-го представника військово-промислового комітету, 4-х членів ради робітничих депутатів, 1-го – кооперативів, 3-х – національних організацій, 1-го – студентства, а також представника від губернського земства та 1-го – фронтового комітету земського союзу [47].

Катеринославський губернський комітет громадських організацій був створений на початку березня 1917 року у складі представників від ради робітничих і солдатських депутатів, губернської земської управи, товариства земського кооперативу, земсоюзу, комітету «Земгору», міського самоуправління, губернського продовольчого комітету, товариства заводів і фабрик та інших – усього 120 осіб

[48]. Віддаючи належне земствам і прогресивним земським діячам, члени губернського комітету доручили очолити його голові Катеринославської губернської земської управи К. Гесбергу [49, с. 46].

Чернігівський губернський комітет громадських організацій розпочав свою роботу також на початку березня 1917 року, щоб «об'єднати й спрямувати діяльність усіх громадських організацій із метою збереження народної свободи і сприяння Тимчасовому уряду» [50]. Ініціював його створення голова Чернігівської губернської земської управи О.О. Бакуринський. Комітет конституювався 25 березня 1917 року на установчому з'їзді, у якому взяли участь 168 представників від селян, рад робітничих депутатів, кооперативних спілок, селянських організацій, повітових, міських і містечкових виконавчих комітетів, губернського сільськогосподарського товариства, міських дум, а також губернського та повітових земств. Із їх числа з'їзд обрав 51-го члена губернського комітету та 15-х членів постійного бюро комітету [50]. Найчисельнішим у їх складі було представництво губернського та повітових земств Чернігівщини. Отже, не випадково один із найстаріших земських діячів краю, член Першої Державної Думи, відомий адвокат І. Шраг очолив створений у кінці березня 1917 року виконавчий комітет громадських організацій Чернігівщини [51, с. 21].

Громадські комітети, які виникли з ініціативи місцевих осередків політичних партій, громадських організацій та органів місцевого самоврядування в березневі дні 1917 року та почали діяти в губернських і повітових центрах, були віддзеркаленням сподівань суспільства на демократизацію успадкованої від самодержавства політичної системи. Найбільш радикально налаштовані комітети громадських організацій відверто зверталися до Тимчасового уряду з претензіями на владу на місцях. Про це свідчить звернення Катеринославського виконавчого комітету 4 березня 1917 року до кн. Г. Львова з проханням «дати негайну згоду залишити місцеву владу в руках виконавчого комітету» [52].

Київський комітет громадських організацій у телеграмі на ім'я князя Львова та міністра юстиції О. Керенського 6 березня 1917 року наголошував: «знаходимо необхідним, щоб уряд вступив із нами в безпосередні зв'язки і наказав властям

разом із нами здійснювати передачу виконавчої влади в місті групі виконавчого комітету» [47].

Ці претензії не були безпідставними. Як зазначає дослідник внутрішньої політики Тимчасового уряду В.І. Старцев, ще до 5 березня 1917 року, коли уряд визнав своїми комісарами на місцях голів губернських і повітових земських управ, тут «як у губернських центрах, так і в багатьох повітах уже існували тимчасові органи місцевої влади – комітети громадських організацій, громадської безпеки або аналогічні їм організації. Реальна влада на місцях у ті дні перейшла саме до їх рук» [40, с. 198]. У зв'язку з цим, вважає М.А. Ковальчук, уряд зіштовхнувся з проблемою «відсутності контролю ситуації на місцях» [53, с. 97].

Певним кроком до її вирішення став циркуляр Міністерства внутрішніх справ від 14 березня 1917 року до губернських комісарів Тимчасового уряду, який зобов'язував їх створити губернські, повітові, волосні, міські та селищні комітети у складі представників від громадських організацій і соціальних верств місцевого населення. Тим самим Тимчасовий уряд намагався встановити свій контроль за стихійним процесом формування альтернативних органів влади на місцях. Юридична нарада Тимчасового уряду 22 березня 1917 року навіть ухвалила пропозицію передати цим органам самоврядування «всю повноту державної влади на місцях» [19, с. 148].

Тимчасовий уряд пішов шляхом компромісного вирішення проблем з організацією влади на місцях: визнаючи вплив тут ініціативних комітетів, створених за участі широких демократичних верств, він намагався зберегти значення земств як органів самоврядування сільського населення. Міністерство внутрішніх справ 26 березня 1917 року надіслало циркуляр губернським комісарам, у якому зазначалося: «Призначення нових осіб на посаду повітових комісарів, які користуються авторитетом і довірою серед широких прошарків населення, провадиться урядом виключно за поданням губернських комісарів» [54]. Як бачимо, уряд уже не виключав перебування при владі вихідців із демократичних прошарків населення й не орієнтувався тільки на голів земських управ як комісарів. Проте він намагався зберегти контроль за призначенням своїх уповноважених на повітовому

рівні, доручивши здійснення відповідних функцій губернським комісарам, контингент яких формувався з числа голів губернських земських управ.

Водночас 20 березня 1917 року голова Тимчасового уряду й міністр внутрішніх справ кн. Львов звернувся до губернських комісарів із циркуляром, яким зобов'язав їх «до завершення термінових робіт з облаштування волосного земства [...] негайно приступити до [...] організації волосних комітетів, яким належить тимчасово доручити функції волосного управління». Волосні комітети мали створюватися з ініціативи та за вказівками повітових комісарів. Вони ж мали спиратися «на існуючі волосні продовольчі комітети, на кооперативні організації, на волосні піклування з догляду за нижчими чинами або на вже обрані волосні комітети в залежно від того, які з цих організацій за місцевими умовами є більш життєдіяльними, працездатними й користуються найбільшою довірою населення». У циркулярі рекомендувалося залучати до складу волосних комітетів представників не лише селян, а й інтелігенцію та місцевих землевласників [55].

У циркулярній телеграмі губернським комісарам від 1 квітня 1917 року уряд визначив основні принципи й механізми взаємовідносин повітових комісарів із місцевими громадськими комітетами: «утворені волосні комітети керують волостю під наглядом повітового комісара й до видання закону про земське самоуправління, об'єднуються і спрямовуються у своїй діяльності повітовим комітетом» [56]. Відтак уряд намагався заручитися підтримкою громадських комітетів. Проте він розглядав їх діяльність у контексті розбудови й зміцнення ролі земських органів. Зокрема, у проекті положення про волосні земські комітети визначалися такі цілі їх діяльності: сприяння населенню у виконанні сільськогосподарських робіт, підготовка населення до запровадження волосної земської одиниці, виконання на місцях різних земських заходів, інформування населення [57]. Тобто йшлося про зміцнення та розширення кола й ролі земств у організації управління на місцях. Не випадково в проекті положення наголошувалося на значенні діяльності волосних комітетів для «виконання на місцях різних земських заходів» і підготовки «населення до запровадження волосної земської одиниці». Не випадково, на нашу думку, волосні

комітети в проекті урядового положення про їх діяльність отримали назву «волосних земських комітетів».

В урядових циркулярах до місцевих комісарів їх увага зверталася на правильну організацію волосних земських комітетів із метою «безупинної діяльності в справі забезпечення армії, підтримки громадського порядку і збереження цілими споруд і всього діловодства волосних правлінь» [55]. Проте єдиних правил їх створення та організації діяльності уряд так і не запровадив. До чого це призводило, свідчать дані про створення волосних комітетів, оприлюднені на нараді повітових комісарів Тимчасового уряду Полтавської губернії 11–13 квітня 1917 року. Комісари інформували, що процес утворення волосних комітетів охопив усі повіти губернії. При цьому в Лохвицькому повіті волосні комітети були створені в складі 1-го уповноваженого від кожних 50 дворів і 1-го представника від кожного кооперативу. У Лубенському повіті до волосних комітетів увійшли по одному представнику від кожних ста дворів. У Переяславському та Золотоніському повітах відразу приступили до формування волосних земств. Обрані до них гласні сформували управи та спостережні комітети. Останні взяли на себе функції волосних земських зборів у тих випадках, коли неможливо було їх скликати, а сама управа не мала повноважень для прийняття необхідних рішень. І ще далі пішли в Констянтиноградському повіті. Тут у деяких волостях було створено по два-три волосних земських комітети, які конкурували між собою [58].

Немало з новостворених волосних комітетів активно бралися до роботи. Кореспондент газети «Луганский листок» В. Кішкін 12 квітня 1917 року повідомляв, що в Луганській волості Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії «волосний комітет уже встиг провести три засідання, на яких були вирішені нагальні питання потреб громадськості» [59]. 9 травня 1917 року з Маріупольського повіту Катеринославської губернії у відділ зі справ місцевого управління МВС надійшло повідомлення про те, що «волосному комітету належить завідування адміністративним і господарським життям волості, і у своїй діяльності комітет керується загальними вказівками повітового комітету» [60]. Подібна інформація надходила до Міністерства з Ананьївського повіту Херсонської губернії [61].

4 квітня 1917 року Одеська повітова земська управа повідомляла Міністру внутрішніх справ, що в «Одеському повіті засновані земськогромадські самоуправління: селянські громадські управління, волосні та повітові громадські комітети. Завдання – сприяти посиленню нового ладу. Склад селянських управлінь – усі мешканці сільської громади з хуторами й економіями без відмінностей статі, стану, національності, віросповідання» [62].

Важливо зауважити, що більшість волосних і повітових громадських комітетів були створені з ініціативи місцевих комісарів Тимчасового уряду. Оскільки вони очолювали й місцеві земства, то останні брали активну участь у розбудові цих комітетів. Земці розглядали їх як демократичний інструмент зміцнення їх впливу на загальні позиції Тимчасового уряду на місцях. І здебільшого ці сподівання виправдовувалися, оскільки новостворені комітети цілком погоджувалися з роллю провідників демократичних перетворень у країні, сподівання на які тоді ще пов'язували з Тимчасовим урядом. Такі настрої були й серед об'єднаних у волосні, повітові та губернські комітети представників демократичних кіл громадськості України. Наприклад, уповноважені волосних сільських сходів і волосні старшини Хорольського повіту Полтавської губернії, скликані в кінці березня 1917 року головою повітової земської управи для організації волосних комітетів, висловили «повну готовність виявляти підтримку Тимчасовому уряду» [63].

У зв'язку з цим не було нічого дивного в тому, що в полі зору громадських комітетів опинилися насамперед повноважні представники уряду на місцях – призначені з числа голів земств його губернські та повітові комісари. Здебільшого місцеве населення та його представники в громадських комітетах такі призначення зустріли в багнети. У телеграмах, які надходили кн. Львову як голові та Міністру внутрішніх справ, міністру юстиції О. Керенському, керівникам ініціативних органів влади, резолюціях мітингів, зібрань, сходів представники демократичних кіл громадськості з обуренням описували голів управ, які стали комісарами, але, на їхню думку, не відповідали вимогам нового часу.

На початку квітня 1917 року міністру юстиції О. Керенському надійшла телеграма від громадськості міста Гадяча Полтавської губернії, у якій

висловлювалося обурення з приводу призначення Гадяцьким повітовим комісаром голови місцевого повітового земства Ф.І. Мельника. «На зібранні громадян м. Гадяча в кількості більше ніж 3000 осіб спільно з Гадяцькою трудовою групою, солдатськими депутатами і представниками волосних комітетів, – повідомлялося в телеграмі, – одноголосно постановили: у зв'язку з відвертими антинародними противними новому ладу діями призначеного з Полтави повітового комісара Ф.І. Мельникова негайно змістити із займаного ним посту» [16, с. 62]. Загальне зібрання громадян міста Нової Ушиці Подільської губернії 7 квітня 1917 року так характеризувало голову повітової земської управи, який став повітовим комісаром: «Патон весь час перебував предводителем дворянства, був близькою людиною Миколи II, за спрямуванням реакціонер і як такий дискредитує Тимчасовий уряд, агентом якого він є» [64].

Таким чином, демократичні кола громадськості ставили під сумнів рішення уряду про призначення його комісарами керівників земських управ без урахування їх політичних уподобань та ставлення до завдань революційного переустрою країни. Ініціатори недовіри повітовим чи губерньським комісарам Тимчасового уряду зверталися до нього чи до Міністерства внутрішніх справ як до вищих органів виконавчої влади, сподіваючись на їх допомогу у формуванні місцевих органів влади на демократичних принципах. Як правило, подібні звернення громадськості до центральних органів виконавчої влади наслідків не мали.

З одного боку, це було свідченням безпорадності Тимчасового уряду в питаннях розбудови дієвого адміністративного апарату управління нової влади на місцях, на що акцентує увагу Ф. Гайда [19]. З іншого, як зазначає дослідник політики Тимчасового уряду В.І. Старцев, «призначення представників центральної влади шляхом адміністративних розпоряджень суперечило тій практиці обрання всіх осіб, яка широко розповсюдилася по країні в перші дні Лютневої революції» [40, с. 206].

За іронією долі найчастіше ініціаторами висловлення недовіри чи відставки комісарів Тимчасового уряду на місцях виступали створені з їхньої ініціативи чи за їхньої підтримки комітети громадських організацій.

Значне коло земських діячів, які до революції очолювали губернські та повітові земські управи, а після повалення самодержавства відразу стали комісарами Тимчасового уряду, не витримали звинувачень у старорежимності, які лунали з боку представників демократичних організацій, і добровільно склали свої повноваження.

Посилаючись на хвороби, зайнятість питаннями роботи земств тощо, вони масово почали писати заяви про звільнення з посад. Так, Прилуцький повітовий виконавчий комітет 18 березня 1917 року телеграфував кн. Львову про те, що «голова Прилуцької повітової земської управи Маркевич склав повноваження комісара, передав виконання посади члену управи Лукоlessькому – слабкому старцю» [65]. 8 квітня 1917 року до Міністерства внутрішніх справ від Полтавського губернського комісара надійшла телеграма з проханням «звільнити Хорольського повітового комісара Велецького від цієї посади через хворобу» [16, с. 65]. 22 квітня 1917 року на ім'я міністра внутрішніх справ надійшло прохання від Полтавського губернського комісара «звільнити Бокія з посади Кобеляцького повітового комісара згідно з його проханням і призначити І.М. Сепетого» [66]. 2 травня 1917 року подібна телеграма надійшла від Подільського губернського комісара: «Зважаючи на подане головою Летичівської земської управи і Летичівським комісаром А.Н. Косаговським прохання про звільнення його з посади через хворобу, прошу призначити Л.П. Бордакова» [67].

Тимчасовий уряд, як правило, на такі телеграми не реагував. Як уже зазначалося, циркуляром від 26 березня 1917 року він переклав відповідальність за призначення й звільнення повітових комісарів на губернських комісарів.

Звичайно, само собою, циркуляр не вирішував тих проблем, якими, власне, і був зумовлений. Більше того, у ряді випадків він стимулював критичне ставлення демократично налаштованих верств суспільства до призначених із числа керівників земських установ комісарів Тимчасового уряду. Оскільки звернення до нього з проханнями замінити комісарів, які дискредитували себе за царського режиму, результатів не мали, ініціативу взяли на себе місцеві громадські комітети. Вони краще від інших бачили, що призначені комісари Тимчасового уряду – колишні близькі особи царського двору. За нових демократичних умов, на їхню думку,

працювати на благо простих людей вони не могли. Тому здебільшого місцеві громадські організації, переконані у своїй правоті, почали зміщувати комісарів з обійманих посад і обирати на їх місця своїх висуванців. Вони надсилали телеграми й листи міністру внутрішніх справ чи губернським комісарам, у яких просто ставили їх до відома про обрання того чи іншого комісара із зазначенням його професії. Вплинути на ситуацію ні Тимчасовий уряд, ні його губернські комісари не могли.

Із кожним днем вона лише погіршувалася, загрожуючи повним колапсом органів виконавчої влади Тимчасового уряду на місцях. Наприклад, уже в кінці березня 1917 року під тиском громадськості надзвичайне земське зібрання Уманського повіту Київської губернії обрало на посаду повітового комісара Тимчасового уряду капітана чотирнадцятого піхотного запасного полку Н.І. Блаватного [68]. Тоді ж Золотоніський повітовий виконавчий комітет Полтавської губернії «усунув з посади голову земської управи Троєна, якому більшість земського зібрання із селян виразило недовіру» [69]. Голова Богодухівського повітового комітету Харківської губернії 6 квітня 1917 року повідомив Міністерство внутрішніх справ, що «Богодухівський повітовий комісар, граф Подгоричани-Петрович склав свої повноваження і замість графа вибраний окружний наглядач другого округу Харківського Акцизного Управління С.І. Коритко» [70]. Балтський повітовий виконавчий комітет Подільської губернії на засіданні 14 квітня 1917 року «обрав повітовим комісаром вчителя гімназії Залевського» [71]. На виборчому зібранні 17 квітня 1917 року в міста Новгород-Сіверську Чернігівської губернії «у зв'язку з відмовою від виконання обов'язків комісара голови повітової земської управи О.В. Пущина обраний О.О. Кононенко – учитель семінарії» [72]. Катеринославський повітовий виконавчий комітет 21 квітня 1917 року «обрав на посаду повітового комісара замість голови повітової земської управи С.А. Бродницького голову повітового виконавчого комітету, інспектора народних училищ Катеринославського повіту Т.В. Калініченка» [73]. Кременчуцький комітет Полтавської губернії 21 квітня 1917 року «обрав комісаром П.О. Белевича – мирового суддю цілком підготовленого, який користується довірою населення» [74]. За згодою Херсонського комітету спокійності і порядку 21 квітня

1917 року повітовим комісаром обраний С.Д. Зубенко – заступник голови повітової управи [75]. На засіданні загального зібрання Верхньодніпровського повітового народного комітету Катеринославської губернії 26 квітня 1917 року на посаду повітового комісара був «одноголосно обраний податний інспектор першого училища Верхньодніпровського повіту О.І. Чистяков» [76]. Олександрійський виконавчий комітет Херсонської губернії 5 травня 1917 року обрав повітовим комісаром В.В. Кузьменка – головного контролера Петроградського купецького товариства взаємного кредиту [77].

Активність громадських комітетів у цьому сенсі не спадала й у наступному. Як повідомляв МВС Катеринославський губернський комісар, 4 червня 1917 року Слов'яносербський повітовий громадський комітет усунув із посади місцевого повітового комісара Н.Ф. Агапова й обрав на його місце токаря по металу, громадського активіста А.Я. Нестерова [78]. У кінці травня – на початку червня 1917 року низку змін повітових комісарів ініціювали громадські комітети Харківщини. Зокрема, у Куп'янському повіті повітовий виконавчий комітет обрав комісаром голову місцевого з'їзду мирових суддів А.М. Абдулова [79]. Лебединський повітовий громадський комітет обрав на посаду повітового комісара лікаря М.М. Селіховського [80]. Згідно з рішенням Валківського повітового громадського комітету місцевим комісаром Тимчасового уряду став керівник Валківського реального училища Г.С. Євфімов [81]. Вовчанський повітовий громадський комітет обрав комісаром колишнього емігранта, вихованця Женевського університету Д.Ф. Платонова [82]. В Охтирському повіті рішенням повітового виконавчого комітету комісаром став місцевий лікар В.О. Єрмолаєв [83]. Харківський повітовий виконавчий комітет обрав комісаром С.М. Літарьова – голову Харківської повітової земської управи [84]. 7 червня 1917 року Полтавський губернський комісар доповідав у МВС, що Роменський повітовий комісар Г. Козлов відмовився від виконання обов'язків повітового комісара і на його місце обраний повітовим громадським комітетом інспектор дрібного кредитування при Роменському відділенні державного банку С.О. Москальов [85]. Цього ж дня Полтавський губернський комісар прохав міністра внутрішніх справ звільнити з

посади Зіньківського повітового комісара за його бажанням Максимовича й затвердити на його місце О.П. Галая, який виконує ці обов'язки з кінця березня 1917 року з ініціативи Зіньківського повітового громадського комітету [86]. 9 червня 1917 року Полтавський губернський комісар звернувся з таким проханням до міністра внутрішніх справ: у зв'язку зі звільненням повітового комісара Полтавського повіту В. Петраша затвердити Полтавським повітовим комісаром Я.М. Стеньку – голову Полтавської повітової земської управи [87]. У той же час прохання подібного змісту надійшло до МВС від Київського губернського комісара: він просив призначити Васильківським повітовим комісаром учителя С.А. Донченка, обраного на цю посаду місцевою повітовою радою [88]. Канівським повітовим комісаром обраний повітовою радою А. Кутовий – старший десятник загону гідротехнічної організації керування роботою Південно-Західного фронту [89].

Здебільшого ініційовані громадськістю заміни комісарів Тимчасового уряду на місцях проходили без суспільно-політичних збурень. Протистояти демократичним силам місцеві органи адміністративної влади не могли, а досить часто і їм не хотіли. Проте були й випадки гострого протистояння між новими комітетами, радами, народними радами, які в статусі громадських претендували на владу, і її формальними структурами. Саме так розвивалися події у Вовчанському повіті Харківської губернії. Зусиллями громадськості у квітні 1917 року був «скинутий голова земської управи і повітовий комісар В.Г. Колокольцов». Але він не погодився зі «свавіллям місцевих демократів» і почав обстоювати свої права на обійману посаду. У результаті, повідомлялося в листі Харківського губернського комісара до Міністерства внутрішніх справ, «у Вовчанську пристрасті розгорілися настільки, що перебування там В.Г. Колокольцова небезпечне» [90].

Особливо гострими такі протистояння були на Поділлі. Тут, крім комітетів громадських організацій, які створювалися як демократична опора Тимчасового уряду, масово формувалися українські національні ради, зорієнтовані на підтримку Центральної Ради. Вони також намагалися впливати на призначення керівників місцевих органів виконавчої влади. Кіbliцька волосна рада Гайсинського повіту

Подільської губернії на початку травня 1917 року висловила недовіру Гайсинському повітовому комісару А.А. Севастьянову. Своє рішення вона обґрунтовувала тим, що «А.А. Севастьянов був головою Гайсинської повітової земської управи і повітовим предводителем дворянства і, будучи слабохарактерними керівником органу земського самоврядування, допускав на службу осіб, які не відповідали своєму призначенню, зловживали під його заступництвом у збиток казни й населенню» [91]. Саме тому волосна рада й постановила: «про цілковиту недовіру комісару А. Севастьянову телеграфно довести до відома міністра внутрішніх справ, прохати усунути його від займаної посади» [91]. У Кам'янець-Подільському повіті місцева українська рада навіть не стала чекати погодження своєї кандидатури на посаду повітового комісара. Ним став прихильник Центральної Ради лікар П. Блонський. У відповідь місцева поліція заарештувала П. Блонського, звинувативши його в антиурядовій пропаганді й підтримці тої ж Центральної Ради. Лише під тиском демократичних сил заарештованого випустили із в'язниці [92, с. 45].

Гострою була боротьба й за посаду Подільського губернського комісара. 7 травня 1917 року перебування на ній члена Союзу російських націоналістів П. Александрова оскаржила Подільська Українська Рада громадських організацій [93, с. 10]. Її позицію підтримав також Кам'янець-Подільський виконавчий комітет, який звернувся до Міністерства внутрішніх справ з проханням «усунути губернського комісара Александрова з посади губернського комісара» [94]. Зрештою, так і сталося. Проте запропонована Подільським губернським виконавчим комітетом на вакансію губернського комісара кандидатура капітана Шостаковського знову не отримала схвалення губернської української ради. По-перше, тому що не була узгоджена з Українською Центральною Радою. По-друге, у зв'язку з тим, що до революції Шостаковський служив у органах царської поліції [92, с. 44]. Українська рада на посаду губернського комісара висунула українського діяча, лікаря М. Стаховського. Урешті-решт із нею погодився і Тимчасовий уряд [93, с. 10].

Не зміг утриматися на своїй посаді й Херсонський губернський комісар Тимчасового уряду, голова губернського земства П.Д. Горич. Він не знайшов порозуміння з місцевими демократичними силами. Відтак уже 24 квітня 1917 року

Херсонський губернський громадський комітет повідомляв міністра внутрішніх справ про те, що «внаслідок відмови губернського комісара П.Д. Горича обраний у кандидати губернського комісара С.П. Юріцин» [95].

Як не намагався Тимчасовий уряд зберегти посади своїх комісарів за керівниками місцевих земств, зробити це йому не вдалося. За даними МВС, отриманими в другій половині квітня 1917 року, із 55 голів губернських земських управ колишньої російської імперії, які після революції стали комісарами Тимчасового уряду, цю посаду на той час зберегли 23, а з 439 голів повітових земських управ, які також обіймали посади комісарів, залишилося лише 177 [16, с. 67]. Подібною була ситуація і в Україні. Відділ Тимчасового Комітету Державної Думи по зносінах з провінцією 22 квітня 1917 року констатував, що населення південно-західного краю «особливо незадоволене своїми комісарами, які складаються цілком з великих землевласників». Зокрема, за відомостями відділу, саме такою була картина в Полтавській губернії [96].

Не кращою для Тимчасового уряду вона була й в інших регіонах України. Зокрема, уже на початок травня 1917 року з десяти повітів Волинської губернії лише чотири мали призначених урядом чи обраних місцевими виконавчими комітетами комісарів, у шести – комісари або ж були усунуті демократичними органами, або ж самотійно залишили свої посади й бажаючи обійняти їх знайти не вдалося [97, с. 98].

Таким чином, ставка Тимчасового уряду на голів губернських і повітових земств як керівників місцевих органів його виконавчої влади не виправдала себе. Обрані за часів царату, ментально пов'язані з російським самодержавством вони не були сприйняті демократичними силами, які повірили в проголошені Лютневою революцією гасла й підтримали їх. Вони почали створювати альтернативні органи революційної демократії – комітети громадських організацій, які перебравли ініціативу з організації влади на місцях на себе. Уряд був змушений визнати їх повноваження, доручивши своїм комісарам створити такі комітети в губернських, повітових і волосних центрах. Земства брали активну участь у їх формуванні. Проте саме ці комітети завдали найвідчутнішого удару по інституту місцевих органів

виконавчої влади Тимчасового уряду, ініціювавши масову заміну його комісарів із числа земців на демократично обраних представників революційної демократії.

2.2. Стихійна демократизація земств України

Події березня – травня 1917 року показали, що проблема з формуванням вертикалі органів виконавчої влади на місцях полягала не лише в їх особистостях, як уважав В. Набоков. Більш суттєве значення мало те, що голови губернських і повітових земств, які стали комісарами Тимчасового уряду, уособлювали соціальні інститути, сформовані ще за самодержавства. Після його повалення опора Тимчасового уряду на земства викликала одностайне схвалення лише земців.

Широкі демократично налаштовані верстви населення не хотіли змиритися з тим, що таким способом вони усувалися від формування органів влади. Тож не випадково відразу після повалення самодержавства до Тимчасового уряду почали надходити доповіді, телеграми з пропозиціями й вимогами виборів складу земств на демократичній основі, а також обґрунтуванням необхідності проведення реформи місцевого самоврядування. У доповіді селянського депутата Державної Думи від Харківської губернії Д.І. Назаренка 18 березня 1917 року наголошувалося на «необхідності повного переобрання складу земства на нових демократичних основах і чим скоріше, тим краще» [98].

Доповідь Д.І. Назаренка не був його суб'єктивною думкою. Він віддзеркалював настрої на місцях, що домінували серед демократичних кіл. Про це в телеграмі до міністра внутрішніх справ від 21 березня 1917 року повідомляв комісар Херсонської губернії. Аналізуючи настрої членів губернського та повітових комітетів, він зазначав: «по-перше, комітети хочуть скинути земських начальників, по-друге, на основі всезагального прямого таємного голосування хочуть виборів земських повітових управ, по-третє, у малих містечках така сама ситуація» [99]. Подібною була й позиція учасників зібрання уповноважених козаків і селян Полтавської губернії. 25 березня 1917 року вони надіслали голові Державної Думи М. Родзянку телеграму з текстом ухваленої на зібранні резолюції, у якій наголошувалося: «Опіка

земських начальників нам не потрібна. Необхідна негайна реформа волості і земства на широких демократичних началах» [100].

У деяких повітах, як показують телеграми з місць до Міністерства внутрішніх справ, у населення саме слово «земство» викликало невдоволення. Так, у телеграмі Кам'янець-Подільського виконавчого комітету до міністра внутрішніх справ від 13 квітня 1917 року повідомлялося: «Внаслідок реакційності минулого складу земської управи ім'я „земство“, „земська управа“ викликає ненависть населення. Повітовий виконавчий комітет постановив перейменувати назву на народне управління» [101].

Зазвичай на такі радикальні заяви уряд реагував закриттям казначейством кредитів реформованим демократичними силами управам. 20 квітня 1917 року заступник міністра внутрішніх справ С. Леонт'єв надіслав телеграму голові повітового виконавчого комітету Кам'янець-Подільська з поясненням, що «перейменувати земські установи немає необхідності. Кредит може бути відкритий лише управі наступній від колишнього складу утвореної згідно з вказівкам МВС» [101]. Проте на «вказівки» з центру на місцях зазвичай не звертали уваги.

Компромісом у ситуації, що склалася, могла стати пропозиція Полтавського губернського громадського комітету, яка надійшла 19 березня 1917 року до голови Тимчасового уряду. У ній громадський комітет висловлював бажання «надалі до вироблення урядом загального для всієї Росії земського і міського положення на нових основах» забезпечити умови для «поповнення складу земських зібрань і міських дум представниками від усіх груп населення, які до цього часу не були притягнуті законом і участю в земських і міських справах» [16, с. 81].

Тоді уряд не дослухався до неї. Відтак демократичні інституції на місцях розпочали «реформування» земських органів на свій розсуд. Наприклад, за рішенням Зіньківського повітового громадського комітету Полтавської губернії 18–20 березня 1917 року в повіті були проведені демократичні перевибори складу гласних повітового земства на «засадах загального виборчого права». Самі «засади» визначалися повітовим комітетом, вибори проводилися без належної підготовки.

Проте їх результатом стало оновлення складу земського зібрання та управи, а також заміна повітового комісара Тимчасового уряду. 21 березня 1917 року ним було обрано помічника уповноваженого Всеросійського союзу міст Західного фронту О.П. Галая [102].

2 квітня 1917 року до Міністерства внутрішніх справ надійшла телеграма від Полтавського губерньського комісара, у якій той повідомляв: «У Переяславі земське зібрання, скликане за постановою громадського комітету із представників волосних комітетів і інших груп, скасувало колишній склад земського зібрання і на цьому зібранні обрало закритим балотуванням новий склад земської управи» [103]. У Гадяцькому повіті Полтавської губернії склад гласних повітового земства був замінений членами місцевого повітового громадського комітету, а також представниками від волосних комітетів (по 2 від кожного) та ради робітничих і солдатських депутатів (10). Із числа сформованого таким способом повітового земського зібрання було обрано новий склад земської управи та її голову [104].

Здебільшого демократизація земських зібрань не супроводжувалася радикальним усуненням від обов'язків складу їх гласних. Місцеві громадські комітети домагалися свого впливу на земства, поповнюючи їх склад своїми представниками. Таким чином було оновлено, наприклад, склад Золотоніського повітового земського зібрання Полтавської губернії: до 34-х його гласних, обраних іще до революції, додалися 33 представники революційно-демократичних організацій, які входили до місцевого громадського комітету [105]. Подібним чином була проведена демократизація Лохвицького повітового земства на Полтавщині. Склад його гласних поповнили 6 представників від міського громадського комітету, 2 – від учителів повіту, 2 – від повітової ради робітничих і солдатських депутатів, 30 – від волосних комітетів. Чотири представники від повітового громадського комітету увійшли також до складу повітової земської управи. 28 березня 1917 року оновлене таким чином земське зібрання обрало повітовим комісаром Тимчасового уряду завідуючого кустарними складами Полтавського губерньського земства В.О. Слюза. Інформуючи в середині червня 1917 року Міністерство юстиції про стан

справ у повіті, той цілком справедливо зауважував: «Повітовий громадський комітет злився в єдину установу із земським зібранням» [106].

У Лубенському повіті Полтавської губернії склад земського зібрання поповнили представники від волосних комітетів і місцевих громадських організацій, які переобрали повітову земську управу, а 12 квітня 1917 року обрали повітовим комісаром Тимчасового уряду мирового суддю Г.О. Ночу [107]. 18 квітня 1917 року мировий суддя П.О. Белевич Кременчуцьким повітовим земським зібранням також був обраний на посаду комісара Тимчасового уряду. Це стало можливим після того, як до його складу увійшли всі члени повітового громадського комітету, які повністю оновили земську управу [108].

До складу сформованого Константиноградським повітовим громадським комітетом місцевого повітового земського зібрання увійшли: 34 гласні попереднього складу земства, 11 представників повітового комісара, 3 – місцевого гарнізону, 14 – ради солдатських і робітничих депутатів, 6 – кооперативів, 10 – міського громадського комітету, 14 – земських службовців, 115 – волосних комітетів (по 5 від кожної волості). Реформоване земське зібрання переобрало склад повітової земської управи. Проте комісар Тимчасового уряду Є.М. Синєоков, який раніше очолював повітове земське зібрання, зберіг свою посаду [109].

Натомість у Пирятинському повіті Полтавської губернії з 20 квітня 1917 року на посаду повітового комісара заступив приватний повірений при Пирятинському мировому з'їзді Є.І. Дорошенко, кандидатуру якого підтримало оновлене місцеве повітове земське зібрання. Згідно з рішенням повітового громадського комітету від 15 квітня 1917 року склад раніше обраних його гласних поповнили 45 представників від волосних комітетів і 12 – від кооперативів, ради робітничих і солдатських депутатів, просвітницьких і профспілкових організації [110]. 21 квітня 1917 року співробітник Прилуцького повітового землевпорядного комітету С.Г. Кондра місцевим повітовим земським зібранням, поповненим представниками повітового громадського комітету, був висунутий на посаду повітового комісара Тимчасового уряду. Попри те, що ні уряд, ні його губерньський комісар на Полтавщині цю

кандидатуру не погоджували, він відразу ж приступив до виконання своїх посадових обов'язків [111].

За подібними сценаріями відбувалися процеси демократизації повітових земств і на Катеринославщині. Щоправда в Слов'яносербському повіті з відповідною ініціативою виступила повітова земська управа. У кінці березня 1917 року вона ухвалила поповнити склад земського зібрання по одному представникові від волосних управ та 6-ма – представниками від ради робітничих депутатів [112]. Проте здебільшого ініціатива про демократизацію земських зібрань подавалася місцевими громадськими комітетами. Так було в Бахмутському повіті, де склад гласних повітового земства поповнився представниками від демократичних організацій [113]. До складу Маріупольського повітового земського зібрання увійшли на правах гласних представники від селян, місцевого повітового виконавчого комітету, спілок жінок, учителів, земських службовців, рад робітничих і солдатських депутатів. Саме з числа представників демократичних сил було сформовано новий склад повітової земської управи [114]. До складу Павлоградського повітового земського зібрання увійшли члени повітового виконавчого комітету, повітового продовольчого комітету, повітового земельного комітету, повітового селянського союзу та ради солдатських і робітничих депутатів. 23 квітня 1917 року їх представники увійшли також до складу новообраної повітової земської управи [115].

Процес стихійної демократизації земств охопив фактичну всю територію України. Причому він не регламентувався жодними нормативними документами уряду й у кожній губернії чи повіті мав свої особливості. Так, Одеська повітова земська управа Херсонської губернії 6 квітня 1917 року повідомляла міністра внутрішніх справ, що відтепер повітове земське зібрання складається «з повітового громадського комітету, земських гласних, земських службовців, мирових суддів, представників від кооперативів та інших громадських організацій» [116]. На Чернігівському надзвичайному повітовому земському зібранні 7 квітня 1917 року було прийнято рішення про вступ членів виконавчого комітету до складу земського зібрання. Тоді ж було переобрано його голову [117]. На основі загального, рівного,

прямого й таємного голосування 18 квітня 1917 року склад Новозибківського повітового земського зібрання поповнився представниками демократії: «по два представники від кожного волосного й посадського комітетів, два – від солдат, два – від союзу вчителів, два – від агрономічного персоналу і службовців земства, один – від організації медичних службовців, п'ять – від повітового виконавчого комітету і по одному представнику від союзів кредитного й судозберігаючого» [118]. 21 квітня 1917 року з Ананьївського повіту Херсонської губернії телеграмою повідомляли Міністерство внутрішніх справ: «Зібравшись за розпорядженням виконавчого комітету від усіх повітів і міст: Анан'єва, Березівки, від кооперативів, ради солдатських і робітничих депутатів місцевого гарнізону, земських службовців, духівництва в кількості 109 чоловік і розглянувши дії земства колишнього складу та комісара, виявили їх повну бездіяльність у запровадженні нового ладу й навіть пасивну протидію – оголосили себе земським зібранням і вирішили усунути весь колишній склад гласних управи, комісара» [119]. Тоді ж Кам'янець-Подільський повітовий виконавчий комітет, який щойно перейменував земство в народне управління, позбавив «земських гласних повноважень, визнав себе земським зібранням» [120].

Як засвідчують факти, здебільшого переобрання або поповнення складу земських гласних супроводжувалося заміною голів їх управ, а значить і комісарів Тимчасового уряду. Це, нарешті, привернуло його увагу до процесу стихійної демократизації земств. 24 квітня 1917 року він надіслав губернським комісарам телеграму, у якій пояснював: «До проведення на місцях реформи місцевого самоуправління на єдиних умовах допустимо тільки як тимчасову міру в разі, якщо це невідкладно викликано винятковими місцевими умовами – поповнення органів самоуправління представниками демократичних прошарків населення в числі, які можуть забезпечити самоуправління довірою широких місцевих кіл» [121].

Проте на пояснення уряду про «тимчасовість» і «винятковість» кроків з демократизації земств ніхто вже не звертав уваги. Відтак динаміка зміни складу земських зібрань, управ за рахунок їх поповнення представниками демократичних кіл продовжувала наростати. Уже згадуваний Верхньодніпровський народний

комітет Катеринославської губернії, який 26 квітня 1917 року обрав повітовим комісаром Тимчасового уряду О.І. Чистякова, цим не обмежився. За його ініціативи було змінено також склад повітового земського зібрання. До нього увійшли всі члени самого комітету, 3 представники від земських службовців, 1 – від промислових робітників, 2 – від ради робітничих депутатів і 1 – від ради солдатських депутатів. Загальними зборами демократичного складу повітового земського зібрання було переобрано й членів земської управи [122]. 26 квітня 1917 року Городнянське надзвичайне повітове земське зібрання Чернігівської губернії одностайно постановило «включити до складу земського зібрання повітовий комітет у повному складі з правом вирішального голосу» [123]. До складу Миргородського повітового земського зібрання Полтавської губернії увійшли 5 представників повітового громадського комітету. Водночас його склад поповнили: по 2 представники від волосних комітетів, 2 – від міського громадського комітету, 1 – від товариства фельдшерів, 2 – від товариства вчителів, 2 – від ради робітничих і солдатських депутатів. Їх голосів цілком вистачило, щоб 29 квітня 1917 року переобрати склад повітової земської управи та обрати її головою й повітовим комісаром Тимчасового уряду Р.М. Ведмідя [124].

10 травня 1917 року відбулося надзвичайне земське зібрання Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Крім 36-ти земських гласних, обраних до революції, у ньому взяли участь понад п'ятдесят представників від демократичних організацій міста й повіту. Відповідними були й результати обрання повітової земської управи: чотири її члени залишилися від попереднього складу, а шестеро – представляли демократичні організації повіту [125]. Подібним був результат надзвичайного земського зібрання Новомосковського повіту Катеринославської губернії, яке відбулося 15 травня 1917 року [126].

Голова Балтської повітової земської управи Подільської губернії в середині травня 1917 року повідомляв міністру внутрішніх справ, що земські гласні були розпущені селянами й проведено вибори повітового комісара та семи членів земської управи [127]. Зібрання гласних Роменського повітового земства Полтавської губернії, яке проходило 25–27 травня 1917 року та складалося з гласних

старого земства і представників нових громадських установ – волосних комітетів, повітового, міського кооперативів і Ради робітничих і солдатських депутатів, постановило: «Включити до складу 20 представників від селянської спілки» [128]. 1 червня 1917 року Зміївський повітовий комітет Харківської губернії постановив поповнити склад земського зібрання таким чином: число гласних від селян установити за принципом – по 1 представнику від кожних 5000 мешканців, земським службовцям надати 15 місць, чиновникам судового відомства – 1, міщанам міста Чугуєва – 1, міщанам міста Змієва – 1, чиновникам урядових і громадських закладів – 1, кооперативам – 6, громадському комітету – 7, радам солдатських депутатів Балаклаївського, Чугуївського та Зміївського – по 1, робочим організаціям – 3, духівництву, Чугуївській і Зміївській міським управам – по 1 [129].

Майже всі земські зібрання поповнювалися демократичними елементами в значно більшій кількості, ніж допускав Тимчасовий уряд. Нерідко склад гласних змінювався повністю (на 100%), а інколи навіть перевищував сто відсотків у зв'язку зі значним збільшенням числа гласних, делегованих до земств громадськими організаціями. Уряд у такий напружений час не наважувався вимагати дотримання власних рекомендацій щодо поміркованості під час демократизації земств. Подільський губернський комісар у червні 1917 року надіслав телеграму міністру внутрішніх справ, де констатував, що «більшість земських зібрань поповнені громадськими елементами в розмірах 300% і більше відсотків. Вимагати ліквідувати частину гласних, обраних у революційному порядку, я не вважаю практичним, оскільки цей захід викличе незадоволення та протидію. Я вважаю, не потрібно наполягати на дотриманні 100% норми. Недотримання норми, за моїми спостереженнями, не викличе небажаних подій» [130]. Заступник міністра внутрішніх справ С. Леонтьєв телеграмою відповів Подільському губернському комісару: «Ураховуючи ваші думки, МВС не бачить перепон у функціонуванні органів самоуправління, поповнених більше 100%» [131].

Хвиля демократизації земств докотилася й до губернського рівня. 24 березня 1917 року, якраз напередодні установчих зборів Чернігівського губернського комітету, ініціатор його створення комісар краю О.О. Бакуринський, не отримавши

порозуміння з місцевими демократичними організаціями, залишив посаду комісара Тимчасового уряду, продовжуючи виконувати обов'язки голови губернської земської управи [132, с. 84]. Наступного дня губернським комісаром був обраний колишній депутат Державної Думи М.А. Іскрицький. 12 травня 1917 року відкрилося Чернігівське губернське земське зібрання, до якого увійшли в повному складі губернський виконавчий комітет і представники від губернської ради селянських депутатів [133]. У зв'язку зі зміною складу гласних губернського земського зібрання О.О. Бакуринський подав у відставку. За погодженням із Чернігівським губернським комітетом його посаду 18 травня 1917 року обійняв О.О. Свечин (із 1901 року губернський земський гласний від Городнянського повіту) [132, с. 84].

Демократизація Катеринославського губернського земського зібрання відбувалася в декілька етапів. На першому її умови визначалися виключно губернським виконкомом громадських організацій. Їх представники в березні – квітні 1917 року доповнили склад існуючого земського зібрання. Щоправда, у Бахмутському, Маріупольському та Павлоградському повітах були проведені перевибори губернських гласних від повітових земств. На другому етапі умови демократизації губернського земського зібрання ініціювалися вже новим його складом. Зокрема, 25–29 травня 1917 року відбулося надзвичайне губернське земське зібрання, яке ухвалило поповнити його склад 10-ма представниками Української ради Катеринославщини, 16-ма – селянської спілки та збільшило з 4-х до 20-ти представництво в зібранні губернської ради робітничих і солдатських депутатів. На цьому ж зібранні було повністю переобрано склад губернської земської управи. До неї увійшли 8 представників від повітів і по 1 – від ради робітничих і солдатських депутатів, селянської спілки та української ради [134].

Принагідно зазначимо, що кандидатури на посади губернських комісарів погоджувалися й затверджувалися Тимчасовим урядом. Інша справа, що він не наважувався ігнорувати пропозиції місцевих громадських комітетів і тим самим фактично відмовився від своїх попередніх намірів щодо голів губернських земств. Що ж до повітових комісарів, то їх фактичне «призначення» здійснювали місцеві

громадські комітети. До урядових інстанцій чи губернських комісарів, в кращому випадку зверталися з проханням затвердити такі рішення, а частіше – їх про них просто інформували. Що ж до змін у складі гласних повітових і губернських земств, то вищі інстанції їх ініціатори просто ставили «до відома». Висунути якісь заперечення проти них уряд, центральні органи влади просто не могли, адже саме вони нічого не зробили для того, щоб будь-яким чином регламентувати ці зміни.

Унаслідок цього формування волосних комітетів, земських і губернських зібрань та управ було віддано на відкуп місцевих демократичних кіл населення і їх громадських організацій. Відтак у кожному населеному пункті чи адміністративно-територіальній одиниці діяли свої правила відповідних реорганізацій, а здебільшого їх просто не було. Рішення приймалися під впливом емоцій натовпу чи керівників громадських організацій. У результаті в країні, що воювала, затягнутій у вир революції, виникала пряма загроза існуванню вертикалі органів виконавчої влади, здатних діяти системно й адекватно до ситуації. Із кожним місяцем наростала загроза анархії.

Особливо відчутною вона була на місцях, де кожна волость, повіт, губернія формували «свою» владу. Не випадково саме з місць лунали заклики припинити анархію та пропозиції, що для цього потрібно зробити. У контексті нашого дослідження знаковим був зміст телеграми, яка надійшла 15 квітня 1917 року до Тимчасового уряду від виконуючого обов'язки міського голови Катеринослава Макаренка. У ній повідомлялося, що зібрання представників ради робітничих і солдатських депутатів, ради громадських єврейських організацій, кооперативів, ради службовців громадських урядових закладів та інших громадських організацій постановило: «Визнати необхідним негайну публікацію урядом декрету про проведення в найскоріший термін виборів у міське та земське самоуправління на основі чотирьохчленної формули особами, які досягли 20-річного віку без статевого розмежування із забезпеченням прав національних меншин, [...] на основах народовладдя з наданням самоврядуванню самостійних бюджетних прав і чесного внутрішнього управління» [135]. Тобто пропонувалося процеси демократизації органів влади на місцях увести в чітко визначені законом рамки. Тим самим

забезпечити не лише легітимність існування органів місцевого самоврядування, а єдність принципів, обсягів повноважень, завдань їх діяльності. Отже, йшлося, по суті, про створення нової системи управління країною, без якої та стрімко наближалася до свого краху.

Таким чином, суспільно-політичні процеси в Україні з усією очевидністю показали хибність сподівань Тимчасового уряду зміцнити свій вплив на місцях, спираючись на органи земського самоврядування без їх радикального реформування. Демократичні процеси, які розпочалися в суспільстві з ліквідацією самодержавства, відбилися й на земських органах влади. Не чекаючи вказівок центральних органів влади, створені на місцях громадські комітети демократичних сил ініціативно розпочали заміну комісарів Тимчасового уряду, призначених із числа голів губернських і повітових земств, а потім змінювали склад земських зібрань та їх управ. Урешті-решт Тимчасовий уряд був змушений визнати необхідність демократизації земських органів самоуправління за чітко визначеними ним умовами й піти на прийняття законодавчих актів «Про волосне земське управління» та «Про здійснення виборів губернських і повітових земських гласних» від 21 травня 1917 року. Проголосивши в них курс на демократизацію земств, уряд намагався зберегти управління країною за собою.

2. 3. Правові засади реформування земських органів

До підготовки земської реформи Тимчасовий уряд приступив іще в березні 1917 року. У проголошеній 3 березня Декларації Тимчасового уряду останній обіцяв провести реформування органів місцевого самоврядування на засадах загального виборчого права [136, с. 44]. Імплементувати ці принципи у відповідні закони мали члени особливої наради для розроблення реформ місцевого самоврядування, створеної урядом 23 березня 1917 року на чолі з князем Г. Львовим. До складу наради увійшли відомі діячі органів місцевого самоврядування, юристи, економісти, історики, державні діячі. Проте їх робота просувала досить повільно [136, с. 45]. І лише загострення соціально-політичної ситуації на місцях, наростання процесів

стихійної демократизації земств, загроза остаточної втрати впливу Тимчасового уряду на земства й національні окраїни колишньої імперії змусила урядовців спішно ухвалити правові акти, які запускали механізми проведення обіцяних реформ.

Серед них особливе значення мали Постанова «Про волосне земське управління», Тимчасове положення «Про волосне земське управління», «Правила про введення в дію тимчасового положення про волосне земське управління» від 21 травня 1917 року, якими до структури земських органів самоврядування вводилась її низова базова ланка – волосне земство. Для виконання урядових законопроектів 11 червня 1917 року вийшов «Наказ про здійснення виборів волосних земських гласних».

Необхідно зазначити, що ідея волосного земства виникала давно. Прогресивно налаштовані освітні та суспільні діячі обґрунтовували її ще під час визволення селян від кріпосної влади. Проте їх думка тоді не була почута. На початку 1880-х років деякі урядові та громадські діячі знову стали доводити необхідність місцевої реформи. Але уряд, навпаки, ще більше посилив тиск на селян, увівши посаду земських начальників [137, с. 3]. Водночас голод, який у 1891–1892 рр. охопив низку губерній Росії, показав, що губернські та повітові земства не змогли розподілити допомогу голодуючим, бо не знали хто її потребує. Тому 1895 року питання про волосні земства знову постало на п'ятому Всеросійському агрономічному з'їзді [138, с. 9]. Висловлювалася думка, що дрібна земська одиниця повинна бути тим фундаментом, без якого не можуть нормально існувати земські установи [139, с. 29]. Проте в позитивному вирішенні цього питання не були зацікавлені поміщики. Вони добре усвідомлювали, що це значно обмежить їх вплив на селян і місцеве урядування. А, відтак, стали на заваді реалізації пропозицій щодо демократизації земств загалом і запровадження їх низових ланок на селі, зокрема [140, с. 8]. Таким чином, питання волосного земства кочувало від перших двох Державних Дум до третьої та четвертої, але Державна Рада щоразу відхиляла проекти запровадження волосного земства. Зрештою, війна, виявивши всі недоліки земського самоврядування, знову загострила питання про волосне земство. У грудні

1916 року Дума приступила до обговорення відповідного проекту, але невдовзі була розпущена [138, с. 15].

Після Лютневої революції саме проблема створення волосних земств стала першочерговою. Зростаюче значення виборам волосного земства давало те, що вони мали охопити найбільшу за чисельністю групу населення країни й передувати виборам до Всеросійських установчих зборів.

Принагідно зазначимо, що після Лютневої революції скликання Всеросійських установчих зборів – загальнонаціонального з'їзду депутатів, обраних на основі загального, рівного, таємного та прямого голосування, стало одним із головних для Тимчасового уряду. Саме на них восени 1917 року планувалося затвердити Конституцію країни та головні засади державного будівництва, форму державного устрою, місця в ньому окраїн колишньої імперії. Тобто Установчі збори мали дати відповідь на найболючіші для суспільства питання, у тому числі й питання національного та державного будівництва в Україні [141, с. 647].

Як зазначав у своїх мемуарах Полтавський губернський комісар народної освіти В. Андрієвський, вибори до волосних земств мали стати «„генеральною репетицією” до виборів в Установчі збори. По-перше, цей „пробний камінь”, – писав він, – мусив, з одного боку, виявити настрої та симпатії населення, а з другого...помилки, які могли бути зроблені при цих виборах, мали стати дорогоцінною наукою для майбутніх виборів в Установчі збори, в яких, як у фокусі сходилися всі мрії, надії, бажання всіх» [142, с. 71]. По-друге, «вибори до Установчих зборів повинні були відбуватися за списками, що мали складатися для проведення виборів до волосних земств» [143, с. 92]. По-третє, громадськість саме у волосному земстві бачила осередок, якого не вистачало у системі місцевого управління. Відомий земський діяч і міністр державного опікування князь Д.І. Шаховський в одній із земських газет писав: «Земська праця далеко і не завжди достатньою мірою відповідала запитам життя, ніде й ніколи не стояла вона на рівні з дійсними потребами населення. Саме ця дійсність розкриває нам причину появи ідеї дрібної земської одиниці, а зараз і законопроекту про волосне земство» [144]. В Україні вибори

«набирали великого інтересу, бо в гру входила у великій мірі національна справа» [142, с. 72].

Постановою Тимчасового уряду 21 травня 1917 року «Про волосне земське управління» в 43 земських губерніях Російської держави вводилося волосне земство. До цього волость була черезполосною, влада волосного управління розповсюджувалася тільки на удільні селянські землі [140, с. 8]. Згідно з Тимчасовим положенням «Про волосне земське управління» в розділі першому «Загальні положення» відомство волосного земського управління розповсюджувалося на суцільні округи, утворені з володінь, які знаходилися поза міськими поселеннями, і на всіх осіб, які проживали в цих межах, без різниці стану (ст. 2) [145, с. 6]. Згідно з цією статтею до виборів допускалися не тільки общинники, але й поміщики, хуторяни, відрубники, священнослужителі, торговці, лікарі, учителі. Ця категорія громадян була найбільш близька до заможної частини населення. Саме ця стаття закону викликала незадоволення серед більшості селян, бо вони боролися за становий принцип формування самоврядувань, щоб найважливіші селянські питання вирішувалися саме ними.

Тимчасовим положенням проголошувалося всезагальне, рівне, пряме виборче право. До виборів допускалися особи обох статей, усіх національностей і віросповідань, які досягли двадцятирічного віку, на відміну від старих норм – двадцятип'ятирічного віку (ст. 11). Військовослужбовці могли брати участь у виборах на загальних правах. Позбавлялися права участі у виборах особи, визнані божевільними або глухоніми, чернецтво, засуджені. Останні могли розраховувати на участь у виборах через три роки після відбуття покарання [146, с. 9].

Відповідно до положення про губернські та повітові земські установи від 1 січня 1864 року всі виборці розподілялися на три курії з чітко встановленим майновим цензом. Для третьої курії ценз був відсутній. Проте вибори для останньої курії були двоступеневими [147, с. 203]. Натомість згідно з Тимчасовим положенням «Про волосне земське управління» від 21 травня 1917 року виборці мали безпосередньо, прямо обирати представників у волосне земство, а не виборщиків, які із свого середовища обирали б представників до них.

Також Тимчасовим положенням проголошувалися таємні вибори. Голосування повинно було відбуватися шляхом подачі записок у закритих конвертах або ж складених написаною стороною всередину бюлетенів. Виборець особисто мав вручити бюлетень голові комісії, який, не відкриваючи його, повинен був опустити в присутності виборця в опечатану урну (ст. 27). Також комісія повинна була слідкувати, щоб у приміщенні, де відбуватимуться вибори не було ніякого тиску на волю виборців передвиборчою агітацією (ст. 28). Політичний діяч початку ХХ ст., професор Петербурзького університету П. Гронський наголошував на важливості таємного голосування особливо в умовах сільських обставин. «У дійсності, – писав він, – воля виборців може бути висловлена лише тоді, коли на подання голосу бідняком, орендатором і робітником не може вплинути заможний домовласник і хазяїн» [148, с. 6].

Складання списків виборців Тимчасовим положенням покладалося на волосні виборчі комісії. Очолював комісію голова, який запрошувався повітовою земською управою. Члени (від чотирьох до восьми осіб) запрошувалися повітовою земською управою, а інша половина – волосною земською управою (ст. 17). Не пізніше ніж за шість тижнів до виборів списки мали оприлюднюватися. У разі виправлення списків не пізніше ніж за два тижні до виборів вони повторно мали виставлятися на всезагальний огляд (ст. 20, 54).

Захист прав кожного громадянина досягався встановленням судового контролю. Так, за правильністю виборів повинен був слідкувати представник адміністративної влади, який протягом семи днів від дня отримання результатів виборів мав право опротестувати порушення умов виборчого процесу в повітській інстанції адміністративного суду (ст. 33). Також право скарги протягом 10 днів із моменту закінчення виборів мала кожна особа, яка могла брати участь у виборах (ст. 34). Згідно з положенням 1864 року перевірка законності й дійсності виборів покладалася на земське зібрання [149, с. 11]. Виходячи з положення, результат голосування залежав від волі земського начальника.

Тимчасовим положенням «Про волосне земське управління» від 21 травня 1917 року в розділі другому «Про вибори волосних земських гласних» зазначалося,

що волосне земське зібрання утворюється із волосних земських гласних, обраних на трирічний термін. На перших виборах гласні мали обиратися на термін до 1 січня 1919 року (ст. 8). Кількість гласних по кожній волості встановлювалася повітовим земським зібранням (від 20 до 50 осіб) (ст. 9). Обраними у волосні гласні вважалися особи, які отримали більше половини числа голосів виборців, які брали участь у голосуванні (ст. 30). У разі обрання меншої кількості числа гласних призначалися повторні вибори, і обраними вважалися особи, які отримали найбільше число голосів (ст. 30). Очолював зібрання голова, який щорічно обирався зібранням із його членів (ст. 45).

Згідно з Тимчасовим положенням «Про волосне земське управління» розділом третім «Про волосні земські зібрання» волосне зібрання визнавалося вищою самоврядною владою волості, а його постанови повинні були бути вираженням волі місцевого населення. Гласні не були посадовими особами, а тому свої обов'язки виконували безкоштовно (ст. 43). Земське зібрання самостійно встановлювало терміни засідань, обирало голову та його заступника, визначало порядок голосування. У деяких випадках закон ставив зібрання в певні рамки. Зокрема, вимагалось, щоб раз на рік був установлений кошторис видатків і доходів. Для затвердження кошторису необхідно було скликати чергове зібрання між 15 серпнем і 15 вереснем (ст. 50). Для прийняття важливих рішень (вибір голови, посадових осіб, притягнення їх до відповідальності, призначення винагороди) установлювалося таємне голосування (ст. 59). Інколи на зібранні необхідна була кількість не менше $\frac{2}{3}$ голосів зібрання для встановлення законності рішення (притягнення до відповідальності посадових осіб) (ст. 58). Тимчасове положення також передбачало порядок подання справ на обговорення й випадки скликання надзвичайного волосного зібрання. Якщо зібрання не відбувалося два рази у зв'язку з відсутністю $\frac{1}{3}$ числа гласних, то справи мали передаватися на розгляд повітовій земській управі (ст. 52).

У розділі четвертім «Про волосну земську управу і волосних посадових осіб» Тимчасового положення виконавчим органом земського зібрання визначалася управа, яка обиралася земським зібранням для виконання поточної роботи в складі

голови й не менше двох членів управи. Членами управи могли бути грамотні особи, які досягли двадцятиоднорічного віку (ст. 63). Для перевірки діяльності управи Тимчасове положення зобов'язувало вибрати ревізійну комісію, висновки якої мали затверджуватися зібранням (ст. 53). Таким чином управа підкорялася волі земського зібрання. Членами ревізійної комісії не могли бути особи, які знаходилися на службі волосного земства (ст. 53). Постанови управи мали прийматися більшістю, відповідно вона була колегіальним органом. Але голові належало деяке право нагляду за діяльністю управи. Наприклад, якщо деякі постанови управи були несумісні з постановами земського зібрання, він міг призупинити їх, доводячи до відома найближче волосне земське зібрання (ст. 81). Повноваження, «які виділяли голову з управської колегії, не суперечили ідеї самоуправління, бо вирішальний голос залишався за зібранням. Водночас підкреслювалося керівне значення голови, а також юридичне визначення відповідальності управи перед зібранням» [150, с. 16].

У Тимчасовому положенні існували певні обмеження, покликані вберегти посадових осіб волосного земства від зловживання службовим становищем. Так голова не міг одночасно знаходитися на будь-якій іншій платній або державній посаді (ст. 84). Для налагодження земського господарства управа наймала на земську службу спеціалістів (агронома, ветеринара, учителів, завідуючих школами, медичних працівників, робітників з облаштування доріг тощо). Службове становище цих працівників у травневому законі не визначалося.

Волосна управа водночас визнавалася нижчим органом адміністративного управління. На неї покладалися різноманітні завдання з управління на місцях: оголошення законів, видача посвідки на проживання, ведення книг і договорів, спостереження за виконанням обов'язкових постанов, а також зобов'язання, пов'язані з військової службою, страхуванням та ін.. (ст. 76–79). Управі надавалося право робити розпорядження посадовим особам сільського управління (ст. 80).

Своєрідність Тимчасового положення полягала в тому, «що, даючи волосній управі двоякі повноваження – селянського самоуправління та адміністративної влади, він у той же час зробив її майже виключно залежною від волосного зібрання, а населення отримало право контролю над застосуванням державою примусової

влади на місцях» [150, с. 22]. Водночас, представник адміністративної влади мав право ревізії справ адміністративного характеру, повідомляючи про результати ревізії волосному зібранню через управу (ст. 94).

Загалом Тимчасовим положенням «Про волосне земське управління» установлювалося, що волосне земство діє самостійно, але під наглядом повітового земства та комісара. Постанови волосного земства набували сили без особливого затвердження (ст. 82).

У «Правилах про проведення в дію тимчасового положення про волосне земське управління» указувалося на порядок проведення перших волосних земських зібрань. У статті 9 Правил зазначалося, що на першому волосному земському зібранні необхідно було встановити склад волосних земських управ, визначити посадові оклади й провести вибори голів волосних управ [151, с. 22]. Після обрання посадових осіб, голова та члени управи мали виголошувати присягу і лише після того могли вступати на посаду (ст. 12).

Найголовніші сфери діяльності волосного земства – господарська діяльність і управління. До об'єктів відомства належали: завідування земськими повинностями – грошовими й натуральними, капіталами й іншим майном волосного земства; ліквідування недостачі харчових засобів і облаштування продовольчих крамниць; дорожня справа; боротьба з пожежами та упорядкування протипожежних закладів, утримання пожежних дружин; улаштування народної освіти й утримання училищ і освітніх закладів, допомога позашкільній освіті; будівництво і утримання лікувальних закладів – лікарень, притулків, амбулаторій, аптек, опіка бідними; санітарна й ветеринарна справи; допомога місцевому землеробству, торгівлі та промисловості, сприяння створенню кооперативів, налагодження навчальних майстерень, складів машин, знарядь, насіння, добрив, пунктів для племінних тварин; охорона праці; надання юридичної допомоги населенню; облаштування громадських закладів дрібного кредитування; опіка громадським благоустроєм, водопостачанням, освітленням, каналізацією; охорона громадського порядку та безпеки; задоволення потреб військових і громадських управлінь; виконання державних і земських повинностей, а також законних розпоряджень як урядових,

так і громадських закладів (ст. 3). Для виконання всіх функцій, покладених на волосне земське управління, волосне земське зібрання мало право обкладати грошовими зборами всіх, хто знаходився в межах волості, а також установлювати особливі збори (ст. 6).

Порядок проведення виборів повітових земських гласних визначався Тимчасовими правилами «Про здійснення виборів губернських і повітових земських гласних», які вводилися в дію Постановою Тимчасового уряду «Про здійснення виборів губернських і повітових земських гласних» розділом першим «Про обрання повітових земських гласних» від 21 травня 1917 року. На їх розвиток 17 червня 1917 року уряд ухвалив «Наказ повітовим земським установам про застосування тимчасових правил про здійснення виборів губернських і повітових земських гласних». Правом участі у виборах гласних користувалися ті самі громадяни, що й під час виборів волосних гласних. Повітові земські зібрання формувалися з гласних від сільської місцевості та мешканців міст. До цього земське зібрання формувалося з повітових землевласників, родових дворян, місцевих і сільських громад.

Повітові земські гласні від мешканців міст обиралися окремо від кожного міста, що становило один виборчий округ. Для виборців від сільської місцевості повіт поділявся на виборчі округи. Згідно з Тимчасовими правилами кількість обраних повітових земських гласних установлювалася пропорційно кількості населення в кожному з повітів (ст. 11).

Списки осіб, які мали право брати участь у виборах волосних гласних, слугували першим варіантом списку для повітових виборів [152, с. 29]. Ця обставина, як зазначав Г.А. Герасименко, вирішувала складну проблему – складання списків виборців [16, с. 153]. Списки осіб від міста проходили такий самий механізм оприлюднення, що й під час волосних виборів.

Проведення виборів мали забезпечити дільничні виборчі комісії, які утворювалися на кожній дільниці виборчого округу. Очолював комісію голова, який «назначався повітовою земською управою в складі трьох осіб, запрошених головою, з числа виборців по дільниці. Також до складу комісії входили по одній особі від кожної групи виборців, які підписали заяву про кандидатів у гласні» [153, с. 31]. У

кожному виборчому окрузі створювалася окружна виборча комісія під головуванням особи, призначеною повітовою земською управою «в складі трьох осіб, запрошених головою із середовища виборців округу» [153, с. 31]. Виборчі комісії від міських поселень створювалися в кожному міському поселенні.

Нагляд за правильністю виборів і підтвердження особистості виборця повинен був здійснювати голова виборчої комісії. У день голосування від мешканців міст виборець пред'являв посвідчення особи – особливу картку із зазначеними ім'ям, по батькові та прізвищем і вказаним місцем проведення виборів. Картку виборець отримував у місцевій управі. Також голова виборчої комісії слідкував, щоб у приміщенні, де відбуватимуться вибори, не порушувалися правильність і свобода виборів [153, с. 31].

Списки громадян, які виявили бажання балотуватися в гласні, мали подаватися виборцями не пізніше ніж за десять днів до дня виборів міському голові або голові окружної виборчої комісії. Кожний із поданих списків мав підписуватися не менше десятима виборцями. Кандидатські списки повинні були нумеруватися в порядку їх подачі із зазначенням партії або групи, від якої вони балотуються, і виставлятися на всезагальний огляд не пізніше, ніж за сім днів до початку голосування (ст. 27–29).

Таємність виборів досягалася закритою подачею голосів за допомогою записок. У міських поселеннях записки мали подаватися в заклеєних конвертах однакової форми та кольору з печаткою управи. Виборець особисто мав вручити записку голові комісії, який повинен був опустити її в присутності виборця в опечатану урну. Під час виборів від сільської місцевості порядок подачі записок був такий самий, що й під час обрання гласних до волосного земства (ст. 31).

Під час виборів гласних у повітове земство застосовувалася тільки пропорційна система голосування. На думку можновладців, це давало можливість провести до складу повітових земств заможні прошарки населення. Обраними в повітові гласні вважалися особи, які отримали найбільше число голосів. У разі однакової кількості голосів переможець визначався жеребкуванням (ст. 32).

Порядок опротестування порушення умов виборчого процесу та подачі скарг визначалися Тимчасовим положенням «Про волосне земське управління».

Тимчасовими правилами від 21 травня 1917 року «Про здійснення виборів губернських і повітових земських гласних» у розділі другому «Про вибори губернських земських гласних» установлювалися також порядок виборів губернських земських гласних. Губернське земське зібрання формувалося з гласних, які обиралися повітовими земськими зібраннями та міськими думами, із числа осіб, які мали право бути обраними в повітові земські гласні. Губернські земські гласні обиралися на трирічний термін. На перших виборах гласні мали обиратися на термін до 1 січня 1919 року (ст. 52).

«Не пізніше ніж за день до виборів губернських земських гласних різноманітні групи повітових гласних подавали списки голові зібранню. Число зазначених у списках кандидатів не повинно перевищувати загального числа губернських земських гласних, яких необхідно обрати» (ст. 53) [154, с. 37].

Голова повітового земського зібрання проставляв номери списків у порядку їх подання із зазначенням партії або групи і виставляв у день виборів у приміщенні повітового земського зібрання (ст. 54). У ході голосування кожний із виборців мав право голосувати тільки за один кандидатський список. Вибори проводилися закритою подачею голосів шляхом виборчих записок (ст. 55). За кількістю голосів, поданих за списком, визначалося, яка кількість осіб проходила в губернські гласні за кожним списком (ст. 56).

9 червня 1917 року Тимчасовий уряд публікує Постанову «Про зміну діючого положення щодо губернських та повітових земських установ надалі до видання нового про них положення», згідно з якою внесені зміни в старе земське законодавство 1864 і 1890 років. Уперше законодавчо в статті 1 Постанови було закріплено, що вся влада на місцях передається земським установам [155, с. 1455]. Далі в Постанові були визначені об'єкти, якими повинні були завідувати земські заклади. До їхньої компетенції належали: «охорона праці, створення бірж праці та громадських майстерень, надання юридичної допомоги, усунення подорожчання, завідування міліцією» тощо [156, с. 70]. Із введенням волосних земств вони отримали право «встановлювати межі волостей, що створювалися та затверджувати постанови волосних земств із питань відчуження та застави їхнього нерухомого

майна, про укладання позик, про обрання і звільнення начальника повітової міліції і його помічника» тощо [155, с. 1459, 1463]. При цьому зазначалося, що частина цих об'єктів завідування земські заклади здійснюють самостійно (ст. 108), інші – зокрема, заключення договорів із приватними підприємцями про експлуатацію земських споруд, про припинення дії пенсійних кас службовців у земських закладах і про побудову нових губернських і повітових доріг – за узгодженням із міністром внутрішніх справ [155, с. 1461].

Нагляд за законністю дій земств покладался на губернського комісара. Останній міг опротестувати рішення земств. Проте земське зібрання 2/3 голосів гласних могло відхиляти його протест і постанова приводилася в дію. Призупинити її міг лише окружний суд з адміністративних питань за поданням протесту комісара [155 с. 1462, 1465].

Тобто органи земського самоврядування отримали досить широкі права. За губернськими комісарами зберігалися лише функції нагляду за дотриманням земствами законності у своїй діяльності.

Після публікації правових актів про місцеве самоврядування від 21 травня 1917 року на шпальтах газет і в літературі активно порівнювали старе цензове земство з новим, яке мало постати в країні на основі демократичних засад, його переваги й можливості впливати на рішення нових органів самоврядування, які відкривалися перед загалом. В. Бойко з цього приводу зазначав: «За старого ладу все, що робилося ніби на користь людям на ділі виходило так, що людність від того мала занадто мало користі, а часом і шкоду. А зараз людність сама буде працювати на себе» [157, с. 3]. Газета «Народное дело» в рубриці «Волосне земство» писала, що «волості до революції не самоуправлялися, а ними управляли. З уведенням волосного земства населення волості повинно взяти всі справи на себе» [158]. Також висловлювалися сподівання на кардинальні зміни, що мали відбутися в суспільному житті: „тепер настав час змінити міське і земське самоуправління – скрізь зверху до низу – [земство – авт.] повинно стати дійсно народним» [159, с. 17].

Особливо жваво обговорювали новий закон про органи місцевого самоуправління на сторінках проурядових газет. Одна поперед одної вони

вихваляли нове положення про волосне земство, готуючи підґрунтя для формування позитивної суспільної думки. Газета «Народное дело» присвятила новому земству не один випуск. У рубриці «На земські теми» зазначалося: «Земські справи повинні перейти в нові дійсно народні руки і нове земство буде прямим виразником волі народу» [160]. У тій же рубриці розповідалося про вигоди для народу: «Нове земство дасть народу можливість визначати свої потреби і недоліки, знайде причину такого жахливого становища, у якому він знаходився до останнього часу, вкаже той шлях, яким можна вийти з такого становища й поведе цим шляхом» [161]. У Чернігівській земській газеті наголошувалося: «Волосне земство є найкращим способом організації демократії, дає певну гарантію непорушності загального демократичного ладу» [162].

Водночас іще до виборів волосних земств у значної частини селян склалася негативна думка про майбутнє демократичне земство. Генеральний писар Генерального секретаріату Центральної Ради П. Христюк у газеті «Народна воля» 13 червня 1917 року писав: «Знищить, кажуть, земство, і більш нічого, щоб і слова цього не було [...] є такі повіти, де назва земство знищена і люди із задоволенням говорять: «У нас земства вже не має, ми його знищили. У нас тепер є повітова народна управа – наша, своя. Це не те, що земство» [163]. На засіданні Української ради селянських депутатів 24 червня 1917 року промовець Приходнюк наголошував, що «самого слова земство треба уникати і замінити його іншою назвою, бо це слово дуже ненависне селянам» [164]. Оскільки поміщики становили більшість цензового земства, зазначає В. Лозовий «селяни зненавиділи саму назву земство. Земства сприймалися широким загалом як частина царської адміністративної системи. Селяни не розрізняли державні органи та земське самоврядування, для них будь – який чиновник, функціонер – представник влади і «пан». А «панська влада» і відповідно всі податки, експлуатація, репресії «йдуть» із міста, яке живе за рахунок хліборобів, однак оберігає земельну власність поміщиків і не дозволяє справедливо розподілити землю. Тому вороже ставлення селян до «влади» та «міста» переносилося також на земство» [165, с. 14].

Висновки до розділу 2

Таким чином, Тимчасовий уряд, приймаючи законодавчі акти про земське самоврядування 21 травня 1917 року, уперше в історії Російської держави в основу формування земств – волосних, повітових, губернських – поклав демократичні принципи всезагальності, рівності, таємності й прямого виборчого права. Але уряд недооцінив динаміки розвитку революційно-демократичних процесів у суспільстві. Закони про реформування земств були прийняті із запізненням. Сподівання Тимчасового уряду залишити вплив старого чиновництва в земствах за допомогою нового закону відштовхнули селян і від земства, і від уряду.

Загалом, аналіз земської проблематики в діяльності Тимчасового уряду засвідчує відсутність у нього чіткої програми розбудови моделі управління демократичною державою та співвідношення в ній органів адміністративної влади та місцевого самоврядування. Уряд усвідомлював важливість вертикалі адміністративних органів влади для збереження керованістю країною. Проте не виробив чітких критеріїв їх формування на нових демократичних принципах і під своїм контролем. Він пішов найлегшим для нього шляхом: призначив голів повітових і губернських земських управ своїми комісарами на місцях – керівниками його місцевих органів виконавчої влади. Земці, у тому числі України, загалом схвально сприйняли це рішення. Проте ініціативу на місцях перебрали демократичні організації, які після повалення самодержавства прагнули до радикального оновлення успадкованих від нього органів влади. Зрештою, їх претензії на це змушений був визнати й Тимчасовий уряд. Для нього це обернулося, по-суті, втратою контролю за призначенням повітових, а згодом і губернських комісарів. Відповідно земства втрачали вплив на органи виконавчої влади. Під тиском місцевих комітетів демократичних громадських організацій змінився й склад земських зібрань та управ. У них почали домінувати саме їх представники. При цьому вони були кооптовані до земств не на основі норм закону, а за рішеннями саме громадських організацій чи їх комітетів. Тобто самі земства ставали нелегітимними, оскільки перестали представляти інтереси всіх виборців. Таким чином ініціативно знизу на місцях відбувався злам старої моделі управління

країною, яка ставала все менш керованою й котилася у вир анархії. В Україні ці тенденції мали особливу гостроту, оскільки резонували з прагненнями національно-демократичних сил домагатися національно-територіальної автономії краю. Вони все більш захоплювали й земців, особливо тих, які отримали цей статус як представники демократичних сил у складі земств. Відтак Тимчасовий уряд, прийнявши в травні 1917 року нормативні акти про земські вибори на основі демократичних принципів, прагнув засвідчити свою власну відданість їм і відновити легітимність місцевих органів земського самоврядування, узяти їх діяльність під свій контроль.

Результати дослідження даного розділу наведено в публікаціях: [26], [30], [47], [64], [97], [99], [164].

Список використаних джерел до розділу 2

1. Гармиза В. В. Подготовка земской реформы 1864 г. Москва, 1957. 264 с.
2. Кабанов Н. О местном самоуправлении. Ростов-на-Дону, [б. г.]. 31 с.
3. Верещагин А. Н. Земский вопрос в России: политико-правовое отношение. Москва, 2002. 191 с.
4. Захарова Л. Г. Земская контрреформа 1890 г. Москва, 1968. 176 с.
5. Лаптева Л. Е. Об истории земских учреждений России. *Государство и право*. 1993. №8. С. 122–131.
6. Белоконский И. Земское движение. Москва, 1914. 397 с.
7. Ворт В. М. На пути изломов и борьбы. Очерки русского земства. 1864–1914 г.г. Проскуров, 1915. 88 с.
8. Абрамов В. Ф. Земство, народное образование и просвещение. *Вопросы истории*. 1998. №8. С. 44–61.
9. Земское дело на Украине. Черниговская земская газета. 1918. 2 серпня. (№ 55–56). С. 4.
10. Веселовский Б. История земства за сорок лет: в 4 т. Т.1. Санкт-Петербург, 1909. 724 с.
11. Кауфман А. А. Статистика. Ее приемы и ее значение для общественных наук. Москва, 1919. 165 с.
12. Маслов С. Л. Земство и его экономическая деятельность за 50 лет существования 1864–1914 г.г. Москва, 1914. 99 с.
13. Львов Г. Е. Наше земство и 50 лет его работы. Москва, 1914. 60 с.
14. Гаген В. А. Земство и общественные работы. Санкт-Петербург, 1905. 33 с.
15. Абрамов Я. Земство и экономическое положение населения. Очерки современного земства. Русская мысль. Москва, [б. г.]. Кн. X. С. 51–70.
16. Герасименко Г. А. Земское самоуправление в России. Москва, 1990. 264 с.
17. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений России до Великой Октябрьской социалистической революции. Москва, 1965. 417 с.

18. Флоринский М. Ф. Кризис государственного управления в России в годы первой мировой войны. Совет Министров в 1914–1917 г.г. Ленинград, 1988. 207 с.
19. Гайда Ф. А. Механизм власти Временного Правительства. *Отечественная история*. 2001. № 2. С. 141–153.
20. Пушкарёва И. М. Февральская буржуазно-демократическая революция 1917 г. в России. Москва, 1982. 320 с.
21. Київські губернські земські збори // Киевская земская газета. 1917. 2 апреля. (№12). С. 4.
22. Докладні записки і свідчення губернського і повітових комісарів, голів земських управ Харківської губернії і переписка з ними про політичний і економічний стан, про створення органів місцевого управління в губернії з 5 червня – 9 жовтня 1917 рік // ДАРФ (Державний архів Російської Федерації). Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 150. Арк. 97.
23. Переписка з губернським і повітовими комісарами Полтавської губернії про економічний і політичний стан губернії (6 березня – 4 серпня 1917 рік) // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 132. Арк. 172.
24. Народное собрание в городе Соснице //Черниговская земская газета. 1917. 13 марта. (№ 21). С. 5.
25. Український національно-визвольний рух. Березень–листопад 1917 року: документи і матеріали / ред. В. Ф. Верстюк. Київ, 2003. 1025 с.
26. Матвієнко Т. Створення Тимчасового уряду та ставлення українських земств до нього. *Громадянське суспільство в Україні: проблеми формування та перспективи розвитку*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Полтава, 23–24 травня 2008 р.). Полтава, 2008. С. 172–176.
27. Хроника // Вестник Временного правительства. 1917. 11 (24) марта. (№ 6 (52)). С. 2.
28. Журнал чрезвычайного Полтавского уездного земского собрания 11 марта 1917 года // Постановлення надзвичайних земських зборів 11 березня та

- 23–25 травня 1917 року з докладами управи й другими додатками. Полтава, 1917. 28 с.
29. Собрание земских и городских служащих Борзенского уезда // Черниговская земская газета. 1917. 31 марта–4 апреля. (№ 26–27). С. 3.
 30. Матвієнко Т. О. Земства України в контексті трансформації органів влади в 1917 році. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ, 2008. Вип. 14. С. 23–34.
 31. Переписка з Київським губернським комісаром, виконавчим комітетом співробітників Південного фронту, губернськими і повітовими закладами і організаціями про політичний і економічний стан, про створення органів місцевого управління в Київській губернії // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 104. Арк. 33.
 32. Председатель Борзенской уездной земской управы разослал старшинам своего уезда обращение // Черниговская земская газета. 1917. 17 марта. (№22). С. 2.
 33. Верстюк В. Ф. Український національно-визвольний рух (березень – листопад 1917 р.). *Український історичний журнал*. 2003. №3. С. 63–81.
 34. Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть. Київ, 1991. 240 с.
 35. Матеріали українського національного з'їзду // Українська Центральна Рада. Документи і матеріали. в 2 т. Т. 1. Київ, 1996. 589 с.
 36. Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917 – 1920 рр. в 2 т. Т. 2. Відень, 1921. 151 с.
 37. Циркулярні розпорядження Тимчасового уряду // ДАРФ. Ф. 1789. Оп. 1. Спр. 157. Арк. 3.
 38. Переписка з губернським і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Подільської губернії про створення органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 131. Арк. 3.
 39. Набоков В. Временное правительство (Воспоминания). Москва, 1924. 132 с.

40. Старцев В. И. Внутренняя политика Временного Правительства первого состава. Ленинград, 1980. 256 с.
41. Букіна І. В. Створення та діяльність громадських комітетів на Лівобережній Україні (березень – грудень 1917 р.): дис. ... кандидата іст. наук. Київ, 2012. 235 с.
42. Переписка з губернським і повітовими виконавчими комітетами і комісарами міста Харкова і Харківської губернії про створення органів місцевого управління, відношення населення до Тимчасового уряду // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 151. Арк. 10.
43. Ревегук В. Я. Полтавщина в добу української революції 1917-1920 р.р. Полтава, 2002. 187 с. Несвіцький О. О. Полтава у дні революції та в період смуту 1917–1922. Щоденник. Полтава, 1995. 280 с.
44. Переписка з губернським і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Херсонської губернії про організацію рад, створення органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду та інші питання // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 152 (ч. 1). Арк. 21 – 21 зв.
45. Інформаційні листки № 1 – 64 особового відділу у справах місцевого управління // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 178. Арк. 31 зв.
46. Переписка з губернським і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Херсонської губернії про організацію рад, створення органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду та інші питання // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 152 (ч. 1). Арк. 140.
47. Матвієнко Т. Місцеві органи влади в Україні навесні 1917: в пошуках альтернативи. *Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і сьогодення*: матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Суми–Курськ, 18 квітня 2014 р.). Суми–Курськ: Сумський державний університет, Південно-Західний державний університет, 2014. С. 128–130.
48. Відомості про склад і діяльність місцевих органів управління (по губерніям) // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 64 (ч.1). Арк. 50.

49. Мазепа І. П. Україна в огні й бурі революції 1917 – 1921. в 4 кн. Кн. 1. Дніпропетровськ, 200. 194 с.
50. Переписка з губернським і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Чернігівської губернії про організацію рад, створення органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду та інші питання // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 154. Арк. 23.
51. Бойко В. М., Демченко Т. П., Оніщенко О. В. 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис. Чернігів, 2003. 126 с.
52. Переписка з Катеринославським губернським виконавчим комітетом громадських, робітничих, солдатських і селянських організацій з губернським і повітовими комісарами губернії, про створення інституту губернських і повітових комісарів та інші питання // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 96. Арк. 6.
53. Ковальчук М. А. Лютнева революція 1917 р. в українській провінції. *Український історичний журнал*. 2007. № 4. С. 91–102.
54. Циркуляри МВС про підготовку до ліквідації земських начальників і про вибори волосних земств і комітетів, про запровадження інституту губернських комісарів та інші питання // ДАРФ. Ф. 1788. Оп.2. Спр. 36. Арк. 46.
55. Докладні записки губернських і повітових комісарів про створення органів місцевого управління по губерніям Росії, циркулярні телеграми губернським комісарам, справочні листи наради по реформі місцевого самоуправління за вересень – жовтень 1917 р. і інформаційні листи відділу у справах місцевого управління за травень – серпень 1917 р. // ДАРФ. Ф. 1788. Оп.2 Спр. 69. Арк. 10.
56. Докладні записки губернських і повітових комісарів про створення органів місцевого управління по губерніям Росії, циркулярні телеграми губернським комісарам, справочні листи наради по реформі місцевого самоуправління за вересень – жовтень 1917 р. і інформаційні листи відділу у справах місцевого

- управління за травень – серпень 1917 р. // ДАРФ. Ф. 1788. Оп.2 Спр. 69. Арк. 11.
57. Постанови Тимчасового уряду про волосне земське правління, виборах губернських і повітових гласних і протоколи нарад губернської комісії в Петрограді і повітових комісій Полтавської губернії // Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). Ф. 2117. Оп. 1. Спр.12. Арк. 68.
58. Постанови Тимчасового уряду про волосне земське правління, виборах губернських і повітових гласних і протоколи нарад губернської комісії в Петрограді і повітових комісій Полтавської губернії // ЦДАВО України. Ф. 2117. Оп. 1. Спр.12. Арк. 1 – 6.
59. Местная жизнь. В Луганском волостном комитете // Луганский листок. 1917. 12 апреля. (№670). С. 2.
60. Інформаційні листи відділу у справах місцевого управління // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 182. Арк. 1.
61. Інформаційні листки № 1–64 особового відділу у справах місцевого управління // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 178. Арк. 31 зв.
62. Переписка з губернським і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Херсонської губернії про організацію рад, створення органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду та інші питання // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 152 (ч. 2). Арк. 233.
63. Переписка з губернським і повітовими комісарами Полтавської губернії про економічний і політичний стан губернії, про призначення комісарів // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2 Спр. 132. Арк. 278.
64. Матвієнко Т. Органи місцевого самоврядування Подільської губернії і формування інституту комісарів Тимчасового уряду 1917 р. *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції (м. Кам'янець-Подільськ, 17–18 травня 2012 р.). Кам'янець-Подільський, 2012. С. 100–103.*

65. Переписка з губернським і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Подільської губернії про створення органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 131. Арк. 182.
66. Переписка з губернським і повітовими комісарами Полтавської губернії про економічний і політичний стан губернії, про призначення комісарів // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2 Спр. 132. Арк. 144.
67. Переписка з губернським і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Подільської губернії про створення органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 131. Арк. 221.
68. Переписка з Київським губернським комісаром, виконавчим комітетом співробітників Південного фронту, губернськими і повітовими закладами і організаціями про політичний і економічний стан, про створення органів місцевого управління в Київській губернії // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 104. Арк. 64.
69. Газетні огляди за період з 14 квітня по 24 серпня 1917 рік // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 193. Арк. 62 зв.
70. Докладні записки і свідчення губернського і повітових комісарів, голів земських управ Харківської губернії і переписка з ними про політичний і економічний стан, про створення органів місцевого управління в губернії з 5 червня – 9 жовтня 1917 рік // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 150. Арк. 10.
71. Переписка з губернським і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Подільської губернії про створення органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 131. Арк. 121.
72. Переписка з губернським і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Чернігівської губернії про організацію рад, створення органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду та інші питання // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 154. Арк. 188.

73. Переписка з Катеринославським губернським виконавчим комітетом громадських, робітничих, солдатських і селянських організацій з губернським і повітовими комісарами губернії, про створення інституту губернських і повітових комісарів та інші питання // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 96. Арк. 28.
74. Переписка з губернським і повітовими комісарами Полтавської губернії про економічний і політичний стан губернії, про призначення комісарів // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2 Спр. 132. Арк. 166.
75. Переписка з губернським і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Херсонської губернії про організацію рад, створення органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду та інші питання // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 152 (ч. 1). Арк. 97.
76. Переписка з Катеринославським губернським виконавчим комітетом громадських, робітничих, солдатських і селянських організацій з губернським і повітовими комісарами губернії, про створення інституту губернських і повітових комісарів та інші питання // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 96. Арк. 163.
77. Переписка з губернським і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Херсонської губернії про організацію рад, створення органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду та інші питання // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 152 (ч. 1). Арк. 152, 155.
78. Переписка з Катеринославським губернським виконавчим комітетом громадських, робітничих, солдатських і селянських організацій з губернським і повітовими комісарами губернії, про створення інституту губернських і повітових комісарів та інші питання // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 96. Арк. 211.
79. Докладні записки і свідчення губернського і повітових комісарів, голів земських управ Харківської губернії і переписка з ними про політичний і економічний стан, про створення органів місцевого управління в губернії з 5 червня – 9 жовтня 1917 рік // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 150. Арк. 94.

80. Там само. Арк. 98.
81. Там само. Арк. 16.
82. Там само. Арк. 21.
83. Там само. Арк. 6.
84. Там само. Арк. 4.
85. Переписка з губернським і повітовими комісарами Полтавської губернії про економічний і політичний стан губернії, про призначення комісарів // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2 Спр. 132. Арк. 270.
86. Там само. Арк. 120.
87. Там само. Арк. 28.
88. Переписка з Київським губернським комісаром, виконавчим комітетом співробітників Південного фронту, губернськими і повітовими закладами і організаціями про політичний і економічний стан, про створення органів місцевого управління в Київській губернії // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 104. Арк. 19.
89. Там само. Арк. 34.
90. Газетні огляди за період з 14 квітня по 24 серпня 1917 рік // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 193. Арк. 11.
91. Переписка з губернським і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Подільської губернії про створення органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 131. Арк. 184.
92. Лопатовський Ю. М. Утворення інституту комісарів Тимчасового уряду у Правобережній Україні. Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Сер. Історія. Тернопіль, 2015. Вип. 1. Ч. 2. С. 42–45.
93. Лозовий В. С. Поділля в добу Центральної Ради: історичний нарис. Київ, 1999. 28 с.
94. Переписка з губернським і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Подільської губернії про створення органів місцевого

- управління, про відношення населення до Тимчасового уряду // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 131. Арк. 25.
95. Переписка з губернським і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Херсонської губернії про організацію рад, створення органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду та інші питання // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 152 (ч. 1). Арк. 33.
96. Переписка з Тимчасовим комітетом Державної Думи про організацію органів місцевого управління // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 43. Арк. 12.
97. Матвієнко Т. О. Земства України в контексті процесу формування інституту комісарів Тимчасового уряду в березні–травні 1917 року. Історична пам'ять. Полтава, 2010. Вип. 1'2010. С. 93–102.
98. Переписка з губернським і повітовими виконавчими комітетами і комісарами міста Харкова і Харківської губернії про створення органів місцевого управління, відношення населення до Тимчасового уряду // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 151. Арк. 44.
99. Матвієнко Т.О. Боротьба за демократизацію земств України (березень – травень 1917 р.). Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ, 2010. Вип. 38. С. 54–63.
100. Переписка з губернським і повітовими комісарами Полтавської губернії про економічний і політичний стан губернії, про призначення комісарів // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2 Спр. 132. Арк. 8.
101. Переписка з губернським і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Подільської губернії про створення органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 131. Арк. 33.
102. Відомості про склад і діяльність місцевих органів управління (по губерніям) // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 64 (ч.3). Арк. 340–341 зв.
103. Переписка з губернським і повітовими комісарами Полтавської губернії про економічний і політичний стан губернії, про призначення комісарів // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2 Спр. 132. Арк. 112.

104. Відомості про склад і діяльність місцевих органів управління (по губерніям) // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 64 (ч. 3). Арк. 346 зв.
105. Там само. Арк. 321 зв.
106. Там само. Арк. 328, 330.
107. Там само. Арк. 332–332 зв.
108. Там само. Арк. 326–327.
109. Там само. Арк. 323–325.
110. Там само. Арк. 336–337.
111. Там само. Арк. 343–344.
112. Відомості про склад і діяльність місцевих органів управління (по губерніям) // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 64 (ч. 1). Арк. 69 зв.
113. Там само. Арк. 55 зв.
114. Там само. Арк. 63 зв.
115. Там само. Арк. 67 зв.
116. Переписка з губернським і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Херсонської губернії про організацію рад, створення органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду та інші питання // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 152 (ч. 2). Арк. 234.
117. Черниговское чрезвычайное уездное земское собрание // Черниговская земская газета. 1917. 21 апреля. (№ 32). С. 4.
118. Состав Новозыбского уездного земского собрания // Черниговская земская газета. 1917. 18 апреля. (№ 31). С. 3.
119. Переписка з губернським і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Херсонської губернії про організацію рад, створення органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду та інші питання // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 152 (ч. 2). Арк. 109.
120. Переписка з губернським і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Подільської губернії про створення органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 131. Арк. 33.

121. Циркуляри МВС про підготовку до ліквідації земських начальників, про вибори волосних земств і комітетів та інші питання // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 36. Арк. 53.
122. Відомості про склад і діяльність місцевих органів управління (по губерніям) // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 64 (ч. 1). Арк. 55 зв.
123. Городнянское чрезвычайное уездное земское собрание // Черниговская земская газета. 1917. 28 апреля. (№ 34). С. 3.
124. Відомості про склад і діяльність місцевих органів управління (по губерніям) // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 64 (ч. 3). Арк. 334–334 зв.
125. Відомості про склад і діяльність місцевих органів управління (по губерніям) // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 64 (ч. 1). Арк. 55 зв.
126. Там само. Арк. 65 зв.
127. Переписка з губернським і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Подільської губернії про створення органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 131. Арк. 123.
128. Зібрання гласних Роменського повітового земства // Наша спілка. Народна газета. 1917. 31 травня. (№ 16). С. 2.
129. Газетні огляди за період з 14 квітня по 24 серпня 1917 р. // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 193. Арк. 43 зв.
130. Переписка з губернським і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Подільської губернії про створення органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 131. Арк. 62.
131. Там само. Арк. 64.
132. Рахно О. Останній голова Чернігівської губернської земської управи О. О. Свечин. Сіверянський літопис. 2009. № 4. С. 79–88.
133. 12 мая открылось губернское земское собрание // Черниговская земская газета. 1917. 2–16 мая. (№ 35–36). С. 6.

134. Відомості про склад і діяльність місцевих органів управління (по губерніям) // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 64 (ч. 1). Арк. 50.
135. Переписка з Катеринославським губернським виконавчим комітетом громадських, робітничих, солдатських і селянських організацій з губернським і повітовими комісарами губернії, про створення інституту губернських і повітових комісарів та інші питання // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 96. Арк. 23.
136. Ковальська Г. Б. Всеросійський земський союз у перші місяці після Лютневої революції 1917 р. *Український селянин*. 2017. Вип. 17. С. 41–47.
137. Звягинцев Е.А. Что такое земская единица или волостное земство? Москва, 1917. 23 с.
138. Дедусенко А. Ф. Волостное земство и его значение для крестьянства. Петербург, 1917. 61 с.
139. Белоконский И.П. О мелкой земской единицы. Харьков, 1903. 45 с.
140. Иорданский Н. М. Волостное земство (с приложением текста закона о волостном земстве). Москва, 1917. 60 с.
141. Верстюк В. Ф. Всеросійські установчі збори. Енциклопедія історії України. у 10 т. Т. 1. Київ, 2003. С. 647–648.
142. Андрієвський В. З минулого. 1917 рік на Полтавщині. Нью-Йорк, 1963. 157 с.
143. Захарчук А. С. Державотворчі пошуки на Слобожанщині в контексті Української революції: політико – правовий аспект (березень 1917 – квітень 1918 рр.). Суми, 2002. 140 с.
144. Для чего нужно нам волостное земство? // Черниговская земская газета. 1917. 5 марта. (№ 19). С. 4.
145. Постановления Временного Правительства о волостном земском управлении, о производстве выборов губернских и уездных земских гласных и наказ о производстве выборов волостных земских гласных. Москва, 1917. 47 с.
146. Там само. С. 9.

147. Петров Ф. А. Органы самоуправления в системе самодержавной России: земство в 1864–1879 гг. Великие реформы в России 1856–1874 г.г. Москва, 1992. 336 с.
148. Гронский П. П. Новая волость. Петербург, 1917. 16 с.
149. Новомбергский Н. Положение о губернских и уездных земских учреждениях 1 января 1864 г. Томск, 1907. 62 с.
150. Загряцков М. Д. Закон о волостном земстве. (Временное положение о волостном земском управлении от 21 мая 1917 г. Предисловие, изложение закона и примечание к нему с приложением текста положения, наказа к нему). Москва, 1917. 79 с.
151. Постановления Временного Правительства о волостном земском управлении, о производстве выборов губернских и уездных земских гласных и наказ о производстве выборов волостных земских гласных. Москва, 1917. 47 с.
152. Там само. С. 29.
153. Там само. С. 31.
154. Там само. С. 37.
155. Постановление Временного Правительства об изменении действующего Положения о губернских и уездных земских учреждениях впредь до издания нового о них Положения: Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем сенате от 9 июня 1917 г. № 870. Отдел I. Санкт-Петербург, 1917. С. 1455–1470.
156. Нітченко А. Г. Органи місцевого самоврядування та виконавчої влади Тимчасового уряду (на матеріалах Чернігівської губернії): дис. ... кандидата іст. наук. Чернігів, 2012. 314 с.
157. Бойко В. Земство і народні управи. Київ, 1917. 15 с.
158. Волостное земство. Народное дело. 1917. 11 мая. (№ 8). С. 2.
159. Веселовский Б. Б. Местное самоуправление и демократия. Петроград, 1917. 32 с.
160. На земские темы // Народное дело. 1917. 22 июля. (№ 67). С. 3.

161. Старое и новое земство // Народное дело. 1917. 30 июля. (№ 74). С. 4.
162. Про волосне земство // Черниговская земская газета. 1917. 21 июня. (№ 43–44). С. 6.
163. Нове земство // Народна воля. 1917. 13 червня. (№ 22). С. 3.
164. Матвієнко Т. Становлення волосних земств в Україні влітку–восени 1917 р. *Придніпровські соціально-гуманітарні читання: матеріали III всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю.* (м. Кіровоград, 16 травня 2014 р.). Кіровоград, 2014. С. 65–69.
165. Лозовий В. Створення волосних земств в Україні (1917 р.). *Історичний журнал.* 2007. № 6. С. 14–24.

РОЗДІЛ 3

ЗЕМСТВА УКРАЇНИ МІЖ ПЕРШИМ І ТРЕТІМ УНІВЕРСАЛАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

3.1. Земства України: між Тимчасовим урядом та Центральною Радою

Обставини з прийняттям Тимчасовим урядом травневих законодавчих актів щодо демократичного реформування земств, на нашу думку, необхідно розглядати в контексті як суспільно-політичних процесів у країні загалом, так і в Україні, зокрема. Тут все більшу підтримку отримували заклики Центральної Ради до набуття Україною автономії. На місцях паралельно з іншими ініціативними органами демократії почали масово виникати місцеві громадські органи, створені Центральною Радою, – українські губернські, повітові та волосні ради [1, с. 149].

Виражаючи національні інтереси та революційні настрої українського народу, Центральна Рада намагалася привернути увагу Тимчасового уряду до проблем України. Проте Тимчасовий уряд прохолодно ставився до вирішення українського питання. Тоді Центральна Рада перейшла до рішучіших дій. Прагнучи отримати від уряду схвалення автономії України, 16 травня 1917 року до Петрограда прибула делегація на чолі з В. Винниченком. Тимчасовий уряд відхилив її вимоги щодо автономії. Відтак уряд почав спішно шукати механізми збереження свого контролю за суспільно-політичною ситуацією та системою органів влади на місцях, а особливо в національних окраїнах колишньої імперії. Ухваливши земські акти від 21 травня 1917 року, Тимчасовий уряд прагнув продемонструвати свої наміри демократичного реформування політичної системи країни, зберегти ініціативу й контроль за процесами її трансформації за собою, усунути від них центри національно-визвольного руху окраїн.

Як відомо, Українська Центральна Рада відреагувала на таку позицію Тимчасового уряду прийняттям 10 червня 1917 року I Універсалу, у якому чітко проголосила свої наміри боротися за автономію України та статус центрального органу влади в межах її території. Зміст Універсалу свідчив: Центральна Рада

виявляла готовність утілити в життя ці наміри ще до унормування її відповідних повноважень і статусу на Всеросійських Установчих зборах.

Щоправда, Універсал ще не вносив докорінних змін в організацію влади на місцях. Зберігалася стара система місцевого самоврядування. Проте вже порушувалося питання про її українізацію: «... Кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою. Там, де через якісь причини влада зосталась у руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку, дужу організацію та освідомлення народу, й тоді перевибрати адміністрацію» [2, с. 101]. Тим самим Центральна Рада прагнула посилити свій вплив на суспільно-політичні процеси й місцеві органи влади в Україні.

Через декілька днів Центральна Рада робить і ще один крок у цьому напрямі. 16 червня 1917 року вона проголосила про створення Генерального Секретаріату – уряду України. У «Декларації Генерального Секретаріату» від 27 червня 1917 року наголошувалося, що після цього Центральна Рада «стала вищим і не тільки виконавчим, але й законодавчим органом усього організованого українського народу» [3, с. 157].

У «Декларації» викладалася досить широка програма заходів у важливіших сферах економічного, соціального, національно-культурного та державного будівництва в Україні. Серед головних із них визнавалася «перебудова місцевої і загальнокрайової адміністративної влади». Зокрема, наголошувалося, що «сільські, містечкові та волосні адміністративні органи, земські управи, повітові комісари, городські думи, губернські комісари, словом, вся організація влади» мала «стати в органічний зв'язок з Центральною Радою» [3, с. 158]. Саме в цьому автори «Декларації» вбачали реалізацію ідеї «справжнього народоправства, демократичної влади, яка іде знизу, а не згори, яка є для народу, а не народ для неї» [3, с. 157]. У «Декларації» наголошувалося, що «тут нема ворожнечі до Петрограда, але є цілковита байдужість до його, бо українська демократія має свою власну владу, яку сама витворила і якій цілком довіряють» [3, с. 157].

На адресу Центральної Ради після проголошення Універсалу та Декларації надійшли сотні телеграм із підтримкою ідеї автономії України та засудженням рішення уряду про відмову в її втілення в життя. Найбільший резонанс Універсал викликав серед земців Київщини. Збори Української громади Київського губернського земства, які відбулися під головуванням п. Мороза 26 червня 1917 року, висловили «свою готовність усіма засобами допомогти Центральній Раді в її роботі з організації українського народу й створенні на Україні автономного ладу» [4]. 29 червня 1917 року під керівництвом губернського комісара П. Суковкіна відбулася нарада Київського губернського земства та повітових київських земств, де було винесено резолюцію: «Вітаючи Універсал Центральної Української Ради, нарада виказує повну готовність працювати в тісному контакті з Радою» [5].

Подібні рішення прийняли повітові та губернські земства Полтавщини, Харківщини, Чернігівщини, інших губерній України. Так, в ухвалі Полтавського губернського земського зібрання від 22 червня 1917 року, наприклад, наголошувалося, що воно «висловлює повну готовність підтримувати Центральну Раду в заведенні основ автономії України» [6]. Лубенське повітове земське зібрання Полтавської губернії 12 червня 1917 року ухвалило резолюцію, у якій зазначалося: «Тимчасовий уряд відхилив домагання Української Центральної Ради в справі автономії України, порушивши право українського народу на національне самовизначення. Протестуємо проти такої постанови» [7, с. 29]. Водночас зібрання визнало Центральну Раду «за вищу українську Громадську Установу» [8]. Борзеньке надзвичайне земське зібрання на своєму засіданні 18 червня 1917 року постановило: «Визнати Центральну Раду організацією, яка стоїть на сторожі інтересів українського народу й зноситися з різних питань із Центральною Радою» [9]. Зібрання визнало Центральну Раду «вищою Українською урядовою організацією» [10]. «Органом урядової влади» 29 червня 1917 року проголосило Центральну Раду Кременчуцьке повітове земство Полтавської губернії [11]; «найвищою адміністративною владою на Україні» – Канівська повітова земська управа Київської губернії (30 червня 1917 року) [12, с. 362]. Надзвичайне повітове земське зібрання в Конотопі на Чернігівщині 29 червня 1917 року «визнало Українську

Центральну Раду провідником на шляху національного життя українського народу» [13].

У телеграмах багатьох земств не тільки висловлювалися вітання й готовність працювати з Центральною Радою, а й повідомлялося про рішення надати їй матеріальну допомогу. Так, Кременчуцьке повітове земство асигнувало в її розпорядження 15000 крб [11], Борзеньке повітове земське зібрання Чернігівської губернії – 3000 крб [10]. Херсонське повітове земство виділило на підтримку Української Центральної Ради – 10000 крб [14]. Мельниківська волосна громада із власних коштів надіслала їй 1000 крб [15], Сосницьке повітове земство Чернігівської губернії – 3000 крб [16]. Особливо великим асигнуванням відзначилося Полтавське губернське земство – 200 тисяч крб [17].

Проголошення I Універсалу, створення Генерального Секретаріату Центральної Ради та його «Декларація» стали «холодним душем» для Тимчасового уряду. Його делегація 29 червня 1917 року спішно прибула до Києва для перемовин з Українською Центральною Радою [18, с. 70]. Їх результатом став нав'язаний делегацією Тимчасового уряду компроміс, основні положення якого були викладені в II Універсалі Української Центральної Ради, проголошеному 3 липня 1917 року. Згідно з Універсалом реальні кроки з реалізації проголошених Українською Центральною Радою прагнень до автономії України відкладалися до Всеросійських Установчих зборів [19, с. 164]. Таким чином, Тимчасовий уряд зумів у відносинах з Українською Центральною Радою перебрати ініціативу на себе.

Це відразу відчули земства й ті суспільно-політичні сили, які виступали за їх демократизацію в Україні. Лише незначна частина земств повністю підтримала II Універсал Української Центральної Ради. Не заперечуючи можливості компромісів із Тимчасовим урядом, більшість земств наполягали на реальних кроках Центральної Ради щодо втілення ідеї автономії України в життя. Наприклад, Золотонішське земське зібрання Полтавської губернії 4 липня 1917 року ухвалило «висловить повну солідарність із діяльністю Центральної Української Ради й визнати моральний авторитет Центральної Ради в її поновленому складі, з усіх українських національних питань». Водночас в ухваленій на зібранні постанові

також зазначалося: «Протестувати проти одмови Російського Уряду признати в офіційному акті принципіально право українського народу на національно-територіальну автономію» [20]. Досить промовистою була й резолюція, ухвалена 9 липня 1917 року Полтавським позачерговим повітовим земським зібранням. «Полтавські повітові земські збори, – зазначалося в ній, – заслухавши Універсал Центральної Ради про ту згоду, яка сталася між Українською Центральною Радою і Російським Тимчасовим урядом, по справах України висловлюють своє щире задоволення і сподіваються, що складена згода дасть можливість українському народові разом з демократією інших національностей на Україні, творити своє вільне автономне життя без усяких перешкод». Резолюція була прийнята одногосно. Так само як і постанова бюджетної комісії повітової земської управи «асигнувати Центральній Українській Раді на її справи 13000 карб. у додаток до 200-х тисяч карб., асигнованих раніше» [21, с. 1]. Тобто в тих резолюціях і постановах земств, які були прийняті після обговорення II Універсалу Української Центральної Ради, до останньої зверталися із закликами послідовно йти шляхом реалізації проголошеної в I Універсалі ідеї автономії України, а не чекати доки її санкціонують Тимчасовий уряд і Всеросійські Установчі збори. Від Центральної Ради вимагали дій, а не «гри» в декларації, заяви чи, навіть, універсали.

Безперечно, такі настрої домінували насамперед серед «земців», які стали ними як представники громадських демократичних організацій у складі гласних земських зібрань чи управ. Поширилися вони й на значну частину земців, обраних до революції. Протистояти цим настроям було неможливо – цього вимагали «зачаровані» революційними демократичними сподіваннями маси. Універсали Центральної Ради дали їм новий імпульс. Тож розрахунок Тимчасового уряду на те, що після прийняття законів про переобрання земств припиниться хвиля їх стихійної демократизації та заміни його комісарів в Україні, не виправдалася.

Характерною в цьому сенсі можна вважати ситуацію навколо Катеринославського губернського комісара Тимчасового уряду К.Д. фон Гесберга. 27 травня 1917 року губернський виконком громадських організацій висловив йому повну довіру. Проте її не підтримала міська рада робітничих і солдатських депутатів

[22]. 3 червня 1917 року недовіру К.Д. Гесбергу висловили учасники Павлоградського надзвичайного земського зібрання, яке відбулося за участі представників повітового селянського виконавчого комітету та ради солдатських і робітничих депутатів [23]. Користуючись підтримкою Тимчасового уряду, К.Д. Гесберг не реагував на подібні випадки на його адресу. Проте відразу після проголошення I Універсалу відмовився від посади [24]. 24 червня 1917 року Катеринославський губернський виконавчий комітет громадських організацій обрав губернським комісаром агронома за професією, штабс-капітана, заступника голови комітету О.В. Лоського [25].

Оскільки представники губернського виконавчого комітету, губернської ради робочих, селянських і солдатських депутатів та Катеринославської української губернської ради на той час уже переважали в складі губернського земського зібрання, К.Д. Гесберг не утримався й на посаді голови губернської земської управи. На позачерговій сесії губернського земського зібрання, яка на вимогу «демократичних» сил відбулася 25 червня 1917 року, головою зібрання обрали представника селянського союзу А.В. Новака. 28 червня 1917 року він очолив і переобрану в повному складі губернську управу. К.Д. Гесберг, зазначає І.О. Кочергін, «навіть і не намагався висувати свою кандидатуру, розуміючи, що це є марним, оскільки стало очевидно, що вплив у земстві захопили нові сили» [26, с. 81].

У чому полягала суть цих «нових сил» засвідчило позачергове зібрання Полтавського губернського земства в оновленому за рахунок обраних повітовими земськими зібраннями складі губернських гласних, яке відбулося 20–23 червня 1917 року. Розпочалося воно з того, що «відповідно до духу нового часу» головуючий у ньому Полтавський губернський предводитель дворянства М.І. Герценвіц відмовився від своїх обов'язків. Головою зібрання обрали голову щойно перебраної Полтавської повітової земської управи Я.Н. Стеньку. На його пропозицію учасники зібрання припинили засідання й вирушили до Покровської церкви на молебень із нагоди видання Універсалу Центральної Ради. Коли ж на засіданні читали сам текст Універсалу, то «збори стояли, з пошаною вислухали

Універсал і вітали його й Центральну Українську Раду криками „Слава”». У зв’язку з цим ні в кого не викликала здивування заява комісара Тимчасового уряду та голови управи Полтавського губернського земства С.С. Іваненка, у якій той довів до відома членів зібрання, «що колегія управи, вибрана ще старим цензовим складом зборів, вважає, що вже не повинна тепер zostаватися на службі і виходить в отставку». Відтак головою губернської управи було обрано відомого українського земського діяча В.С. Кіяніцина [27, с. 3, 4, 16]. 27 червня 1917 року за погодженням зі «скороченим складом губернського громадського комітету С. С. Іваненко передав обов’язки губернського комісара присяжному повіреному В.О. Агабену» [28]. А 8 липня 1917 року Полтавський губернський громадський комітет у повному складі обрав на цю посаду відомого українського діяча А.М. Лівицького [29]. Тимчасовий уряд був змушений погодити його кандидатуру.

Подібні процеси відбувалися й на повітовому рівні. Наприклад, 10 червня 1917 року відбулися вибори складу управи Слов’яносербського повітового земства Катеринославської губернії [30]. З 11 по 14 червня тривали засідання надзвичайних зборів Катеринославського повітового земства. Урешті-решт було повністю переобрано склад його управи та обрано нового головуючого в ній – М.Н. Черкасова [31]. 12 червня 1917 року до складу вже «демократизованого» Золотоніського повітового земського зібрання Полтавської губернії увійшли ще 66 представників ради селянських депутатів [32]. 17 червня 1917 року надзвичайне зібрання Переяславського повітового земства Полтавської губернії дало згоду на поповнення свого складу 12-ма представниками повітової об’єднаної ради солдатських, робітничих і селянських депутатів [33]. 18 червня 1917 року Бахмутський повітовий виконавчий комітет громадських організацій Катеринославської губернії, реагуючи на «настрої населення повіту останнім часом», обрав повітовим комісаром інженера С.А. Яциніча [34]. У червні 1917 року Ямпільська повітова рада громадських організацій Подільської губернії, поповнена представниками селянського з’їзду, повітової ради інвалідів і земськими гласними революційного часу, постановила: вважати себе вищим керівним органом повіту, назвала себе Ямпільською повітовою народною радою, оголосила земську управу відстороненою, земське зібрання

недійсним і доручила своєму виконавчому комітету обрати чотирьох членів для завідування земськими справами, і про все це доповісти Українській Центральній Раді» [35].

Іноді траплялися й курйози, пов'язані з «обранням» чи «призначенням» комісарів Тимчасового уряду. Так, у липні 1917 року до МВС надійшло повідомлення з Полтавщини, що дехто «Посапе оголосив себе Переяславським повітовим комісаром і своєю владою провадить реквізиції». МВС запропонувало Полтавському губернському комісару «негайно прийняти рішучі дії проти незаконних дій Посапе», керуючись тим, що повітові комісари призначаються МВС виключно за поданням губернського комісара й без відповідного розпорядження МВС ніхто не може виконувати обов'язки комісара. Тому МВС вимагало притягнути Посапе «до законної відповідальності, якщо він дійсно оголосив себе комісаром» [36].

Водночас необхідно визнати, що влітку – на початку осені 1917 року хвиля стихійної демократизації земств України, заміни призначених Тимчасовим урядом комісарів демократично обраними почала спадати. З одного боку, це пояснювалося тим, що на той час ці інститути вже зазнали досить значних демократичних трансформацій. Проте, на нашу думку, важливе значення мали й спроби Тимчасового уряду перехопити ініціативу в боротьбі за місцеві органи влади в Україні від Центральної Ради на себе. У цьому сенсі його реакція на I Універсал Центральної Ради була блискавичною. Уже 11 червня 1917 року Міністерство внутрішніх справ видало «Наказу про здійснення виборів волосних земських гласних». 17 червня 1917 року видається «Наказ повітовим земським установам про застосування тимчасових правил про здійснення виборів губернських і повітових земських гласних». Зрештою, у II Універсалі Центральна Рада пішла на поступки Тимчасовому уряду, повністю визнавши його владні та адміністративні повноваження в Україні.

Захопивши ініціативу, Тимчасовий уряд не збирався віддавати її. 4 серпня 1917 року він затвердив «Тимчасову інструкцію Генеральному Секретаріатові Тимчасового уряду на Україні». У ній призначення та діяльність Генерального

Секретаріату були під повним контролем Тимчасового уряду, а територія, на яку міг поширюватися вплив крайового уряду, обмежувалася п'ятьма губерніями України. Щоправда, його повноваження могли поширюватися й на інші губернії, але лише за умови, що «утворені в цих губерніях на основі постанови Тимчасового уряду земські установи висловляться за бажаність такого поширення» [37, с. 214]. По-суті, тим самим Тимчасовий уряд визнавав справжню суспільно-політичну спрямованість свого земського законодавства: сформувавши за виданими ним нормативними актами і під його контролем земства, зміцнити свою владу на місцях. Але цього прагнула, щоправда, на свою користь і Центральна Рада.

Самі ж земства опинилися між ними, часто ситуативно реагуючи на політичні імпульси, накази, звернення й розпорядження, які виходили з петроградського та київського центрів боротьби за владу й вплив в Україні. При цьому, цілком слушно зазначає А.І. Козаченко, «на літо 1917 року уряд втратив реальну владу на території українських губерній і не міг забезпечити проведення виборчої кампанії. Центральна Рада й Генеральний Секретаріат декларували свою підтримку земського самоврядування, проте жодних практичних дій стосовно проведення виборів не здійснювали» [38, с. 17].

Таким чином, доля земств України значною мірою залежала від їх спроможності провести демократичні вибори згідно з законодавчими актами Тимчасового уряду й легітимізувати власний статус як представницького органу, який уповноважений місцевим населенням здійснювати владні повноваження.

3.2. Підготовка до виборів волосних земств

За такої напруженої суспільно-політичної ситуації після підписання Міністерством внутрішніх справ 11 червня 1917 року «Наказу про здійснення виборів волосних земських гласних» почалася активна підготовка до виборів. Вона мала проводитися за розпорядженнями й під керівництвом та контролем губернських комісарів повітовими земськими управами. Їх склад мав бути

поповнений представниками місцевих громадських організацій. Проте їх число не могло перевищувати десяти. Губернські та повітові комісари зобов'язувалися надавати всебічну допомогу повітовим земським управам і виборчим комісіям. Насамперед повітові земські управи мали визначити межі земських волостей і місцеперебування волосних земських управ. Необхідні відомості для цього вони могли збирати за допомогою запрошених фахівців, через волосні правління, продовольчі комітети й податкових інспекторів. Усі вони зобов'язувалися надавати повітовим земським управам необхідні відомості впродовж семи днів після їх звернень.

У «Наказі» визначалася технологія формування «земської волості». Вона мала бути суцільним округом і утворюватися з існуючої селянської волості шляхом приєднання до неї земельних володінь з-поза меж міських поселень. Як правило, межі селянської волості при цьому не мали змінюватися. Лише у виключних випадках повітові управи могли розподіляти селянські волості на кілька земських або ж об'єднувати їх чи утворювати нові. Земська волость, наголошувалося в «Наказі», не повинна була бути черезполосною з іншими волостями, а жителі населених пунктів розподілятися між різними земськими волостями. Про всі зміни числа волостей у повіті повітова земська управа мала повідомляти губернську земську управу та міністра внутрішніх справ.

Після встановлення меж земських волостей повітові управи мали визначити число волосних гласних у кожній волості. Їх число (від 20-ти до 50-ти) залежало від кількості населення волості. Для волостей із середньостатистичною кількістю населення рекомендувалося число гласних визначити пропорційно до кількості населення.

Визначене для кожної земської волості число гласних повітові земські управи мали розподілити між сільськими виборчими округами. Такі округи утворювалися пропорційно до кількості населення з правом обрання не менше 3-х гласних. Населені пункти, де проживала кількість населення з правом обрання 3-х і більше гласних, утворювали окремий сільський виборчий округ. Якщо ж у населених

пунктах проживала кількість населення недостатня для обрання 3-х гласних, вони об'єднувалися для створення відповідного сільського виборчого округу.

Повітові земські управи мали визначити також чисельність волосної виборчої комісії у кожній волості (від 4-х до 8-ми осіб) і запросити до неї половину від її складу й голову комісії. Другу половину складу виборчих комісій мали забезпечити волосні виконавчі комітети або ж відповідні громадські організації. Земські управи встановлювали також терміни складання виборчих списків і проведення самих виборів.

Негайно після формування волосних виборчих комісій вони мали запросити голів сільських виборчих комісій, обрати заступника голови волосної комісії й приступити до укладання списків виборців. При цьому вони мали керуватися положеннями відповідних нормативно-правових актів, у яких регламентувався порядок укладання виборчих списків, їх уточнення виборцями, оприлюднення напередодні та в день голосування. У «Наказі» також деталізувалися вимоги до приміщення для голосування та умови проведення самого голосування й визначення його результатів [39].

Таким чином, оприлюднивши 11 червня 1917 року «Наказ про здійснення виборів волосних земських гласних», Тимчасовий уряд продемонстрував рішучі наміри перевести дискусії про необхідність легітимної демократизації земств у практичну площину, розпочавши цю роботу з формування волосних земств, які були найближче до громадян країни і на підтримку яких уряд чи не найбільше сподівався.

Загальне координування роботи з підготовки виборів до волосних земств у межах губерній узяли на себе губернські земські управи. При них створювалися спеціальні органи, які займалися виборами. Наприклад, у коротких відомостях про підготовку виборів до волосного земства від 15 червня 1917 року повідомлялося, що при Київській губернській земській управі було створено бюро для координування роботи з проведення виборів до волосного земського самоуправління. «Усе керівництво виборами в земське самоуправління, – наголошувалося у відомостях про хід виборів у волосне земство Київської губернії, – зараз зосереджено при цьому бюро» [40]. Досить активно працювали члени бюро з виборів у волосне, повітові та

губернське земства при Харківський губернській земській управі [41]. Така сама комісія була створена при губернській земській управі на Волині [42].

Питання, пов'язані з підготовкою виборів до волосних земств на Чернігівщині, стали предметом обговорення на спеціальній нараді, скликаній 21 червня 1917 року губернським комісаром М.А. Іскрицьким. Він і очолив створений її учасниками постійно діючий орган – особливу нараду, - яка мала здійснювати загальне керівництво виборчою кампанією. До складу наради увійшли представники від губернського виконавчого комітету громадських організацій, рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, голови губернської і повітових земських управ, член губернської земської присутності та інші [43, с. 146].

Проблем, вирішення яких вимагало їх рівня компетентності й повноважень, виявилось немало. Насамперед потрібно було фінансово забезпечити виконання величезного обсягу підготовчих робіт, скоординувати терміни укладання виборчих списків і проведення самих виборів у різних повітах губернії. На них впливали найрізноманітніші чинники: суспільно-політичні, релігійні, соціально-економічні, кадрові, організаційні. Тому встановити єдину дату проведення виборів до волосних земств у всіх повітах губернії, а часом і в усіх волостях одного повіту було надзвичайно складно. Проведені без належної підготовки такі вибори могли лише дискредитувати саму ідею волосного земства. Наростання в суспільній свідомості негативного ставлення до земства загалом вимагало особливих зусиль із пояснення суті запропонованих урядом земських реформ. Зрозуміло, що на це також потрібні були кошти, люди й час. Нічого з цього в належному обсязі в розпорядженні Тимчасового уряду не було.

Він іще більше загострив ситуацію, прийнявши рішення прискорити вибори до волосних земств. 4 липня 1917 року заступник міністра внутрішніх справ Н. Авінов надіслав губернським комісарам циркуляр, у якому наголошувалося: «У зв'язку з призначенням виборів в Установчі збори на 17 вересня будьте ласкаві вказати земським управам на невідкладну необхідність вжити заходів для прискорення складання списків для виборів у волосне земство». Згідно з циркуляром термін на

підготовку до виборів у волосне земство скорочувався з шести тижнів до 31 дня [44].

Виконуючи вимоги циркуляра, губернські управи надіслали розпорядження повітовим виборчим комісіям скоротити терміни підготовки до виборів. Харківська губернська комісія з виборів у волосне земство звернулася до повітових земських управ із заявою: «Тепер усі сили повинні бути спрямовані на роботу зі скликання Установчих зборів, і ніхто не повинен забувати, що тільки Установчі збори виведуть країну з внутрішньої розрухи, зміцнять завоювання революції і влаштують внутрішнє життя вільної Росії, а якщо це так, якщо вибори в Установчі збори пов'язані з виборами у волосне, повітове й губернське земства, то всі ми разом і кожний окремо повинні докласти свої зусилля до того, щоб ці вибори скрізь пройшли успішно й своєчасно» [45].

Ситуація на місцях особливих підстав для оптимізму з цього приводу не давала. Чи не найоптимістичною вона була в частині формування виборчих комісій при повітових земських управах – такі комісії були утворені при всіх управах. Щоправда, деякі повітові управи проігнорували вимоги «Наказу» та інших нормативних актів про поповнення на період підготовки й проведення виборів волосних земств свого складу представниками від громадськості. 27 липня 1917 року в доповіді в Головне управління у справах місцевого господарства МВС Зіньківська повітова земська управа Полтавської губернії заявляла, що поповнення управи не потрібне й уважала, що «в теперішньому складі вона є правочинною для приведення в дію положення про вибори у волосне земство» [46]. У Рівенській повітській земській управі «вся робота з виборів» проводилася секретарським відділом управи [42].

Проте здебільшого передбачена нормативними актами можливість залучення представників громадськості для організації виборів волосних земств для місцевих управ виявилася цілком актуальною й вони скористалися нею. У Валківському повіті Харківської губернії підготовкою до виборів у волосні земства була зайнята управа повітового земства, волосні та сільські громадські комітети, учительський персонал земських шкіл [47]. Ізяславське повітове земство Волинської губернії,

повідомляючи про стан справ із запровадження волосного земства, наприклад, наголошувало: «Склад управи поповнився 4 членами Ізяславського повітового виконавчого комітету, 1 членом Ізяславської повітової продовольчої управи і 1 членом Ізяславського повітового земельного комітету [48]. Роменська повітова земська управа Полтавської губернії повідомляла в Головне управління у справах місцевого господарства МВС, що «2 липня 1917 року повітова управа поповнена 7-ма представниками від громадських організацій: повітового громадського комітету, повітового продовольчого комітету, повітового земельного комітету, від кредитних товариств, союзу споживчих товариств, ради солдатських і робочих депутатів, міської думи» [49].

Водночас майже кожного разу, вирішуючи питання про залучення представників місцевих організацій до виборчого процесу, управам доводилося шукати доволі непрості компроміси з ними, адже число таких представників було обмеженим. Так, голова Константиноградської повітової земської управи Полтавської губернії 21 липня 1917 року повідомляв, що «склад управи спочатку був поповнений представниками від місцевих організацій, але це зустріло супротив із боку деяких суспільних груп. На цій основі розгорнулася активна агітація проти наказу про вибори, тому до складу управи для розпорядчих дій були допущені представники від селянської спілки, ради робітничих і солдатських депутатів, повітового громадського комітету, земельного та продовольчого комітетів – усього десять осіб» [50].

В окремих випадках земські управи знайти такі компроміси так і не змогли. Робота Куп'янської повітової комісії з виборів Харківської губернії була перервана вимогою волосної ради селянських депутатів усунути голову або всіх членів, запрошених повітовою комісією, «бо вони не користуються довірою народу» [51, с. 190]. 9 липня 1917 року відбулася нарада Золотоніської повітової земської управи Полтавської губернії з головами волосних комісій щодо виборів у волосне земство, учасники якої постановили: «Поповнити комісії з виборних від населення, бо в деяких містах проти членів, призначених управою, були зроблені протести» [52].

Останній факт засвідчив існування проблем із формування не лише повітових, а й волосних і сільських виборчих комісій. І на низовому рівні вони були значно гострішими, ніж на повітовому. Загальна недовіра до вже існуючих земств селянами часто автоматично переносилася й на виборчі комісії, створення яких ініціювали повітові земські управи.

Із коротких відомостей голови Київської губернської земської управи про хід підготовки до виборів у волосні земства від 15 червня 1917 року відомо, що в багатьох населених пунктах губернії населення негативно ставилося до земських закладів. Також «як загальне явище, – зазначав голова, – населення бажало змінити назву „земство” на іншу». Такі зміни відбулися в деяких повітах. Так, у Радомишлівському повіті земство назвали народним господарством, у Чигиринському повіті – народною управою [53]. Всеукраїнська рада селянських депутатів, що відбулася на початку липня 1917 року у місті Києві постановила: «Скасувати саме слово „земство” та замінити його іншою назвою» [54].

На засіданні Малої Ради 18 липня 1917 року представник Київської губернської ради і бюро з підготовки виборів до волосних земств заявив: «Селянство Київщини зрікається брати участь у виборах до земства». На думку доповідача, це було пов'язано з тим, що селянство взагалі ставилося вороже до назви земство й очікувало відповідних дій із боку Української Центральної Ради [55].

Попри зусилля губернських і повітових комісій із виборів волосних земств, перебороти подібні настрої селянства не вдалося. Так, комісар Київського повіту Шаповалов 1 серпня 1917 року повідомляв губернського комісара М. Суковкіна: «Відмовилися підкорятися новому закону про волосне земство селяни села Нових Петрівців Київського повіту, усунули голову виборчої комісії.[...]. Не хочуть також проводити вибори селяни Бишівської і Хотовської волостей» [56].

І така ситуація була характерною не лише для Київщини. Наприклад, з'їзд селян Волинської губернії 7 червня 1917 року закінчився гаслами: «Землі і волі, ненависті до земства, духівництва і панів. Геть із земством, під суд його!» [57]. На засіданні Харківської губернської комісії 28 липня 1917 року повідомлялося, що й досі не були сформовані виборчі комісії в Покровській і Борівській волостях, а

«Ново-Миколаївське волосне зібрання постановило вибори відкласти до закінчення війни» [58]. У телеграмі Подільському губернському комісару від 2 серпня 1917 року із міста Балти повідомляли: «Всі зусилля земської управи і виконавчого комітету проведенню волосного земства марні». У Мошнянській, Саражинській, Керенській, Савранській волостях виборчі комісії були розігнані, приїжджим із метою агітації погрожують [59]. У Рівненському повіті найскладнішими виявилися проблеми з утворення сільських виборчих комісій, які також були пов'язані з негативним ставленням значної частини населення до запровадження волосного земства [60]. На початку серпня 1917 року представники демократичних організацій міста Летичева Подільської губернії в телеграмі до міністра внутрішніх справ просили «вжити заходів проти походу контрреволюційної групи, яка створила неможливе становище ради працювати по виборах у волосне земство» [61].

Там, де, попри протидію збоку населення та політичних опонентів, волосні та сільські виборчі комісії вдалося сформувати, їх діяльність продовжувала відчувати на собі вплив загальних чинників, які й визначали еволюцію земств за умов революції. Особливо вони позначалися на процесі формування списків виборців. Без них було не можливо розподілити волості на виборчі округи, установити кількість гласних від кожного округу й, зрештою, провести голосування. Проте місцеві органи влади не мали відомостей про кількість населення, яке від початку війни перебувало в постійному русі. Отже, для складання списків виборців здебільшого потрібно було попередньо провести перепис дорослого населення, яке мало право голосу на запланованих виборах.

Спроби земських повітових, волосних та сільських виборчих комісій провести відповідні переписи нерідко наштовхувалися на протидію збоку населення, яке негативно ставилося до земств, підігрівало, а то й провокувало відповідні настрої. Так, Рівненська повітова земська управа 20 липня 1917 року повідомляла в Головне управління у справах місцевого господарства МВС: «Успішному виконанню перепису перешкоджали в деяких пунктах селяни, які з недовірою ставилися до мети перепису й негативно до самого земства» [62].

У Константиноградській повітовій земській управі Полтавської губернії підготовка до виборів розпочалася з 7 липня 1917 року «Але, дякуючи протидіям, організаційна робота затримується і поки що важко визначити час складання списків», – повідомлялося в листі управи до Головного управління у справах місцевого господарства МВС від 21 липня 1917 року [63]. На засіданні Харківської губернської комісії 28 липня 1917 року констатувалося, що складання виборчих списків у більшості волостей тільки почалося [58].

Складна ситуація з підготовки виборчих списків склалася у волостях Житомирського повіту Волинської губернії. У Білокурівчській волості населення до здійснення перепису не допустило, в Іскоростінській – перепис населення відбувся тільки в чотирьох населених пунктах, а в інших населення перешкоджало проводити його. Відтак комісія з виборів існувала чисто формально. У Норинській і Фасовській волостях списки не були складені, тому що населення категорично відмовилося від виборів у волосне земство. Натомість уносилися пропозиції ввести волосне самоуправління. Подібною була ситуація і в Покалевській волості, де в шести селах не вдалося скласти списки, бо населення категорично виступило проти перепису. Жодного агітатора на користь виборів до волості не було допущено. Як зазначалося в журналі засідання губернської комісії з виборів у волосне земство за участі представників повітових комісій, села Листвин і Петроші особливо вороже були налаштовані проти виборів і перепису населення [64].

У відчаї від своєї безпорадності перебороти подібні настрої деякі повітові земські управи пропонували, навіть, удатися до крайніх заходів. Відображенням таких настроїв стали доповідні комісара Київського повіту Шаповалова до губернського комісара Тимчасового уряду на Київщині М. Суковкіна. Повідомляючи його 1 серпня 1917 року про труднощі з підготовки виборів до волосних земств у повіті, він з особливою прикрістю констатував, що селяни села Нові Петрівці, виступаючи проти їх проведення, навіть, «ліквідували виборчі списки», які вже були підготовлені на той час [56].

Прагнучи врятувати ситуацію, Шаповалов послав до Нових Петрівців свого помічника Дужкіна. На сільському сході, на якому зібралося до 300 осіб, той

спробував пояснити основні положення законодавства про волосне земство. Проте його промову селяни зустріли вигуками: «— Насамперед, ви нас нагодуйте! — Дайте хліба, борошна, а потім впроваджуйте закони! — Не потрібно нам ніякого земства! — Земство нас грабує, не дає нам хліба, будує нікому не потрібні мости, реквізує худобу, тварин і пропонує за це низькі ціни». Схід ледь не завершився арештом помічника повітового комісара. Урешті-решт селяни ухвалили «відмовитися від запровадження в себе волосного земства» [56].

Очевидно, це був непоодинокий випадок у повіті, оскільки вже незабаром Шаповалов пропонував губернському комісару застосувати до противників виборів силу. «Утілення в дію закону про волосне земство, — писав він, — може бути проведено вимушеним шляхом, тобто збройною силою, оскільки від добровільного складання списків населення відмовляється. Тому для припинення шкідливої агітації необхідно надіслати велику збройну силу» [65].

Губернські та повітові земства, створені при них комісії з організації виборів до волосних земств, надавали значну фінансову та організаційно-методичну допомогу місцевим органам влади для їх підготовки. Направленими у волості інструкторами, лекторами проводилась роз'яснювальна робота про необхідність та етапи підготовки й проведення виборів. Про це ж постійно писали земські газети. Кореспондент І. Шалудько на сторінках «Чернігівської земської газети» звертався до виборців із закликом: «Громадяни, необхідно приступити до влаштування нового вільного життя, потрібно вибирати нове земство» [66]. Вісник Одеського губернського земства особливу увагу виборців акцентував на необхідності перевірки списків для голосування. Звертаючись до них, він наголошував: «Поспішайте перевірити чи внесені ви у виборчі списки. Якщо вас не внесли — вимагайте встановлення своїх законних громадянських прав. Не зволікайте!» [67]. Газети друкували правила «для виборця у волосне земство, як треба вибирати у волосне земство, як потрібно готуватися до виборів у волосне земство, катехізис про вибори у волосне земство» [68].

Далеко не завжди зусилля земців сприймалися селянами й мали позитивні наслідки. Наприклад, 3 серпня 1917 року «Селянська думка» повідомила, що

«селяни села Войнарівки Ставищанської волості на Київщині відмовилися отримувати виборчі картки для виборів гласних у волосне, повітове земство. Таке рішення позбавляє права селян брати участь у голосуванні». За прикладом села Войнарівки сусідні села Сніжки, Юрківка, Степок прийняли подібне рішення [69]. «Такий результат був через недовіру і темність селян», – пояснював кореспондент газети «Селянська думка».

Рівень правової і політичної свідомості селян особливо позначився на процесі формування списків кандидатів у гласні волосних земств. На це звернули увагу у своєму дослідженні земств Поділля О. Завальнюк і В. Стецюк. «Більшість списків, – зазначають вони, – оформлялися від груп місцевого населення, при цьому чітко простежується тенденція подання списків від окремих сіл або навіть угруповань усередині населеного пункту». Автори дослідження наводять красномовний заклик із газети Херсонського повітового земства: «Не вибирайте буржуїв та інтелігентів», а «кума Єгора» чи «свата Івана» [70, с. 86].

Зрозуміло, що така ситуація не влаштовувала ні Тимчасовий уряд, ні політичні партії, які боролися за владу в країні. Як зазначає В. Лозовий, виборча кампанія у волосні органи «фактично всіма політичними силами розглядалася як своєрідний полігон у подальшій боротьбі за владу на інших щаблях адміністративної системи (волость – повіт – губернія – центр), а також у проведенні своїх представників в Установчі збори» [71, с. 21].

Попри це, активність різних політичних сил в Україні на виборах до волосних земств була різною. На ній позначилися не стільки їх власні політичні амбіції, скільки готовність селян сприймати ті політичні та соціально-економічні гасла, із якими вони йшли до них, і рівень впливу на ті об'єднання виборців, які мали право висувати кандидатів у гласні волосних земств. На нашу думку, саме цим пояснюється фактично цілковита відсутність списків кандидатів гласних волосних земств від загальноросійських буржуазних та буржуазно-демократичних партій.

Досить рішучими були наміри взяти участь у виборах волосних земств з боку російської соціал-демократичної робітничої партії. Ще на початку червня 1917 року орган Київського комітету РСДРП (б) – газета «Голос соціал-демократа» –

надрукувала телеграму Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів до Київської ради робітничих депутатів, у якій наголошувалося: «У зв'язку з надзвичайною важливістю організації самоуправління і виборів для країни радимо наполегливо досягти з радами селянських депутатів проведення до складу повітових управ і особливо на посади голів і членів волосних виборчих комісій представників революційної демократії. Уся справа проведення волосного земства буде залежати від нашої рішучої участі» [72]. Дійсно, у волостях, наближених до великих промислових центрів, де відчувався вплив російських соціал-демократів, були сформовані кандидатські списки з числа її представників і на виборах до волосного земства [73]. Проте такі випадки були поодинокими. Забезпечити «рішучу участь» своїх кандидатів у виборах волосних земств більшовики не змогли, оскільки не мали вирішального впливу ні на робітничі, ні тим більше на селянські ради й комітети в сільських районах України.

Значно ширші можливості в цьому сенсі мали українські соціалістичні партії – есерівська (УПРС) та соціал-демократична (УСДРП). Вони користувалися найбільшим впливом у самій Раді, а перша з них – на селі. Українські есери спиралися на свій вплив у місцевих комітетах громадських організацій, селянських радах, спілках, широко залучали їх до висунення своїх кандидатів у гласні волосних земств і передвиборчої агітації за них.

Особливу ставку есери зробили на ради селянських депутатів. Їх представник у Всеросійській раді П. Пасько закликав виборців «прислухатися до голосу вашої волосної ради селянських депутатів. У якому дусі і з яким поглядом будуть рекомендовані радою кандидати в гласні – таких і ви виставляйте кандидатами у ваші села і за них голосуйте» [74]. Всеукраїнська Рада селянських депутатів на початку липня 1917 року постановила: «Усім своїм членам узяти в повітах найжвавішу участь в організації та проведенні виборів у земство» [54].

На місцях почули ці звернення. Характерною є діяльність у цьому сенсі українських есерів на Харківщині. Харківський Комітет партії соціалістів-революціонерів улітку 1917 року випустив листівку-звернення до хліборобів, робітників, солдатів, біженців із закликом: «Хто бажає собі землі і волі, хто не бажає

бути в полоні у капіталістів, той повинен знати, що обрані гласні будуть домагатися права волі і землі. Депутати селянських рад радять тих осіб, яких потрібно обирати в гласні волосного земства» [75]. Незабаром підконтрольні есерам ради селянських депутатів відповідних рівнів відгукнулися на цей заклик. Так, виконавчий комітет Харківської губернської ради селянських депутатів наказав повітовим радам селянських депутатів, «щоб у волосне земство повітова управа назначила таких осіб, які користуються довірою відповідної волосної ради селянських депутатів» [76]. Валківська повітова рада селянських депутатів 4 липня 1917 року видала «вказівки» волосним Радам селянських депутатів «Про вибори у волосні земства». У них наголошувалося, що «повітова Рада селянських депутатів повинна сприяти, щоб у виборчій кампанії по волосних земствах повітові земські управи призначали таких людей, які користуються довірою відповідних волосних Рад селянських депутатів; волосним Радам селянських депутатів доручається у своєму районі висувати кандидатів і вести широку агітацію за цих кандидатів; волосні Ради селянських депутатів можуть підтримувати списки соціалістичних партій і повинні подбати, щоб населення взяло участь у голосуванні» [77]. Газета «Вільне слово» – орган Золотоніського повітового земства – закликала віддати «усі голоси за список селянської спілки, бо це ж є трудове селянство» [78].

На тлі масової недовіри селянства до самої ідеї виборів до волосних земств, їх стихійного чи організованого опору заходам губернських і повітових земств із їхньої підготовки активність політичних партій була досить разючою й помітною. Зрозуміло, що вона мала своє пояснення в контексті підготовки до доленосної, як тоді здавалося, події – виборів до Всеросійських установчих зборів. Партії не приховували цього. Проте обмеження їх участі у виборчому процесі до волосних земств могло мати непередбачувані наслідки як для них, так і для Тимчасового уряду. Сподівання останнього на обрання через мажоритарну систему виборів до складу гласних волосних земств представників заможних кіл селянства, сільської інтелігенції, серед яких і шукав підтримки Тимчасовий уряд, ставали все більш ілюзорними. За умов стрімкого поширення на селі революційно-демократичних настроїв під час виборів до волосних земств справді могли бути втілені в життя

«заклики не обирати „буржуїв та інтелігентів”, а „кума Єгора” чи „свата Івана”». Спроби губернських і повітових земств, їх гласних, інструкторів, інспекторів, лекторів змінити ставлення селян до земства реальних результатів не давали.

За таких обставин Тимчасовий уряд 26 липня 1917 року ухвалив спеціальну постанову «Про доповнення положення про волосне земське управління від 21 травня 1917 року» [79]. Певних суттєвих змін у статті самого «Положення» від 21 травня 1917 року Постановою не вносилося. За рішенням повітової земської управи, узгодженим із губернським комісаром Тимчасового уряду, вибори до волосних земств повіту могли проводитися за статтями «Положення». Щоправда, число волосних гласних у кожній волості мали встановлювати не повітові управи, а земські зібрання. Тобто уряд «демократизував» цю статтю «Положення».

Водночас у статтях урядової Постанови запроваджувалися механізми проведення виборів не лише за мажоритарною, а й пропорційною системою. У цьому сенсі принципове значення мала ст. 3 Постанови, згідно з якою кожна волость повинна скласти окремий виборчий округ, у межах якого за рішенням повітової земської управи могли створюватися окремі виборчі дільниці. Таке рішення мало забезпечити більш зручні умови виборцям для голосування.

Волосні та дільничні виборчі комісії повинні були забезпечити підготовку та проведення виборів. При цьому дільничним виборчим комісіям надавалися права й обов'язки сільських виборчих комісій згідно з «Положенням» від 21 травня 1917 року. У ст. 6 Постанови наголошувалося, що в разі розподілу волості на виборчі дільниці вибори мали проводитися одночасно на всіх дільницях.

Не пізніше ніж за 10 днів до виборів, виборці мали подати голові волосної виборчої комісії списки кандидатів у гласні. Їх число повинно було відповідати кількості гласних, запланованих до обрання у волосне земство. Кандидати, подані понад цю кількість, до уваги не бралися. У ст. 7 Постанови від 26 липня 1917 року наголошувалося, що «списки повинні бути підписані такою кількістю виборців, яка складала б не менше половини гласних, яких належало обрати в цій волості» [79, с. 2290]. Та найсуттєвішим у доповненнях Постанови від 26 липня 1917 року було

те, що відповідні списки формувалися не лише «за бажанням заявників» або груп, але й партій [79, с. 2290].

Таким чином, партії визнавалися повноправними суб'єктами виборчого процесу. Попри те, що законодавець проігнорував їх участь у формуванні виборчих комісій, укладанні списків виборців, партії отримали право висувати своїх кандидатів у гласні волосних земств безпосередньо, а не через різні громадські та інші організації й підконтрольні їм органи самоорганізації населення. Відповідно вони могли проводити передвиборчу агітацію за свої політичні гасла й програми.

Принципам проведення виборів за пропорційною системою відповідав і порядок визначення обраних гласних волосного земства, передбачений Постановою від 26 липня 1917 року. У її ст. 12, зокрема, зазначалося: «Загальне число гласних, яких належить обрати в усьому виборчому окрузі, розподіляється поміж заявленими списками пропорційно до числа голосів, поданих на виборах за кожен із цих списків» [79, с. 2290]. Постановою пропонувалася формула визначення числа гласних із кожного із заявлених на виборах списків кандидатів. Зокрема, загальне число запланованих до обрання гласних множилося на кількість голосів, яку отримав список на виборах. Цей результат ділився на число голосів, поданих виборцями в усьому виборчому окрузі за всі списки кандидатів. Вирахуваний таким чином відсоток і визначав «кількість гласних, обраних за кожним списком. До складу гласних, – зазначалося в ст. 13 Постанови, – із кожного списку зараховується в порядку запису в ньому кандидатів, починаючи з першого, така кількість їх, яка відповідає отриманій від ділення частці» [79, с. 2291].

Як цілком справедливо зазначає А. Сенцов, запропонована Тимчасовим урядом пропорційна система виборів до волосних земств «задовольняла інтереси політичних партій» [80, с. 111]. У контексті політичної активності й впливу різних політичних сил на селі, на нашу думку, цю тезу можна уточнити: пропорційна система виборів найбільше відповідала інтересам партії есерів. Її політичні гасла найбільше сприймалися серед селянства. З іншого боку, саме представники цієї партії відігравали важливу роль у діяльності Тимчасового уряду. Таким чином, запроваджуючи пропорційну систему виборів до волосних земств, Тимчасовий уряд

сподівався на зміцнення своїх ідеологічних і політичних позицій серед селянства й базових органів їх місцевого самоврядування.

Зовсім по-іншому оцінювала можливості пропорційної системи виборів до волосних земств Українська Центральна Рада. Сформована з представників різних політичних партій, кожна з яких відтепер ставала суб'єктом виборчого процесу, вона акцентувала увагу виборців на значенні виборів у контексті завдань національно-культурного й державного будівництва в Україні. Тому закликала висувати кандидатами й обирати гласними волосних земств насамперед людей, відданих ідеалам Української революції. Саме на цьому наголошувалося у відозві Генерального Секретаріату «До громадянства України» від 27 липня 1917 року. «Старий лад, – читаємо у „Відозві”, – навіки загинув, а разом із ним загинули й усі старі порядки. Замість громадянських та інших установ, які за старого ладу були збудовані так, що скрізь мали силу тільки пани, нині заводяться нові народні установи. Та замість старого цензового земства заводиться справжнє народоправство» [81, с. 206].

На думку О. Завальнюка, «терміном “народне самоврядування” вперше проведено чітку межу між новими самоврядуваннями та колишніми земськими органами» [70, с. 54]. Автори «Відозви» чітко наголошували саме на цьому: «Не треба вважати на це слово „земство”, бо ці нові народні установи нічого спільного з старим цензовим земством не мають, а будуть вести діло так, як того забажає сам народ, через своїх виборних людей» [81, с. 206].

Прагнучи перебороти спротив селян виборам до волосних земств, вони підкреслювали їх значення в контексті проведення виборів до Всеукраїнських і Всеросійських Установчих зборів, на яких і мали остаточно вирішитися питання державного будівництва в Україні. Тому Українська Центральна Рада закликала «увесь народ жваво і дружно стати до виборів у ці народні установи, та, вибираючи кращих людей, пам'ятати, що тим самим ми затверджуємо всю ту волю та права, які здобуті народом через революцію» [81, с. 206].

Пояснюючи позицію Української Центральної Ради щодо виборів у волосні земства, секретар Малої Ради В. Бойко пропонував під час виборів «намічати щирих

українців, або хоч і не українців, та людей прихильних до нашого народу, чесних і тямущих. Не треба сторонитися інтелігенції (як-от учителів), бо серед неї буває багато людей, що за трудящий люд український стоять, його інтереси боронять, про його долю і щастя дбають» [82]. Подібними були й поради пересічного виборця, опубліковані на сторінках газети Харківського губернського земства «Народное дело». Він, наприклад, радив «обирати тільки тих, кого ми добре знаємо і за старого ладу, і за нового. І не треба боятися людей у панських піджаках – не в одержі ж ціна людини. Хіба не в піджаках ходили кращі сини нашого українського народу: Т. Шевченко, І. Франко?» [83]. Радили обирати таких людей, «щоб вони справді були того достойні, щоб вони вірно стояли за добро своїх виборців» [84].

Позиція Української Центральної Ради знайшла підтримку національних патріотичних сил на місцях. Другий Київський Губернський національний з'їзд 19–20 серпня 1917 року у своїй резолюції наголошував, що «народ український повинен узяти діяльну участь у виборах до волосних народних рад (земств)» [85]. Бахмутський український повітовий з'їзд Катеринославської губернії постановив: «доручити Бахмутській українській повітській Раді звернутися до Українських організацій, щоб вони повели якнайширшу агітацію, щоб у волосні земства були обрані українці, або люди прихильні до українства й не потрапили вороги України і трудового народу» [86].

Ці тези були домінуючими й у передвиборних гаслах політичних партій України, які загалом схвально прийняли рішення Тимчасового уряду про запровадження пропорційної виборчої системи на виборах до волосних земств. «Українська партія соціалістів-революціонерів вважає, – наголошувалося, наприклад, у партійній листівці „Проект земської програми”, – боротьба трудового люду за соціалізм, за своє визволення з-під ярма павуків-капіталістів може відбуватися найкраще й найуспішніше тільки тоді, коли народ усю владу візьме у свої руки й скрізь у своєму житті сам даватиме розпорядження, сам куватиме свою долю й творитиме новий кращий лад. Старий лад був вигідний тільки для панів і багатіїв, а для народу не вигідний, через те, ми гадаємо, що наша Велика Революція

повинна в самому корені різко змінити його на такий політичний, громадський та економічний (господарський) лад, який потрібний народу» [87].

У листівці давалася розгорнута програма соціально-економічних перетворень у країні та визнавалася важлива роль земств у їх реалізації. Не випадково активність і вплив українських есерів на селі в кінці липня – серпні 1917 року зросли. Навіть, єврейські національні партії, які в місцях компактного проживання єврейського населення мали неабиякий вплив, на виборах до волосних земств нерідко блокувалися з партією есерів. Наприклад, Гуляйпільська група єврейської народної партії «Ідіше фолкспартей» оприлюднила спільний список кандидатів у гласні у волосне земство із соціалістами й закликала: «Євреї-соціалісти будуть із гідністю захищати інтереси широких народних мас і мужньо, і стійко будуть відстоювати інтереси єврейської демократії. Голосуйте за об'єднаний соціалістичний список» [88].

Водночас запровадження пропорційної системи на виборах до волосного земства суттєво не вплинуло на хід підготовки до самих виборів. Як і раніше, відповідну організаційну та технічну роботу виконували губернські та повітові земські управи. І пропорційна система не лише не усунула ті труднощі, із якими вони стикалися в цій роботі, а додала нових. Це засвідчила хвиля нарад при губернських і повітових земствах, на яких обговорювалися положення Постанови від 26 липня 1917 року. Наприклад, Харківська повітова земська управа 5 серпня 1917 року в телеграмі до Головного управління у справах місцевого господарства МВС зазначала, що ухвалила рішення у зв'язку зі запізнілим опублікуванням доповнення «проводити вибори за мажоритарною системою, для якої уже все налагоджено» [89, с. 83]. У деяких губерніях планувалося провести вибори за обома системами: мажоритарною та пропорційною. Зокрема, у 7-ми повітах Полтавської губернії вибори до волосного земства мали відбутися за мажоритарною системою, а в 6-ти – за пропорційною [90].

Здебільшого земські управи просто розгубилися, не розуміючи, як технічно трансформувати мажоритарну виборчу систему в пропорційну. Свідченням цього стало, наприклад, звернення Богодухівського повітового земства Харківської

губернії до МВС із проханням відтермінувати вибори до волосного земства. При цьому земці посилялися «на не ознайомлення населення з пропорційною системою» [91].

Тимчасовий уряд фактично визнав неможливість проведення виборів до волосних земств у визначені Постановою від 11 червня 1917 року терміни. Саме в цьому контексті слід розцінювати його Постанову від 9 серпня 1917 року, згідно з якою було ухвалено «відтермінувати вибори в Установчі збори до завершення робіт зі створення нових органів самоуправління на демократичних основах. Днем виборів в Установчі збори призначено 12 листопада 1917 року» [92].

Принаймні, саме так її прочитали на місцях. Відповідно вибори до волосних земств призначалися повітовими земствами в терміни, які визначалися не нормативними документами уряду, а закінченням основних підготовчих робіт. Так, у Катеринославській губернії вони розпочалися 13 серпня (Верхньодніпровський повіт [93]), а закінчилися 17 вересня 1917 року (Бахмутський повіт [94]). У Київській губернії єдиним днем голосування на виборах до волосних земств було визначено 27 серпня 1917 року [95]. Проте в Таращанському повіті вони закінчилися 17 вересня 1917 року [96]. 27 серпня 1917 року було оголошено днем виборів до волосних земств також у Харківській губернії [97]. Водночас у деяких волостях Валківського повіту голосували ще й 24 вересня 1917 року [98]. Подібною була картина й на Чернігівщині, де в більшості повітів вибори відбулися 27 серпня 1917 року [99], а в деяких – у вересні цього ж року [100].

На Волині вибори до волосних земств призначалися від середини серпня до кінця вересня 1917 року [101]. У Подільській [102] та Таврійській [102] губерніях підготовчі роботи до виборів волосних земств змогли закінчити лише на кінець вересня 1917 року. Тоді ж були призначені вибори.

Необхідно також урахувати, що здебільшого доводилося призначати повторні вибори у тих волостях і дільницях, де через різні обставини не вдалося провести голосування або обрати необхідну кількість гласних у визначений повітовим земством день голосування. Відтак формування складу гласних волосних земств розтягувалося в часі іноді до двох місяців. Красномовним свідченням цього є аналіз

термінів призначення виборів до волосних земств у Полтавській губернії. Тут першими голосували за кандидатів у гласні волосних земств виборці Кременчуцького (13, 15 серпня 1917 року) [103], Лубенського та Роменського [104] повітів. У більшості повітів вибори були призначені на 27 серпня 1917 року. Водночас матеріали архівів і періодичної преси свідчать, що голосуванням у ці дні вибори до волосних земств не закінчувалися. Так, до деяких волосних земств Роменського повіту вибори проводилися ще в листопаді 1917 року. У Кременчуцькому повіті додаткові вибори до волосних земств призначалися на 17 та 24 вересня 1917 року, у Зіньківському повіті, де вони почалися 27 серпня, останні вибори до волосного земства були призначені на 15 жовтня 1917 року [105]. У Миргородському повіті вибори до земств у 4-х волостях були призначені на 27 серпня, а в 13-ти – на 4 вересня 1917 року [106]. Проте в деякі волосні земства повіту обирали й 17 вересня 1917 року [107].

Безумовно, на ході підготовки до виборів у волосні земства позначилася край напружена суспільно-політична ситуація в країні. Вважаючи волосні земства продовженням традиційних повітових і губернських, де найбільший вплив мали знатні й заможні верстви, селянство чинило спротив заходам їх управ з підготовки виборів. Уже на підготовчому етапі стало очевидним, що зміцнити свій вплив на волосному рівні, провівши до низових земств за мажоритарною виборчою системою представників заможних кіл та сільської інтелігенції, Тимчасовий уряд не зможе. Навпаки, його кроки в цьому напрямі відштовхували селянство не лише від земств, а від нього. Спроби виправити ситуацію на свою користь, запровадивши пропорційну систему виборів до волосного земства, були запізнілими й ще більше ускладнили підготовку до виборів, які внаслідок цього розтягнулися в термінах на кілька місяців.

3. 3. Вибори до волосних земств

Суспільно-політичні, соціально-економічні та інші чинники, які впливали на хід підготовки до виборів у волосні земства, не могли не позначитися на самих виборах

та їх результатах. Загальна недовіра сільських виборців до старих земств, у яких домінував вплив заможних і знатних верств суспільства, низький рівень політичної культури селянства, його необізнаність із завданнями, повноваженнями та можливостями волосних земств, демократичними механізмами їх формування, суттю програм політичних партій і громадських організацій, які боролися за голоси виборців – усе це визначало як рівень активності сільського електорату на виборах у волосні земства, так і їх результати.

Здебільшого вони відрізнялися не лише в межах окремих губерній і повітів, а навіть, волостей одного повіту і значною мірою залежали від організаційної спроможності губернських і повітових земств, волосних виборчих комісій, активності політичних партій на виборах, ініціативних органів місцевого самоврядування селянства, впливу на місцях його різних соціальних верств, авторитету сільської інтелігенції тощо.

Це засвідчили, зокрема, результати виборів у Харківський губернії. Нерідко в сусідніх повітах, а часто й волостях вони, як і активність політичних партій та виборців, були різними. Надзвичайно цікавими в цьому сенсі є матеріали газети «Известия Валковского уездного общественного комитета», яка подавала детальні дані про хід голосування та результати виборів до волосних земств у Валківському повіті. Так, у Валківській волості на одній із виборчих діляниць конкурувало п'ять списків кандидатів у гласні, які отримали такі результати: від трудової демократичної групи селян було обрано 3-х гласних, від трудової групи селян Мошуровки – 2-х, від трудової групи селян передмістя Коржовки – 1 гласний, від селян Рогозівки – 2 гласних, від трудової групи селян передмістя Посуньок – 3 гласних. На інших виборчих діляницях Валківської волості було виставлено лише по одному списку кандидатів у гласні. Як зазначає автор газетної інформації, саме тут активність виборців була найнижчою. Особливо мало їх прийшло голосувати на Старо-Валківській виборчій діляниці [108].

За свідченням кореспондентів, із «великою цікавістю» до виборів поставилися селяни Мінковської волості Валківського повіту. Тут у кожному виборчому окрузі було виставлено для голосування по декілька списків кандидатів у гласні від

селянських груп. Як результат, у голосуванні взяли участь 2286 виборців, що склало 50% від їх загальної кількості [108].

Лише за списками від сільських громад конкурували поміж собою кандидати в гласні до Старо-Мерчинської волості Валківського повіту – загалом, їх було зареєстровано для голосування 5. Три списки кандидатів у гласні від сільських громад також були виставлені в Добропольському виборчому окрузі Валківського повіту [109].

У Сніжківській волості цього ж повіту було створено п'ять виборчих дільниць. У кожній із них кандидатів у гласні волосного земства обирали за списками від селянських громад. На першій виборчій дільниці такий список був один. За ним до земства було обрано 8 гласних. Із 601 виборця за два списки кандидатів у гласні від сільських громад на другій виборчій дільниці проголосували 292 особи. Вони обрали 5 гласних волосного земства. На третій виборчій дільниці за список від селян Олександрійської громади проголосувало 208 осіб (обрано 2-х гласних), за список від селян Рідкодубської громади – 292 (3 гласних). На четвертій виборчій дільниці конкурували 4 списки від селян Сосновської, Дорофіївської, Шляховської та Дмитрівської громад. Усього за них проголосувало 286 із 678 виборців (5 гласних). На п'ятій виборчій дільниці було виставлено два списки від селянських громад, за які проголосувало 157 із 629 виборців (4 гласних) [110]. За підрахунками автора, усього в Сніжківській волості взяло участь у голосуванні на виборах до волосного земства 1705 виборців із загального числа занесених у списки для голосування 3775 осіб. Отже, явка виборців склала 45, 16% [110].

Майже таким був відсоток явки виборців і на виборах до Коломацького волосного земства Валківського повіту: із 8484 виборців тут проголосувало 4055. Найбільше голосів вони віддали за кандидатів у гласні від місцевої ради селянських депутатів. За їх списком до волосного земства було обрано 16 гласних. Водночас за списком трудової інтелігенції у гласні земства обрали лише одного представника [111].

Найбільше гласних за виборчим списком ради селянських депутатів було обрано також до Ново-Водолазького волосного земства Валківського повіту – 13.

Водночас за списком Ново-Водолазької сільської громади гласними волосного земства стали 11 осіб, від селян і трудової інтелігенції – 3 особи [108].

У Нікольсько-Камишеватській волості виборці також віддали перевагу кандидатам у гласні за списком від ради селянських депутатів. За ним до волосного земства було обрано 7 гласних. Натомість інші списки провели значно меншу кількість обранців. Зокрема, з числа кандидатів від Нікольсько-Камишеватського громадського комітету до складу волосного земства обрали 2 гласних, продовольчого комітету – 1, інвалідів – 1, союзу земельних власників – 2 [111].

Загалом, представництво гласних від рад селянських депутатів у волосних земствах Валківського повіту було досить суттєвим. На засіданні 8 вересня 1917 року це констатувала Валківська повітова рада селянських депутатів. На той час у неї були відомості про обрання 30 гласних від ради селянських депутатів до Валківського, 2-х – до Караванівського, 12 – до Огульчанського волосних земств. Крім того, до Караванівського волосного земства було обрано 12 гласних за списком, укладеним з ініціативи ради селянських депутатів волості на сільському сході. У Знаменівській волості рада селянських депутатів сформувала список кандидатів гласних до волосного земства разом із соціал-революціонерами. За ним було обрано 9 гласних. У Люботинській волості рада селянських депутатів та есери також провели до складу волосного земства 9 гласних. В Олексіївській волості, на думку учасників засідання Валківської ради селянських депутатів, до складу гласних «пройшли бажані люди» [112].

Більш строкатими були результати виборів у тих волостях, де сільське населення мало неоднорідну соціальну структуру. Так, у Люботинській волості, на території якої проживали, крім селян-хліборобів, працівники залізничного транспорту, ремісники, торгівці, були представлені списки кандидатів у гласні від об'єднаного блоку українських соціал-демократів, «Просвіти» і робітників служби тяги (проголосувало 36 осіб, обрано 1 гласного), виборців першого Люботинського району (1051 голос, 16 гласних), об'єднаного блоку робочих і службовців тяги, «Просвіти» і соціалістичних партій (295 голосів, 8 гласних), Ради селянських депутатів Яловенківського району, просвітнього союзу педагогів, кооператорів і

селян п'яти хуторів (308 голосів, 8 гласних), селян хутора Яловенка (358 голосів, 9 гласних), селян хутора Майського (404 голоси, 7 гласних) [110]. Усього на виборах до Люботинського волосного земства проголосували 34, 32% виборців (2502 із 7289 осіб).

На тлі, загалом, належним чином організованого проведення голосування на виборах до волосних земств Валківського повіту дисонують відомості про хід виборів у Станічанській волості цього ж повіту. Тут у голосуванні взяли участь лише 10% виборців. На їх думку, виборча комісія допустила грубі порушення виборчого законодавства: «У день виборів проводилася передвиборча агітація – на ділянці висів плакат із закликом голосувати за список № 1». Про все це незадоволені результатами виборів мешканці волості написали у скарзі на дії виборчої комісії до Валківського повітового адміністративного суду, у якій просили, щоб «адміністративний суд визнав вибори в Станічанській волості недійсними і призначити нові» [111]. У цьому сенсі Станічанська волость не була виключенням, навіть, у відносно благополучному повіті. Зокрема, у Гряківській волості з необхідних 20 гласних обрали тільки 5 [108].

Іще гіршою була картина на виборах до волосних земств у повітах, віддалених від губернського центру. Газета «Голос народу» оприлюднила результати виборів до волосних земств Куп'янського повіту Харківської губернії, які проходили у вересні 1917 року. Вони були маловтішними. Так, на виборах до Ольшанського волосного земства був обраний лише один гласний, оскільки населення проігнорувало вибори. Подібним були й результати виборів до Борівського волосного земства цього ж повіту. По першій виборчій ділянці тут було обрано одного гласного з тринадцяти, по другій – чотири із семи. У Старовірівській волості Куп'янського повіту вибори відбулися на 1, 4 і 5 ділянках, на 7 і 3 – не відбулися [113]. Зловживання й порушення, допущені під час підготовки виборів до волосних земств Охтирського повіту Харківської губернії, і край негативне у зв'язку з цим ставлення населення до виборів призвело до зриву визначених термінів їх проведення. Як зазначалося в телеграмі повітового земства до МВС від 29 вересня 1917 року, на місцях вимагали скасувати вибори й призначити нові [114].

Таким чином, більшість кандидатів у гласні волосних земств Харківської губернії були висунуті селянами населених пунктів, які входили до складу волостей. Із їх числа, як правило, й обиралися гласні. Списки кандидатів від партій висувалися вкрай рідко. Навіть, українські есери, які на селі вирізнялися помітною активністю серед інших партій, використовували для висування своїх кандидатів переважно ради селянських депутатів. При цьому на ході голосування та активності сільських виборців позначилися недоліки підготовки до виборів.

Подібною була картина виборів до волосних земств і на Катеринославщині. Тут явка виборців до виборчих дільниць рідко досягала 50%, а в здебільшого була значно нижчою. Так, у селі Павлівка одноіменної волості Олександрівського повіту в списки для голосування було занесено 1069 виборців. 17 вересня 1917 року, коли відбулися вибори до Павлівського волосного земства, за кандидатів у його гласні проголосував 541 виборець, що склало 50, 6% від їх загальної кількості [115]. Загалом у Маріупольському повіті Катеринославської губернії цього дня на виборах до волосних земств проголосували 42% виборців. Оскільки цього виявилось замало для обрання запланованої кількості гласних, у багатьох волостях довелося призначати другий тур голосування. Але воно виявилось ще менш активним – до виборчих дільниць прийшло лише 15% виборців [116]. Мало відрізнялася від наведених прикладів активність виборців і в інших повітах губернії. Так, у всьому Верхньодніпровському повіті було внесено до списків виборців 123819 осіб. Із них узяли участь у вересневих виборах 1917 року 37721 осіб [117]. Отже, загальна явка на виборах до волосних земств склала лише 30, 46%. Попри всі зусилля Катеринославського повітового земства, волосних виборчих комісій із 40 волостей повіту у двох (Новопавлівська та Борисівська) провести вибори так і не вдалося [118, с. 104]. Здебільшого причиною того, що вибори визнавалися недійсними була низька явка виборців. Наприклад, у Петриківській волості Новомосковського повіту із 9 тисяч тих, хто мав право голосу, на виборчу дільницю прийшло трохи більше 1 тис. осіб (усього близько 11%) [118, с. 104].

За підрахунками автора, у Катеринославській губернії за результатами виборів більшість голосів отримали кандидати від хліборобів – в середньому 74%. За

висуванців від сільської інтелігенції проголосували – 5,59% виборців, фабрично-заводських робітників – 3,26%, ремісників – 2,32%, приватних службовців – 2,27%, торговців – 0,91%, духівництва – 0,35%, великих землевласників – 0,29%, державних службовців – 0,09% [119].

Матеріали архівів і періодичної преси дають досить обмежені можливості точно визначити партійну приналежність обраних гласних волосних земств. У зв'язку з цим значний інтерес складають підсумки голосування на виборах до Голубівсько-Михайлівського волосного земства Слов'яносербського повіту Катеринославської губернії. У списки для голосування по цій волості було внесено 6574 виборця, із них проголосували 5139 виборців. Уже рівень явки виборців на дільниці (78, 17%) був незвичним для губернії. Вирізнялася з-поміж інших волость і рівнем активності політичних партій на виборах: із восьми списків кандидатів у гласні волосного земства чотири були висунуті політичними партіями. Голоси виборців розподілися таким чином: за список від громадян села Березівки, Самсонівки й Голубівки подано 130 голосів, за список осередку Російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків) Петроградсько-Донецької копальні – 99, організацію Голубівської копальні соціал-революціонерів – 2856, трудову інтелігенцію Голубівської копальні – 152, селянських депутатів села Голубівки – 105, групу соціал-революціонерів Голубівсько-Михайлівської копальні – 819, професійний союз шахти № 35 Голубівсько-Михайлівської копальні – 255, групу соціал-демократів Михайлівської копальні – 123. У результаті виборів із 37 гласних Голубівсько-Михайлівського волосного земства 27 були представниками чи прихильниками партії есерів. Це при тому, що їм протистояли також кандидати в гласні від соціал-демократів та Російської соціал-демократичної робітничої партії, а основну масу виборців складали робітники шахт і копалень [120].

Загалом, на відміну від Харківської губернії, де есери висували своїх кандидатів у гласні волосних земств переважно через ради селянських депутатів, у Катеринославській губернії досить часто вони робили це від партійних організацій. Причому у деяких повітах вони зуміли досягнути надзвичайно вагомих результатів. Зокрема, списки кандидатів у гласні волосних земств Верхньодніпровського повіту

були заявлені виключно від соціал-революціонерів. Відповідно, попри невисоку явку виборців, обрані ними гласні були представниками саме цієї політичної сили [117].

У досить напруженій атмосфері проходили у вересні 1917 року вибори до волосних земств на Полтавщині. Тут були непоодинокі випадки стихійної протидії проведенню виборів із боку селянства. За інформацією від Роменської повітової земської управи під час виборів гласних Засульського волосного земства, «деякі невідомі підбурювали виборців зірвати вибори. Збуджені виборці винесли з приміщення виборчу скриньку, зірвали печатку й спалили всі записки» [121]. У Рокитянській волості Хорольського повіту «натовпом вибори були призупинені, виборці піддавалися примусам і багато не встигли подати бюлетенів» [122]. Вибори волосних гласних були скасовані в Кобелячківській, Манжеліївській, Горбівській, Кринківській волостях Кременчуцького повіту «через порушення таємності голосування». Повторні вибори в цих волостях відбулися в кінці 1917 року й були затверджені [123]. Повторні вибори в жовтні 1917 року довелося призначити і в Хомутецькій волості Миргородського повіту [124]. Проте в більшості повітів Полтавської губернії вибори до волосних земств завершилися у вересні 1917 року.

Сільські виборці Полтавщини голосували переважно за кандидатів від селян, або ж представників громадських організацій чи партій, які користувалися їх довірою. Так, у Хомутецькій волості Миргородського повіту Полтавської губернії на виборах до волосного земства в жовтні 1917 року було виставлено два списки: селянської спілки та партійний, який склали кадети, землевласники тощо. Переважну більшість голосів отримала Селянська спілка. Другий список одержав на одній із діляниць до 60 голосів із поданих 1064. Усі вибрані гласні пройшли до волосного земства за списком селянської спілки [124].

До волосних земств Полтавського повіту також пройшли гласні від Селянської спілки та партії українських соціал-революціонерів і лише поодинокі особи – від землевласників [125]. Із усіх обраних гласних волосних земств Кременчуцького повіту 10% складала інтелігенція. Більша частина гласних пройшла за списком Селянської спілки. У Константиноградському повіті у волосні гласні пройшли

представники від Селянської спілки та партії соціал-революціонерів. Партія хліборобів-власників провела «не більше 10% усіх гласних» [126]. Більшість гласних обраних до волосних земств Роменського повіту склали «малоосвідчене селянство», яке за своїми політичними переконаннями належало до українських соціал-революціонерів [127].

Переважно у вересні 1917 року відбулися вибори до волосних земств також у Київській губернії. Лише в деяких волостях вони були перенесені на жовтень 1917 року. Зокрема, Уманська повітова земська управа 2 жовтня 1917 року констатувала зрив виборів у Посухівській волості. Причини були такі самі, що й в інших губерніях України: недостатня підготовка до виборів, протидія та абсентеїзм виборців. У зв'язку з цим управа призначила повторні вибори до Посухівського волосного земства на 15 жовтня 1917 року [128].

Серед архівних матеріалів збереглися бланки звітів, заповнені головами сформованих за результатами виборів до волосних земств народних управ Звенигородського, Липовецького, Черкаського, Васильківського повітів Київської губернії. У них наводиться цікава інформація про суб'єктів виборчого процесу, хід голосування, активність виборців і результати виборів.

Загалом, вона корелюється з тими тенденціями, які виявили вибори до волосних земств на Харківщині, Катеринославщині та Полтавщині. Зокрема, відсоток виборців, які взяли участь у голосуванні, коливався в межах 18–74%. Вони голосували переважно за списки кандидатів у гласні, які формували окремі села, діючі на їх території ради селянських депутатів чи осередки селянської спілки. У волостях зазначених повітів були виставлені від 2-х до 17-ти таких списків. Лише у деяких волостях були подані також списки кандидатів у гласні волосних земств від великих землевласників. Проте підтримки з боку селян вони не отримали. Селяни голосували переважно «за своїх».

Подібними були результати голосування й в інших повітах Київщини. Наприклад, на виборах до Самгородецького волосного земства Бердичівського повіту гласними обрали 31 кандидата зі списку селян і лише 1 – від землевласників [129]. За інформацією члена ради селянських депутатів Мало-Чернятинської волості

цього ж повіту Яремчука, майже такими самими були результати виборів і до місцевого волосного земства: «із двох списків – селянської спілки і заможного люду – усі 30 гласних пройшли від спілки» [130]. До Димерського волосного земства Київського повіту від населених пунктів Абрамівка і Катюжанка «обрано в більшості незаможників і середняків – М. Жука, Г. Клименка, Майсюру, Куценка» [131]. На виборах до П'ятигірського і Жашківського волосних земств Таращанського повіту абсолютну більшість голосів набрали кандидати за списками Селянської спілки. Відповідно за ними було обрано 26 і 39 гласних волосних земств [132]. 28 кандидатів зі списку Селянської спілки стали гласними Спичинецького волосного земства Бердичівського повіту. У цьому ж повіті до Погребищеського волосного земства гласними обрали 26 осіб від української партії соціалістів-революціонерів, а також 1-го безпартійного селянина, 1-го кадета (від поляків), 3-х купців та 3-х демократів (від євреїв) [133].

За свідченням В. Гвоздика, подібні тенденції домінували й на Півдні та Південному Сході України – у Херсонській і Таврійській губерніях. «Тут, – пише він, – великою популярністю користувався список губернської Ради селянських депутатів, що складався в основному із есерів. А у селі Андріївці Бердянського повіту за цей список було віддано 1626 голосів, за народних соціалістів – 99, кадетів – 8, єврейський національний список – 52 голоси. У волосне земство було обрано 43 кандидати від місцевої Ради, 2 – від єврейських організацій. Кадети тут не отримали жодного місця» [134, с. 157].

На Чернігівщині вибори до волосних земств планували провести в кінці серпня – на початку вересня 1917 року. У багатьох волостях, де була проведена належна підготовча робота, вони відбулися у визначені терміни. Зокрема, у Риківській волості Новгород-Сіверського повіту голосування за списками кандидатів у гласні волосного земства пройшло 27 серпня 1917 року. Явка виборців склала 48%, що дозволило обрати 28 із необхідних 32-х гласних [135]. Загалом по губернії, за підрахунками автора, у виборах волосних земств, які проходили в кінці серпня 1917 року взяло участь у середньому до 55% [136]. Водночас, у багатьох волостях цей відсоток був значно нижчим. Наприклад, у 14 волостях Борзнянського повіту

проголосували 51% виборці, а в дев'яти – менше половини: у Борзянській – 48%, Велике-Загорівській – 47%, Ічнянській – 43%, Івангородській – 38%, Комарівській – 46%, Парафіївській – 37%, Фастівській – 40%, Шаповалівській – 44%, Плисківській – 38% [43].

Через недостатню підготовку чи відверту протидію противників виборів у багатьох волостях їх довелося перенести на середину вересня, а нерідко й на жовтень 1917 року. При цьому, в силу того як зроста активність опонентів волосного земства в особі більшовицьких пропагандистів, загітованих ними солдатів, яких все більше прибувало на територію губернії, зменшувалися можливості місцевих органів влади впливати на суспільно-політичну ситуацію, втрачався інтерес і знижувалася явка виборців для голосування.

Опубліковані в цей час на сторінках «Чернігівської земської газети» матеріали містять немало свідчень байдужості, забобонів, легковір'я селян щодо виборів до волосних земств. Були випадки, коли номер списку для голосування визначався виборцями за допомогою ворожіння, виборщиків лякали пришествям антихриста, кінцем світу, переконували їх у тому, що разом із волосним земством на село повернеться кріпосне право, залякували репресіями після повернення «старої влади» [137, с. 78-79].

Усе це вкрай негативно позначалося на активності виборців. Газета «Известия Городнянского уездного исполнительного комитета» повідомляла, що на виборах до волосних земств у вересні – на початку жовтня 1917 року «загальний відсоток голосування у волостях Городнянського повіту склав 23,77%. На думку редакції, на результатах голосування позначилися упереджені настрої населення щодо земства [138].

Призначення повторних виборів далеко не завжди рятувало чи поліпшувало ситуацію. Наприклад, перші вибори в Носівське волосне земство Ніжинського повіту відбулися на початку жовтня 1917 року. У них узяло участь 6000 виборців, але через грубі порушення під час голосування результати виборів були скасовані. У повторних виборах узяло участь значно менше виборців – близько 4000 осіб [139]. Загалом, по губернії у повторних виборах узяло участь лише 15–25% виборців [43,

с. 146]. Отже, не було нічого дивного в тому, що до кінця жовтня 1917 року в багатьох волостях Чернігівщини спроба провести вибори до місцевих земств успіхом не увінчалася. Наприклад, у волостях Козлянській, Редьківській, Халявинській Чернігівського повіту в жовтні 1917 року земства не були створені, «оскільки перші вибори були скасовані, а результати других не з'ясовані» [140].

Попри гостру політичну боротьбу навколо виборів, участь у них політичних партій була незначною. Як справедливо зауважує А. Нітченко, на Чернігівщині «волосні земства не стали осередком гострої політичної боротьби», оскільки «політичні партії в сільській місцевості не були організаційно оформлені». Лише в окремих випадках на виборах висувалися й партійні списки: у Сновській та Тупічевській волостях – від соціалістичного блоку, у Бабській і Сосницькій – від трудовників та есерів. У Борзнянській, Глухівській, Менській, Сосницькій волостях з окремими списками виступали селянські спілки [43, с. 146-147].

В основному, списки кандидатів у гласні волосних земств формували окремі села. Так, на виборах до волосних земств Городнянського повіту партійні списки були виставлені тільки у двох волостях: «від Ради селянських депутатів, соціалістичного блоку та єврейського прогресивного блоку. Інші списки були виставлені від населених пунктів – усього близько 90. Загалом у повіті було обрано 361 гласний. Із них 294 – хлібороби, 10 – землевласників, 3 – лікаря, 1 – священик, 18 – торгівців» [138]. У Борзенському повіті найбільший інтерес до виборів виявила й зуміла провести до волосних земств значну кількість гласних незаможна частина населення. Головним передвиборчим гаслом її було: «присутність її представників у земстві необхідна для відстоювання її земельних інтересів» [141]. Ті ж самі риківці прагнули обрати до волосного земства гласних від селян, бо «до інтелігенції відчувається якесь недовір'я» [135].

Вибори та їх результати на території Волинської губернії багато в чому були подібними до виборів на Чернігівщині. На нашу думку, причина цього полягала насамперед у тому, що вони проходили у вересні – жовтні 1917 року, коли суспільно-політична ситуація на тлі загострення економічної кризи та наростаючих хвиль військових, які поверталися з діючої армії, значно загострилася. На засіданні

губернської комісії з виборів до волосних земств 10 жовтня 1917 року представник Кременецької повітової виборчої комісії Чацький повідомляв, що вибори волосних земських гласних відбулися у 13 волостях із 16. За інформацією представника Острозької повітової виборчої комісії Гайдена з 14 волостей у повіті вибори відбулися в 12 [142]. Представник Овруцької повітової виборчої комісії Шваб повідомив, що голосування в Олевській, Народицькій, Юрівській і Гладковицькій волостях не відбулося: виборці були розігнані й вибори зірвані [143]. Повторні вибори були призначені тут на 8–12 жовтня 1917 року [143].

Губернський земський страховий інспектор Кунаков, який за дорученням губернської комісії виїжджав у так звані «безнадійні» волості Овруцького повіту, доповідав, що «населення Білоторовицької, Іскоростенської, Лугинської, Наринської, Покалівської, Словечанської волостей відмовлялося проводити вибори, вважаючи земство закладом старого режиму, яке діяло на шкоду населенню різним реквізиція» [144]. Голова виборчої комісії Базарської волості Овруцького повіту розповів, що тільки волосна комісія розпочала підрахунок голосів, як зібрався сільській схід і постановив «знищити все діловодство». Своє рішення учасники сходу пояснювали тим, що прийняли вибори до волосного земства за вибори в Установчі збори. Коли ж дізналися, що це не так, заявили, що «в земство вони нікого не пошлють, оскільки це знову петля на шию». На адресу виборчої комісії сипалися погрози. Відтак члени комісії склали свої повноваження й просили «забути про її існування» [145, с. 118].

За підрахунками автора, у Житомирському повіті із загального числа виборців 103479 осіб проголосували 42939, що склало 41,5% [146]. У деяких волостях участь у голосуванні взяли до 50% виборців, а в інших, зокрема, Грицівській – від 20 до 25% [147]. Організаційна комісія при Центральній Раді 1 листопада 1917 року констатувала, що в Житомирському повіті у двох округах вибори не відбулися через активну агітацію проти них взагалі чи процедури їх проведення. У деяких селах селяни «вимагали відкритого голосування» [148].

Трохи раніше, 23 жовтня 1917 року, про такі ж настрої селян Ізяславського повіту повідомляв організаційну комісію при Центральній Раді її інструктор

М. Ковальський. Він зокрема писав, що в Бутовецькій волості на деяких виборчих ділянках селяни просто відмовилися від голосування, пояснюючи це тим, що «їм це не потрібно, а в майбутньому ці вибори будуть для них шкідливі» [147]. А в інших волостях «у халатному, а ще більше ворожому відношенні до земства селяни від виборів відмовлялися» [149]. Наприклад, мешканці Жуківської і Коровецької волостей від виборів до волосних земств відмовилися. Не зважаючи на широку агітацію, прохання, місцевий люд залишився при своїй думці: «Нам не треба ніякого земства. Ми побачимо, як буде від цих виборів добре людям, тоді і ми теж заведемо в себе такі ж ради» [71, с. 22] Волиняни віддавали свої голоси переважно за списки, виставлені селянами. За нашими підрахунками, зробленими на основі даних про хід виборів до волосних земств у Ізяславському повіті 5 жовтня 1917 року, кандидати від селян перемогли в 76 з 82 округів, на які було поділено повіт [150]. В Острозькому повіті, зазначав кореспондент газети «Трудовая Волянь», у 12 волостях гласні обрані «майже всі грамотні, у їх числі інтелігенція по 2–3 особи на кожную волость» [146]. Лише в деяких волостях більшість голосів на виборах отримали кандидати від політичних сил. Наприклад, у Білогірордецькій волості об'єднані соціалісти отримали 1020 голосів, список від єврейських партій набрав 364 голоси [151].

Подібними були й симпатії до кандидатів і ставлення до виборів волосних земств сільського населення Поділля. Показовою є телеграма голови Балтської повітової земської управи до МВС від 2 вересня 1917 року, у якій він повідомляв, що «п'ять волостей Балтського повіту повністю відмовилися від запровадження земського управління. Усі засоби і дії вичерпані» [152]. Не було особливих підстав для оптимістичних оцінок і результатів голосування в тих волостях, де вибори все-таки відбулися. Інструктор Української Центральної Ради по Вінницькому повіту звітував, що 10 вересня 1917 року у 11 волостях повіту з 344 гласних було обрано лише 194. У голосуванні взяли участь 30% усіх виборців. Також були такі села, у яких виборці кидали картки й не йшли на вибори, дізнавшись, що обирають до волосного земства [153]. Інструктор також зазначав: «Вибори визнано такими, що не відбулися, у тих селах, де мешкали представники різних національностей. Кожна зі

сторін намагалася провести своїх депутатів, а в результаті не пройшов жоден. Явка виборців у різних волостях коливалася в межах 10–50%» [71, с. 21].

Таким чином, вибори до волосних земств проходили з величезними труднощами і з великим відсотком абсентеїзму. Його причинами в більшості повідомлень чиновники, відповідальні за проведення виборів, називають «необізнаність темноти» [148]. Самі селяни відзначали, що «все це створено занадто швидко, занадто наспіх і в такий гарячий час, що не встигли до пуття розжувати» [154]. Як зазначає І.Г. Верховцева, «для багатьох селян ці вибори були першим досвідом участі в суспільно-політичному житті своєї місцевості» [155].

На ході голосування та результатах виборів позначилися недоліки в самій їх організації, які також призводили до низької явки виборців. По-перше, великі села не були розділені на окремі виборчі дільниці. У результаті на одній дільниці мали голосувати від 1000 до 2000 виборців. По-друге, селяни на виборчі дільниці почали підходити переважно після обіду, що створило черги на дільницях і непорядок. Багато просто не дочекалися своєї черги. По-третє, значна кількість селян не була внесена в списки, а солдатські списки зовсім не були складені [156]. Допускалися порушення під час заповнення бюлетенів: селяни, записуючи кандидатів, часто записували й себе [157]. Такий бюлетень визнавався не дійсним.

Аналіз звітів інструкторів з організації виборів до волосних земств засвідчує, що кандидати від селян отримали на них переважну більшість голосів. Це говорить про те, що вибори мали передусім становий, а не політичний характер. Причина цього полягала в тому, що селяни, як зазначає В. Лозовий, «не розуміючись на політиці, вважали, що їх інтереси найкраще захищатимуть самі селяни» [71, с. 22]. Така категорія населення, як учителі, тобто третій елемент, в очах селян був представником «істеблішменту» і майже проігнорований ними [158, с. 213]. Що ж стосується політичних уподобань, то селяни передусім голосували за есерів.

Після завершення виборів почали формуватися зібрання та виконавчі органи волосних земств. Залежно від часу завершення виборчої кампанії перші земські зібрання розпочалися вже в серпні. Найбільше їх відбулося у вересні та жовтні. Проте деякі земства розпочали свою роботу лише в листопаді – грудні 1917 року.

За даними звітних матеріалів волосних земських (народних) управ і періодичної преси, можна простежити хронологію початку діяльності волосних земств і їх гласних. Так, 27 серпня 1917 року відбулося перше засідання Гадяцького волосного земського зібрання Полтавської губернії [159]. 17 вересня 1917 року – Савинського волосного земського зібрання Миргородського повіту у складі 23 гласних [160]. 24 вересня 1917 року – Золотоніського волосного зібрання Полтавської губернії [161].

У вересні 1917 року хвиля волосних земських зібрань прокотилася по Катеринославській губернії. Найбільш організовано вони пройшли у Верхньодніпровському повіті. Так, 9 вересня 1917 року відбулося зібрання Миколаївського волосного земства у складі 20 гласних, 10 вересня 1917 року – Попельнастівського (36 гласних із 46), Троїцького (29 гласних із 30), Ново-Григорівського (19 гласних), 14 вересня 1917 року Байдаківського (20 гласних), 16 вересня 1917 року – Олександрівського (20 гласних), 17 вересня 1917 року – Пушкарівського (30 гласних), 18 вересня 1917 року – ще в 14 волостях повіту [162]. 27 вересня 1917 року відбулося засідання Веселотернівського волосного земства Верхньодніпровського повіту [163]. Того ж дня розпочало свою діяльність Сурсько-Михайлівське волосне земське зібрання Катеринославського повіту [164].

У вересні 1917 року перші зібрання волосних земств відбулися також на Чернігівщині. Зокрема, 29 вересня на своє перше засідання зібралися гласні Мутинського волосного земства Кролевецького повіту Чернігівської губернії [165].

Найбільше волосних земств розпочали свою діяльність у жовтні 1917 року. Так, у Київській губернії в період із 7 по 26 жовтня відбулися засідання волосних земських зібрань: Коростишівського (33 гласних із 48) Радомисльського повіту, Підвисоцького (43 гласних із 49) Уманського повіту, Рацівського (20 гласних із 21) Чигиринського повіту, Стрижавського (21 гласних із 28) і Кашперівського (24 гласних із 26) Таращанського повіту [166]. 8 жовтня відбулося земське зібрання Куп'янської волості Харківської губернії, на яке «прибула велика кількість людей переважно селян» [167], 11 жовтня 1917 року – Пакульської волості Чернігівського повіту Чернігівської губернії, 18 жовтня 1917 року – Кіbliцької волості

Гайсинського повіту Подільської губернії, 25 жовтня 1917 року – Свято-Троїцької волості Ананьївського повіту Херсонської губернії (45 гласних), 26 жовтня 1917 року – Попаснянської волості Новомосковського повіту Катеринославської губернії (30 гласних із 35) [168].

Відкриття перших волосних земських зібрань зазвичай проходило в урочистій обстановці. Перед відкриттям священники служили молебні з проголошенням многоліття Українській Центральній Раді, Генеральному Секретаріату й усьому українському народу. «Газета Гадяцького земства» описувала атмосферу, яка склалася майже на всіх перших волосних зібраннях: «Щось зовсім інше, ніж було колись [...] Народу чимало. То було сидять все пани, пани, а селяни – тільки де-не-де туляться нишком, а тепер куди не глянь по світлиці – все селянські постаті: і за столом, і перед столом, всюди! Говорять з упевненістю. А пани то там, то там маячать [...] І мова вже на земському зібранні не та, що колись, а всі чисто – і виборна старшина за столом, і гласні – говорять по-українськи. І на стіні висить портрет Т. Шевченка» [159].

Після молебня голова виборчої комісії оголошував зібрання відкритим. Гласні земського зібрання давали урочисту обіцянку один перед одним: «Я, член волосної земської управи, даю урочисту обіцянку зберігати вірність Тимчасовому уряду Російської республіки, чесно і сумлінно виконувати всі свої обов'язки, правила і розпорядження, що належать за законом, не перевищувати наданої мені влади й не заподіювати з умислом нікому шкоди або збитків, а навпаки, ввірені мені захищати інтереси як свої власні, пам'ятаючи, що я в усьому повинен відповідати перед законом» [169]. Потім закритим голосуванням проводили вибори голови зібрання, його заступника, секретаря та гласних. Обирали ревізійні, продовольчі, земельні, кошторисно-проектні, з народної освіти та інші комісії. Установлювали жалування посадовим особам.

Закінчувалися волосні земські зібрання виконанням гімну «Ще не вмерла Україна» і заповіту Т. Шевченка «Як умру, то поховайте». Часто надсилалися телеграми на адресу Центральної Ради, у яких висловлювалася підтримка її діяльності. Так, 24 вересня 1917 року Золотонішське волосне земське зібрання

надіслало привітання Центральній Раді [161]. Сурсько-Михайлівське перше волосне земське зібрання Катеринославського повіту 27 вересня 1917 року ухвалило резолюцію «вітати Центральну Раду і Генеральний Секретаріат і визнати його найвищим своїм органом» [164]. Перші збори Мутинського волосного земства Чернігівської губернії 29 вересня 1917 року ухвалили надіслати вітальну телеграму Центральній Раді та Генеральному Секретаріатові [165]. 18 жовтня 1917 року перше Кіблицьке волосне земське зібрання вітало «заступницю інтересів і як вищий свій уряд Українську Центральну Раду з Генеральним Секретаріатом» і прохало «взяти на себе всю владу на Україні» [168]. Перше Хотівське волосне земське зібрання Київського повіту восени 1917 року вітало Українську Центральну Раду та Генеральний Секретаріат і визнало його «вищим народним урядом, якому весь український народ надасть міцну допомогу в його роботі на користь селянству і всім людям, що населяють нашу неньку Україну» [170].

Таким чином, волосні земства, створені в період бурхливих революційних подій, повинні були закласти основи демократизму в систему місцевого самоуправління і, зокрема, демократизувати систему селянського самоуправління. Волосні земства мали стати основною ланкою всієї системи органів самоврядування сільського населення України. Але виборча кампанія опинилася у вирі гострого соціального протистояння в державі. Нерозуміння широким загалом мети запровадження волосного земства й ототожнення його зі старим царським викликало з боку значної частини виборців відвертий опір заходам із підготовки й проведення виборів. Він простежувався в період складання виборчих списків, під час формування виборчих комісій і самого голосування. Негативне ставлення селян до представників панівного класу, насторожене – до інтелігенції визначило результати виборів: до земств були обрані переважно селяни. Вибори майже не мали політичного забарвлення. Селяни, як правило, обирали гласних за соціальною приналежністю, а не за політичними програмами. Серед гласних, які представляли політичні партії, як правило, були соціалісти, передусім есери. Гласні волосних земств велику надію в допомозі становлення самоуправління на селі покладали на Українську Центральну Раду. Таким чином, сподівання Тимчасового уряду

зміцнити свої позиції на селі, запровадивши волосні земства, виявилися безпідставними.

3. 4. Вибори повітових земств

Порядок проведення виборів повітових і губернських земських гласних визначався «Тимчасовими правилами», які вводилися в дію відповідною «Постановою» Тимчасового уряду від 21 травня 1917 року. Активна підготовка до виборів повітових земських гласних розпочалася після підписання Міністерством внутрішніх справ 17 червня 1917 року Наказу «Повітовим земським установам про застосування тимчасових правил про здійснення виборів губернських і повітових земських гласних». Згідно з наказом основні обов'язки з підготовки виборів покладалися на повітові земські управи. Перед початком розпорядчих дій із підготовки виборів вони мали бути поповнені представниками місцевих громадських організацій в кількості не більше десяти осіб. Губернські комісари зобов'язувалися надавати всебічну допомогу в проведенні виборів повітових гласних та мали призначати дату проведення виборів.

Для обрання повітових земських гласних від сільської місцевості повітова земська управа повинна була розділити повіт на виборчі округи. При цьому виборчі округи мали бути приблизно рівними, жодна волость не могла розділятися між різними виборчими округами; виборчий округ міг бути створений лише із суміжних волостей; кожен округ мав обрати не менше п'яти повітових земських гласних; округ не міг об'єднувати більше ніж п'ять волостей. Лише у виключних випадках і на розсуд повітової земської управи виборчий округ міг складатися з однієї волості. Кожне міське поселення для виборів повітових гласних від мешканців міст мало складати один виборчий округ, у межах якого за рішенням міської управи могли створюватися окремі виборчі дільниці. Після цього управа розподіляла між виборчими округами кількість повітових земських гласних, які мали бути обраними від кожного з них. Загальна кількість гласних для кожного з повітів губернії визначалася розкладом «Тимчасових правил про здійснення виборів губернських і

повітових земських гласних». У розкладі вказувалося скільки гласних потрібно було обрати від виборців сільських населених пунктів і скільки – від повітових центрів. Населення губернських центрів і міст губернського підпорядкування у виборах гласних повітових земств участі не брало. Число гласних повітових земств від мешканців сіл визначалося пропорційно кількості населення в них (ст. 7) [171, с. 1774].

Списки виборців від мешканців міст складалися міськими виборчими комісіями під керівництвом і за сприяння повітових земських управ. Повітові земські управи відповідали за якість списків виборців. Для цього в ст. 12 Наказу наголошувалося, що повітова управа могла звертатися до начальників військових частин або місцевих гарнізонів із проханнями про перевірку списків виборців, складених для проведення волосних виборів. Начальники військових частин або гарнізонів повинні були передати оновлені списки міській управі або повітській земській управі не пізніше, ніж за три дні до кінцевого терміну оприлюднення списків. Виборець міг брати участь у голосуванні тільки по одному виборчому округу. Відповідно особи, які були занесені в кілька виборчих списків, мали залишитися лише в одному – на вибір виборця або повітової земської управи.

Списки виборців, у тому числі оновлені списки військових, повітова земська управа передавала дільничним або окружним виборчим комісіям. Повітова земська управа призначала голів окружних виборчих комісій і визначала місце їх засідання не пізніше, ніж у день повторного оприлюднення списків виборців.

У ст. 19 Наказу зазначалося, що в день голосування повітова земська управа повинна була розподілити міське та сільське населення з урахуванням національності, віросповідання та інших місцевих особливостей. Таке рішення мало забезпечити більш зручні умови виборцям для голосування. Також повітова управа під час оголошення дати голосування вказувала порядок подачі бюлетенів, а саме: бюлетень потрібно подавати в конверті чи без нього, написаною стороною всередину [171, с. 1777].

Водночас у статтях Наказу зазначалися вимоги до виборчих приміщень. Повітова земська та міська управи повинні були знайти відповідні приміщення в

будинках громадського призначення. У кожному виборчому приміщенні з метою забезпечення таємності голосування передбачалося використання кабінки із письмовим приладдям для заповнення бюлетенів. Крім того, у виборчих приміщеннях на розсуд повітової або міської управи, могли бути відведені місця для спостерігачів за виборчим процесом. Також законодавець встановлював вимоги до заповнення бюлетеня (ст. 31- 33).

Наказ регламентував порядок підрахунку результатів виборів. Підрахунок голосів здійснювався дільничними виборчими комісіями наступного дня після виборів. Виборча комісія після відкриття засідання перш за все перевіряла цілісність печатки на виборчій скринці. Потім починала підраховувати наявну кількість бюлетенів у скринці та числа виборців, які взяли участь у голосуванні. У разі розбіжності цих даних виборча комісія робила відповідний запис у своєму протоколі (ст. 34).

Після цього дільнична комісія мала провести підрахунок голосів, поданих за окремих кандидатів чи списки кандидатів у повітові гласні. У міських поселеннях, де обиралося менше трьох гласних і голосування проводилося за мажоритарною виборчою системою, підрахунок вівся за кожного окремого кандидата. У виборчих округах і міських поселеннях, де потрібно було обрати більше трьох гласних, голосували за пропорційною системою, тобто підрахунок голосів вівся за подані списки кандидатів.

Оформлені відповідним протоколом, результати підрахунку голосів дільничні комісії передавали до окружних чи міських виборчих комісій, які й мали встановити обраних гласних. У містечках, де вибори проходили за мажоритарною системою, для визначення переможців міська виборча комісія керувалася принципом відносної більшості поданих голосів. Обраним вважався кандидат, який набрав більшість голосів виборців. Наступні за ним особи ставали кандидатами в гласні і згідно зі ст. 43 «Наказу» мали право замістити обраного гласного в разі його вибуття [171, с. 1781].

Якщо ж вибори проводилися за пропорційною системою окружна виборча комісія мала визначити число голосів, поданих за кожен із списків кандидатів у

всьому виборчому окрузі. Далі, керуючись ст. 38 Постанови «Про здійснення виборів губернських і повітових земських гласних», кількість голосів, поданих виборцями за кожен зі списків, необхідно було помножити на число повітових гласних від виборчого округу й поділити на загальну кількість використаних бюлетенів [39, с. 34]. Отримане число й визначало кількість гласних, обраних до повітового земства за відповідним списком.

На відміну від виборів до волосних земств, передвиборча боротьба за місця в повітових земських зібраннях відзначалася значно більшою активністю політичних партій. З одного боку це пояснюється тим, що вибори повітових земств нормативно-правовими актами Тимчасового уряду від 21 травня 1917 року передбачалося проводити за пропорційною системою. Відтак політичні партії визнавалися активними суб'єктами процесу демократизації повітових земств. З іншого – організаційні структури політичних партій на повітовому рівні були представлені значно ширше, ніж на волосному. І хоча більшість політичних сил в Україні перебували в процесі організаційного становлення, кожна з них намагалася створити свої осередки не лише в губернських, а й повітових центрах. Адже всім було очевидно, що саме на місцях будуть визначатися результати виборів до Установчих зборів – Всеросійських і Всеукраїнських, які й мали, на думку переважної більшості тодішніх політиків, вирішити долю Росії й України. Тому незалежно від ставлення політичних партій до земств вони не могли ігнорувати вибори до них.

У цьому сенсі серед інших політичних партій в Україні беззаперечні переваги мали соціалісти-революціонери. Вони мали значні традиції на селі й користувалися найбільшим авторитетом серед малоземельного та безземельного селянства. Останнє мало обходило, що з утворенням на початку квітня 1917 року Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) її прихильники організаційно відмежовувалися від Російської партії соціалістів-революціонерів, яка до того найбільше зробила для поширення серед селян ідей революційного вирішення найболючіших для них питань «землі і волі». Головне, що УПСР не відмовлялася від них, а у своїй національній політиці орієнтувалася на Українську Центральну Раду, популярність якої на селі в перші місяці після повалення російського

самодержавства зростала. Більше того, саме українські есери виступили з ініціативою скликання Українських Установчих зборів і послідовно відстоювали її в Українській Центральній Раді. Тому цілком серйозно ставилися до виборів і у волосні, і в повітові земства як до важливих етапів у підготовці до головних для них виборів – в Установчі збори.

Активність українських есерів на виборах була пов'язана ще й з тим, що вони вважали земства прогресивною системою самоуправління. Українська партія соціалістів-революціонерів у своєму проекті земської програми стверджувала, що у «своїй земській роботі домагатиметься тільки таких реформ, які підуть на користь трудовому люду». Зокрема, у земельному питанні, на думку соціал-революціонерів, «земства повинні будуть узяти на себе завідування з розподілу землі між трудовим населенням»; у господарській сфері партія обіцяла відстоювати, щоб «земства ввели різні страхування для населення (по хворобі, з втрати працездатності, по безробіттю, також страхування посівів від засухи, неврожаю, погодних умов); у сфері прибутків і податків есери брали на себе зобов'язання дбати про «збільшення коштів у органах місцевого самоврядування шляхом зменшення виплат у казну й залишення грошей в органах місцевого самоврядування. Також земства зможуть оподатковувати всі торговельні й промислові підприємства, приватні землі, які перевищуватимуть трудову норму». Есери вважали, що нові земства повинні взятися за «проведення автономії та українізації всього життя», тому вони обіцяли домагатися, щоб земства сприяли пробудженню й розвитку національної свідомості серед українського народу [87].

Основні положення проекту земської програми активно використовувалися в передвиборчій агітації місцевими організаціями українських есерів. Звертаючись до виборців Бахмутського повіту Катеринославської губернії, їх місцева організація на сторінках газети «Клич народа» наголошувала: «Які будуть утворені на місцях повітові земства, які люди будуть обрані в ці земства – залежить доля не тільки місцевого волосного життя, але й життя всієї держави. Пам'ятайте, великі зобов'язання беруть на свої плечі демократичні земства: охорону, страхування, організацію господарства, школи та ін. Тільки соціалістичне земство гарантує, що

інтереси всього працюючого населення Бахмутського повіту будуть захищатися в земстві. Голосуйте за список партії соціалістів-революціонерів» [172].

Подібні заклики в рубриці «Земські вибори» неодноразово звучали й на сторінках суспільно-політичної газети «Голос крест'янина», яка друкувалася в Луганську: «Трудящий люд Луганщини, готуйтеся до виборів гласних у повітове земство! Бо земству в інтересах широких прошарків робітничого народу необхідно буде вирішити безліч питань господарського життя. Тому голосуйте за список кандидатів під знаменням "Земля і воля"» [173]. Орган харківських есерів – газета з промовистою назвою «Земля і воля» – 22 вересня 1917 року вийшла з не менш промовистим закликом: «Громадяни, голосуйте тільки за соціалістів, оскільки вони одні є дійсними захисниками робочого народу і жодного голосу за кадетів-поміщиків» [174].

Розгорнута українськими есерами активна передвиборча діяльність, значна кількість підготовлених їх місцевими організаціями агітаційних матеріалів, у яких вибори до повітових земств пов'язувалися з привабливими для селян гаслами національного відродження та зрівняльного розподілу землі, мало своїм наслідком стрімке зростання їх впливу на селі, підтримку виборцями висунутих ними кандидатів у гласні повітових земств. Наприклад, робітники «Трудівської копальні» Бахмутського повіту Катеринославської губернії на загальному зібранні 8 жовтня 1917 року одноголосно висунули кандидатом у гласні повітового земства члена від партії соціалістів-революціонерів Дудку [175]. До Бахмутського повітового земства соціал-революціонери подали список кандидатів у гласні від Григорівської і Скотоватської волостей. До першого списку увійшли: С.П. Цюрикін – агроном, Д.А. Лєсніченко – секретар, О.Ф. Толмачев – конторник, І.С. Буряк – селянин, Т.М. Белкачов – гірник. До другого – Д.І. Мартинов – робочий Авдіївської волості, І.Л. Сефєровський – селянин Ясинуватської волості, Я.І. Сергєєв. – селянин Скотоватської волості, В.М. Флоря – вчитель Авдіївської волості, П.Ф. Клименко – селянин Скотоватської волості [176].

У передвиборчій боротьбі за повітові земства українські есери активно використовували політичні можливості Української селянської спілки, кандидатські

списки якої були подані майже в кожному повіті. За ініціативи українських есерів вона остаточно сформувалася на I Всеукраїнському селянському з'їзді, який проходив 28 травня – 2 червня 1917 року. У його постанові було сказано, «що забезпечити землю і волю українському народу може тільки організоване селянство. А формою організації українського селянства повинна стати Селянська спілка» [177, с. 302]. В. С. Лозовий вважав, що «за задумом есерівських діячів, мав засновувати не якийсь гурток людей, а більшість домогосподарів села, оскільки лише за таких обставин присуд мав юридичну силу. Це робилося для того, щоб надати селоспільці в очах селянства легітимності як представника інтересів більшості членів в селянській громаді, а не її частини» [177, с. 303]. Таким чином, утворилися місцеві осередки альтернативні Всеросійському селянському союзу, який перебував під впливом російських есерів.

Майже на всіх повітових з'їздах Селянські спілки приймали рішення про висунення кандидатів у гласні повітового земства. Наприклад, з'їзд Селянської спілки Таращанського повіту Київської губернії 27 серпня 1917 року ухвалив: «Узяти участь у виборах до повітових народних рад, які будуть міцним ґрунтом для заснування автономії України, і виставити список своїх кандидатів» [178]. Передвиборча аргументація закликів до селян підтримати кандидатів у гласні Таращанського повітового земства Селянської спілки її лідерами розглядалася через призму національних, політичних («на виборах селянство навчиться обирати в Установчі збори»), а також соціальних («через вибори здобудемо собі землю і волю») інтересів селян [179]. Подібною була передвиборча агітація кандидатів у гласні повітового земства Бердичівського повіту: «Селяни на виборах у повітову народну раду всі пишуть список робочого селянства, список організованих народних сил, список № 1. Тільки організоване, солідарне селянство страшно великим землевласникам» [180].

Гасла українських есерів на виборах до повітових земств підтримала значна кількість рад селянських депутатів. За вплив на них боролися різні політичні сили. Найактивніше – українські соціал-демократи (УСДРП), українські та російські есери. Селянські депутати у своїй більшості розділяли позицію українських есдеків

та їх заклики віддати вирішення важливих для селян питань у руки гласних повітових земств, обраних із числа самих селян. Бердичівська повітова рада селянських депутатів, наприклад, наполягала: «Повітове земство повинно бути селянським. Чим більше голосів буде зібрано, тим скоріше до землі. Дивіться один за одним, щоб у день виборів усі чоловіки й жінки кинули обов'язково картки за селянський список» [181].

Не випадково на виборах до повітових земств спільні списки кандидатів у їх гласні, виставлені від есерів та рад селянських депутатів, були звичним явищем. Наприклад, єдиний список соціалістів-революціонерів і волосних рад селянських депутатів був виставлений у Хотомлянській, Миколаївській та Мартівської волостях Вовчанського повіту Харківської губернії. У список увійшли 9 кандидатів: один – голова виконавчого комітету Вовчанської повітової ради селянських депутатів, а решта – селяни [182]. Виконавчий комітет Вовчанської повітової ради селянських депутатів, підтримуючи Вовчанський повітовий комітет партії соціалістів-революціонерів Харківської губернії, закликав громадян міста Вовчанська й селян Графсько-Сельської, Старо-Салтівської і Терновської волостей на виборах гласних повітового земства голосувати за список № 1, виставлений партією соціалістів-революціонерів і волосними радами селянських депутатів: «Селяни, пам'ятайте, що ці організації стоять на сторожі інтересів працюючого люду і домагаються землі й волі. Партія соціалістів-революціонерів змагається за нове вільне життя, без гноблення сильних над слабкими і багатих над бідними. Хай живе народне земське самоуправління!» [183].

Цілком природнім виглядає і блокування українських соціал-революціонерів з українськими національними культурно-освітніми, кооперативними та іншими організаціями. Наприклад, у Вовчанському повіті Харківської губернії був виставлений спільний список українського товариства «Просвіта» та української партії соціалістів-революціонерів з єдиним кандидатом – Я.Ю. Стороженком – земським працівником повітової управи, завідувачем шкільно-господарським відділом [184].

Прагнучи зберегти свою політичну ідентичність, прихильники Російської партії соціал-революціонерів часто намагалися діяти на виборах самостійно або ж через осередки підконтрольного їм Селянського союзу. Останній, зокрема, переконував, що «тільки Селянський союз буде силою. Тільки від нього обрані люди в ради селянських депутатів і в земські органи виявлять волю трудового селянства» [185]. Майже однакові назви суб'єктів виборчого процесу призводили до плутанини серед виборців. Зокрема, у селі Іванівка Олександрівського повіту Катеринославської губернії на виборах у повітове земство Селянська спілка виставила своїх членів, а Селянський союз – своїх. «На щастя, – писав кореспондент місцевої газети, – у Іванівській волості жодна партія списків не висунула» [118, с. 104].

Тобто, навіть, представники місцевої інтелігенції не завжди розуміли розбіжності в політичних платформах українських і російських есерів. Виборці підтримували близькі їм гасла «землі і волі» й перспективи національного державотворення в Україні. У контексті домінуючих на селі в кінці літа – на початку осені 1917 року настроїв більш чітко вони були сформовані українськими есерами. Відтак поступово вони почали асоціюватися з есерівським рухом в Україні загалом.

У ході передвиборчої боротьби за земства українські соціал-революціонери нерідко блокувалися з іншими партіями соціалістичної спрямованості, насамперед, українськими соціал-демократами (УСДРП), виставляючи спільні списки кандидатів у гласні повітових земств. Наприклад, у Харківській губернії у волостях Куп'янського повіту був виставлений список об'єднаних демократичних організацій Ради селянських, робочих і солдатських депутатів і партій соціал-революціонерів і соціал-демократів [186]. У місті Вовчанськ єдиний список був виставлений блоком партій соціалістів-революціонерів, соціал-демократів, радою селянських, робітничих і солдатських депутатів і союзу земських працівників. Список був представлений чотирма кандидатами: «А.В. Лихоман – секретар повітового сільськогосподарського товариства та член виконавчого комітету ради селянських депутатів, соціал-революціонер; В.А. Десятов – помічник присяжного повіреного, прапорщик, соціал-

демократ; А.Н. Головятинський робітник заводу, соціал-революціонер; А.У. Машинко – виконуючий обов'язки Вовчанського міського голови, соціал-демократ» [187].

Блокування українських соціалістів-революціонерів з українськими еседеками значною мірою було екстраполяцією на місцевий рівень їх тісного політичного співробітництва в Українській Центральній Раді. Водночас віддзеркалювало популярність соціалістичних гасел на селі, до аналізу розбіжностей яких у редакції різних соціалістичних партій виборці-селяни особливо не вдавалися.

У зв'язку з цим на виборах до повітових земств нерідко формувалися єдині блоки соціалістичних партій, які виставляли узгоджені списки кандидатів у земські гласні. Наприклад, на виборах до Старобільського повітового земства Харківської губернії був виставлений спільний список Рубіжанської групи РПСР (російські есери), фракції УСДРП місцевої ради робітничих і солдатських депутатів і УПСР (українські есери) [174].

Про формування спільного списку місцевих осередків партій соціал-революціонерів і соціал-демократів, об'єднаних демократичних організацій ради селянських, робітничих і солдатських депутатів на виборах до Куп'янського повітового земства Харківської губернії 8 жовтня 1917 року повідомив орган місцевого повітового громадського комітету – газета «Голос народа». Повідомлення завершувалося зверненням комітету до виборців: «Ці люди заслуговують вашої довіри. Усі, як один, повинні з'явитися до виборчих скриньок і віддати свій голос тільки за список № 1 для здобуття кращого майбутнього, і за землю і волю» [186]. 11 жовтня 1917 року газета надрукувала вже звернення соціалістичних партій до виборців повіту, у якому говорилося: «Партії соціалістів, у яких є вироблені програми з усіх питань земського і державного життя, йдуть на допомогу робочому селянству в поповненні своїми робітниками і складанні разом із селянами спільних списків кандидатів у гласні повітового земства. Партії прагнуть, щоб земство було в надійних руках. Усі об'єднані селянські та соціалістичні списки знаходяться під № 1. Селяни, солдати й робітники ваш список № 1 у день виборів, пишіть на виборчих записках тільки № 1» [188].

Наступні випуски газет також виходили з подібними гаслами: «Усі робітники об'єднуються між собою, щоб скласти разом із послідовниками соціалізму ту силу, яка буде боротися з несправедливістю. Тому цим борцям за кращу долю для всіх трудящих повинні віддати голоси на виборах у повітове земство. Працюючи в земстві на засадах свободи, рівності та братерства, вони будуть будувати кращу долю для всіх трудящих. Пам'ятайте, громадяни, на своїх записках у повіті писати № 1. За кандидатів цих списків ручаються повітові Ради селянських, робочих і солдатських депутатів і соціалістичні партії» [188].

Можна навести безліч інших варіантів блокування соціалістів-революціонерів із спорідненими їм політичними партіями та громадськими організаціями або тимчасовими групами, які виникли в повіті на ґрунті спільних соціальних чи політичних інтересів. При цьому останні переслідували мету використати популярність есерівських гасел і самої партії в сільських районах для досягнення своїх конкретних результатів на виборах, а самі есери таким чином прагнули розширити свій вплив на політично активну частину виборців, ніколи не забуваючи про перспективи виборів в Установчі збори.

На тлі поширення на селі соціалістичних ідей у хід передвиборчої боротьби за повітові земства спробували втрутитися також місцеві осередки більшовицької партії, яка «запозичила» в соціалістів-революціонерів їх програмні засади вирішення земельного питання. Щоправда, у серпні–вересні 1917 року, коли складалися списки кандидатів у гласні повітових земств, більшовицькі осередки в повітових центрах були рідкістю, а їх вплив поширювався переважно навколо промислових міст і містечок, у яких проживали робітники підприємств, рудників, залізничники тощо. Там більшовики виставляли власні списки кандидатів на виборах до повітових земств [189]. У тих повітах, де більшовицькі ідеї не сприймалися селянами, вони шукали інші шляхи участі у виборах. Наприклад, у Золотоніському повіті на Полтавщині більшовицькі кандидати увійшли до списку селянської спілки, у якому були представлені також робітники маєтку князів Кантакузіних та кілька впливових осіб, які користувалися авторитетом серед населення [190].

Конституційно-демократична партія (кадети), яка у виборах до волосних земств участі фактично не брала, спробувала свої сили на виборах повітових земств. Як правило, для висунення своїх кандидатів у повітові земства кадети користувалися іншою назвою своєї партії – Партія народної свободи. У своїй передвиборчій агітації вони робили акцент на «надання органам місцевого самоврядування права провінційної автономії, тобто можливості подання спільних клопотань із питань їх компетенції до центральних установ та видання нормативних актів у сферах господарської та культурної діяльності». Кадети виступали також за те, щоб представництво населення в органах місцевого самоуправління повинно бути «засноване на всезагальному, рівному, прямому й закритому голосуванні без різниці статті, віросповідання та національності» [191, с. 6].

Кадети, як і есери, пам'ятаючи про вибори до Установчих зборів, прагнули виставляти свої виборчі списки і на виборах до повітових земств. Так, у Валках Харківської губернії був виставлений список Партії народної свободи та союзу торгово-промисловців. Він був представлений чотирма кандидатами: Д.П. Максименко – інспектор народних училищ, гласний міської думи, голова Валківського комітету Партії народної свободи; Я.Р. Синявський – селянин, гласний міської думи; І.М. Бреславець – гласний міської думи, гласний повітового земського зібрання; В.П. Яновський – Валківський міський голова, гласний повітового земського зібрання, голова міського продовольчого комітету [192]. Закликаючи виборців проголосувати за своїх кандидатів, кадети позиціонували їх як «випробуваних у громадських справах робітників» [192]. За таким самим принципом на виборах до Вовчанського повітового земства був укладений список кандидатів у гласні від Партії народної свободи. До нього ввійшли: О.В. Десятов – інженер шляхів сполучення, З.Г. Автухов – викладач історії, О.М. Лисенко – голова міщанського союзу, М.І. Прилуцький – торгово-промисловець [193].

На фоні інших губерній України Харківська виділялася чи не найвищою активністю кадетів на виборах до повітових земств. Це пояснюється тим, що тут була створена досить розгалужена мережа партійних осередків кадетів. Проте й тут партія великих землевласників і промисловців на виборах, результати яких залежали

від селян, почувала себе досить некомфортно. До того ж кадетські гасла «війни до переможного кінця» користувалися все меншою підтримкою населення України. Воно також не розуміло, чому, допускаючи політичну автономію для Фінляндії та Царства Польського, як тільки мова заходила про перспективи української державності, кадети ставали на позицію збереження «єдиної і неділимої Росії». Відтак помітного впливу на перебіг передвиборчої боротьби за повітові земства кадети в Україні не мали.

Під їх партійні стяги не стали навіть поміщики, великі землевласники та заможні селяни, які більше орієнтувалися на Всеукраїнський союз земельних власників та створену в червні 1917 року Українську демократично-хліборобську партію. Від них, як правило, вони й виставляли своїх кандидатів на виборах до повітових земств. Автор агітаційної листівки «Воззвание, граждане хлеборобы-собственники!», засновник Союзу земельних власників у Константиноградському повіті Полтавської губернії, член IV Державної Думи М.І Коваленко розрахований на заможні верстви сільського населення вважав «тільки власник вкладе у свою землю ту любов, ту енергію і ті знання, за умови яких земля дасть найбільшу кількість продуктів, а в цьому зацікавлені не тільки власники землі, але й держава. Соціалізм на землю, так само як і соціалізм на інші види капіталів: будинки, фабрики, заводи... вб'є сільськогосподарську культуру, промисловість, будівництво. Уся земля повинна бути розділена на відруби й передана власникам на правах приватної власності». Тому, звертаючись до селян, він закликав об'єднатися навколо програми хліборобів-власників, бо «тільки в єдності сила виборів у повітові, губернські земства і Установчі збори» [194].

На тлі досить млявої участі політичних партій у виборах волосних земств їх активність на виборах гласних повітових земств була досить помітною. Не слід, проте, перебільшувати їх вплив на перебіг передвиборчої боротьби за повітові земства. Навіть виразники найпопулярніших на селі есерівських ідей – партій російських та українських соціалістів-революціонерів – мали свої дійові осередки далеко не в усіх повітових центрах України. На волосному ж рівні вони взагалі практично не були представлені. І ще гірші можливості в цьому сенсі мали інші

політичні партії. Усвідомивши значення повітових земських виборів для подальшої боротьби за місця в Установчих зборах, вони намагалися надолужити згаяний час. Проте зробити це було вкрай важко.

У зв'язку з цим звична для виборів волосних земств картина подання списків кандидатів від окремих сіл чи груп виборців у них нерідко зустрічалася й на виборах гласних повітових земств. Про це красномовно свідчать дані про результати виборів до Черкаського повітового земства Київської губернії, надіслані земською управою до Української Центральної Ради. За інформацією з 22 волостей (усього до складу повіту входило 29 волостей), лише в чотирьох існували списки партійного характеру: у Білозірській волості – від кадетів та есерів, у Ротмистрівській та Ташлицькій – від українських есерів, Яблунівській – від есерів (цілком імовірно, що в Білозірській та Яблунівській волостях теж малися на увазі саме українські есери, що були в той час найпопулярнішою серед українського селянства партією). Крім того, у Ямпільській волості подали список від «українського соціалістичного блоку». У Ротмистрівській волості був ще список «інтернаціоналістів», проте хто конкретно мався на увазі, встановити досить важко. Керівництво повітової управи відзначало, що «партійне забарвлення мали хіба тільки списки в місті Смілій, а, крім цього, подекуди були й списки «земельних власників» [195, с. 63].

Таким чином, селяни і на виборах гласних повітових земств продовжували орієнтуватися на «своїх» кандидатів, яких вони добре знали і яким довіряли.

На тлі таких настроїв власну роль на виборах до повітових земств спробували зіграти представники місцевої інтелігенції. Учителі, лікарі, кооперативні, земські діячі та інші позиціонували себе як таких, які належать до категорії «трудової інтелігенції», яка зазнавала політичних та національно-культурних утисків за царату. Це начебто об'єктивно єднало їх з селянством, заради якого вони й обіцяли використати свою фахову підготовку, працюючи в повітових земствах. Можна навести чимало прикладів активності інтелігенції на виборах до повітових земств. «Новому демократичному земству, – наголошувалося в агітаційних матеріалах ініціативної групи інтелігенції містечка Валки Харківської губернії з висунення кандидатів у гласні місцевого повітового земства, – потрібні ідейні, інтелігентні

працівники. Тільки гідних демократичному земству гласних повинні обрати громадяни, тому голосуйте за список трудової інтелігенції». В одному з виборчих округів у Валківському повіті до нього ввійшли: «Г.С. Евфімов – повітовий комісар, голова Валківського споживчого товариства, учитель реального училища; В.К. Шевченко гласний міської думи, редактор місцевої газети; А.А. Невінський – агроном, секретар Валківського сільсько-господарського товариства; Т.А. Гутник – голова Валківської повітової продовольчої управи, гласний міської думи, кооператор» [196]. Список кандидатів у гласні Вовчанського повітового земства Харківської губернії від повітового центру був складений місцевим осередком союзу вчителів. До нього ввійшли лише освітяни: О.Р. Котура – учитель, В.Г. Колокольцов – діяч народної освіти, О.Я. Самарський – педагог, С.В. Дехтярьов – учитель [197].

Досить часто представники інтелігенції знаходили підтримку з боку селян, які губилися в розмаїтті політичних сил і гасел або просто не довіряли їм. Відтак реєструвалися списки кандидатів у гласні повітових земств, складені з представників селянства та інтелігенції. У Валківській волості був утворений окремий округ на виборах до повітового земства, до нього ввійшли: «П.М. Герасименко – голова Валківської повітової ради селянських депутатів, інструктор по кооперації; А.О. Кривич – селянин, заступник голови Валківських волосних земських зборів; Г.Д. Мельник – технік-механік, завідувач ремісничим училищем, голова Валківського волосного громадського комітету; А.А. Котляр – селянин, голова Валківської волосної ради селянських депутатів; С.Е. Тарапата – селянин, член волосної ради селянських депутатів; В.Е. Бровко – селянин, голова ревізійної комісії волосного земства» [198]. Подібним чином був укладений і список кандидатів до Валківського повітового земства в Старо-Водолазькому виборчому окрузі. Отже, виборців села Стара-Водолага, хуторів Костева, Рубанівка, Баранівка, Литвинівка, Водопія, Старі Валки та інших населених пунктів, які входили до складу виборчого округу, закликали на виборчих дільницях обирати гласних Валківського повітового земства зі списку «трудова група селян та інтелігенції» [198].

Таким чином, активність інтелігенції на виборах до повітових земств була значно вищою, ніж на виборах гласних волосних земств. Із нею резонувало прагнення політичних партій отримати підтримку повітових земств на майбутніх виборах до Установчих зборів. У результаті в окремих виборчих округах у рядових виборців у голові паморочилося від розмаїття списків кандидатів у гласні повітових земств, які конкурували між собою. Так, на виборах до Гадяцького повітового земства Полтавської губернії від повітового центру за місця земських гласних боролися кандидати, включені до списків: № 1 – від Партії народної свободи, № 2 – від Гадяцької єврейської общини, № 3 – від осередку демократичної партії в місті Гадяч, № 4 – від Гадяцької ради робочих депутатів, № 5 – від трудового кооперативу, № 6 – від союзу службовців місцевого повітового земства і солдат Гадяцького гарнізону [199].

У Кам'янській волості Катеринославського повіту Катеринославської губернії змагалися кандидати, представлені в списках: № 1 – від блоку російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків) і партії соціалістів Польщі та Литви (список), № 2 – від групи домовласників селища Кам'янського, № 3 – від прогресивно-демократичної групи населення, № 4 – від селян, № 5 – від блока соціал-революціонерів і російської соціал-демократичної робітничої партії (меншовиків) [200].

У 9 виборчому окрузі Слов'яносербського повіту було висунуто 7 кандидатських списків: № 1 – від селян волості, № 2 – від українських соціал-революціонерів і російських соціал-революціонерів, № 3 – від соціал-демократів (об'єднаний), № 4 – від громадян Краснопільської копальні, № 5 – від соціал-демократів (більшовиків), № 6 – від осередку соціал-революціонерів Брянської копальні, № 7 – від працівників Брянської копальні. У 10 виборчому окрузі цього ж повіту конкурували такі списки: № 1 – від мусульман, № 2 – від соціал-революціонерів Юр'ївського району, № 3 – від селян Гірсько-Іванівської волості, № 4 – від Російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків), № 5 – від партії соціал-революціонерів, № 6 – від селян села Голубівки, № 7 – від

українських організацій, № 8 – від села Нижнього і робітників Пашківської копальні [201].

Від міського населення Сум Харківської губернії до місцевого повітового земства виборці мали обрати гласних із числа кандидатів, уключених до таких списків: № 1 – від місцевої організації соціал-демократів, № 2 – рекомендований земськими і громадськими діячами і підтриманий місцевим відділом Партії народної свободи, № 3 – від ради робітничих, солдатських і селянських депутатів і партії соціал-революціонерів, № 4 – від місцевого комітету Трудової народно-соціалістичної партії, № 5 – від демократичного блоку професійних союзів службовців, № 6 – від групи домовласників [202].

Така досить строката картина суб'єктів виборів до повітових земств була характерна насамперед для тих регіонів України, де активно діяли осередки політичних партій. Як уже зазначалося, це було характерним далеко не для всіх повітових центрів. Спровокована ж партіями організаційна лихоманка другої половини літа – осені 1917 року лише насторожила селян, недовіра яких до політиків зростала тим більше, чим активніше вони намагалися впливати на їх вибір. Об'єктивно «партійна колотнеча» навколо виборів у повітові земства ще більше посилила недовіру селян до земств взагалі, що мало своїм наслідком зростання абсентеїзму виборців під час голосування.

Терміни проведення голосування за кандидатів у гласні повітових земств на пряму залежали від термінів проведення виборів до волосних земств. Тому вони неодноразово переносилися. У вересні 1917 року вибори до повітових земств відбулися лише в деяких повітах Чернігівської та Херсонської губерній. В інших повітах і губерніях України вони відбулися у жовтні 1917 року, а в деяких волостях, де на той час не вдалося сформувати волосні земства, – ще пізніше [203].

При цьому абсентеїзм виборців, яким були позначені вибори до волосних земств, ще більше давався взнаки під час виборів повітових гласних. Лише в Полтавській губернії явка виборців на дільниці для голосування була досить високою. За даними по 13-ти з 15-ти повітів губернії вона складала від 63% до 80% [204]. Щоправда, і тут не обійшлося без недоречностей. Наприклад, виборці сіл

Черкасівка та Степанівка, хуторів Андріївка, Григор'ївка, Бєлаєвка відмовилися від голосування за кандидатів у гласні Полтавського повітового земства. Свою відмову вони обґрунтували тим, що «кандидатами в гласні обиралися випадкові люди, занесені в списки кандидати ніким і ні де не обговорювалися, залишилися для населення невідомими». Селяни вважали повітове земство «важливим і серйозним органом, який вимагає до себе поважного ставлення». Тому наполягали на більш ґрунтовній підготовці виборів і перенесенні дати голосування з початку на 15 жовтня 1917 року [205]. У Рокитянській і Білоцерківській волостях Хорольського повіту на Полтавщині багато бюлетенів довелося знищити через помилки в їх заповненні [205].

Досить строкатою була явка виборців на Катеринославщині. Наприклад, у Кам'янській волості Катеринославського повіту, де переважну частину складали робітники місцевого металургійного заводу, на виборах до волосного земства проголосували 12672, а до повітового – 11190 виборців [206]. До 80% сягала явка виборців у деяких округах, де обирали гласних Маріупольського повітового земства [206]. Водночас під час виборів гласних Новомосковського повітового земства Катеринославської губернії «участь у голосуванні взяло лише 8,7% виборців» [207, с. 101].

Не відрізнялися високою активністю під час голосування за кандидатів у гласні повітових земств також виборці Київщини. Зокрема, у Таращанському повіті, повідомляла в середині жовтня 1917 року газета «Селянська думка», виборців «прийшло на повітові вибори менше, ніж на волосні» [208]. Ця ж газета згодом писала, що в Махнівській волості Бердичівського повіту, зокрема, у селах Безименне, Чернички, Молотківці, Вовчинець, Вуйна «селяни не дуже уважно поставились до виборів у повітове земство. Не подала своїх голосів майже четверта частина всіх виборців». Кореспондент газети так пояснив причини такої явки на виборчі дільниці: «Виборців збило з пантелику, що було 2 списки з майже однаковими назвами: один список «Селянської спілки», а інший – просто «Селянський». Щоб не помилитися, який із них дійсно селянський, виборці не голосували ні за який» [209].

Голосування на Київщині засвідчило, що вищою явка виборців була в тих округах, де селяни виставляли своїх кандидатів від волостей чи населених пунктів, незалежних від політичних партій. Так, у Юрківецько-Жданівському виборчому окрузі Липовецького повіту, де головними конкурентами були кандидати від Юрківецької та Жданівської волостей, проголосували майже 8 тис. виборців – близько 75% їх загальної кількості [195, с. 64]. Водночас в Уманському повіті Київської губернії, де активно працювали різні політичні партії, явка виборців склала 37,9%. Із загального числа 141515 осіб, унесених до списків для голосування, проголосували за кандидатів у гласні повітового земства лише 53637 [210].

Подібна тенденція зафіксована й на виборах гласних повітових земств Харківщини, де активно працювали російські та українські політичні партії. Газета «Валковская речь» в середині жовтня 1917 року в рубриці «Вибори», наприклад, повідомляла, що у Валківському повіті «кількість тих, хто взяв участь у повітових виборах, значно поменшала» [211]. Зокрема, із 3027 виборців повітового центру взяли участь у голосуванні 625, що склало 20% від їх загального числа [212]. Із 5610 виборців, унесених у виборчі списки по місту Куп'янську Харківської губернії, проголосували за кандидатів у гласні повітового земства 685 виборців, що склало 12% від їх загальної кількості [213]. В Ольшанській, Петропавлівській, Ново-Осинівській волостях Куп'янського повіту Харківської губернії голова окружної виборчої комісії відмовився від роботи й вибори взагалі були зупинені [214].

Не набагато вищою була активність виборців і на Чернігівщині, яка в жовтні 1917 року опинилася у вирі гострого протистояння різних політичних сил. Так, у Борзенському повіті, де на вибори волосних земств до дільниць прийшли 51% виборців, за кандидатів у гласні повітового земства проголосували 21,25% їх загального числа. Зокрема, явка виборців у Борзенському виборчому окрузі склала 23%, Ічевському – 24,82%, Комарівському – 22%, Фастовецькому – 26,54%, а по місту Борзна – усього 9,19%) [215]. За повідомленнями засобів масової інформації, у Кролевецькому повіті вибори до повітового земства також «пройшли не скрізь бажано» [216].

Водночас, у багатьох повітах Волинської та Подільської губерній, які заповнили солдатські маси, вибори до повітових земств у жовтні 1917 року взагалі не вдалося провести. Наприклад, Володимир-Волинська повітова земська управа Волинської губернії 30 жовтня 1917 року повідомляла в Головне управління у справах місцевого господарства МВС, що «населення повіту розпорошено по всій країні, вибори повітових земців не проводилися і проведення відкладене до повернення населення повіту на місця» [217].

Хід підготовки до виборів гласних повітових земств, рівень активності різних політичних сил і громадських організацій, інтелігенції, селянства, соціальний та національний склад населення губерній і окремих повітів, традиції і настрої виборців та інші чинники соціально-економічного, суспільно-політичного чи, навіть, соціально-психологічного характеру мали суттєвий вплив на результати виборів. Характерний для них абсентеїзм виборців, насамперед, селян давав додаткові бонуси тим суб'єктам виборчого процесу, які йшли на вибори з усвідомленням їх значення й організовано – політичним партіям, групам інтелігенції. Проте лише в тих округах, де вони були представлені й мали вплив, адже найбільшу частину виборців складали селяни, уподобання яких і визначали результати виборів.

Показовими в цьому сенсі були результати голосування виборців на Катеринославщині. У Кам'янській волості Катеринославського повіту, де активно працювали осередки політичних партій, їх здобутки були досить вагомими. Так, за список від блоку російської соціал-демократичної робітничої партії (більшовиків) і партії соціалістів Польщі та Литви проголосувало 6097 осіб, що дало 4 гласних повітового земства. Блок російських соціалістів-революціонерів і соціал-демократів набрав 1100 голосів і делегував до повітового земства одного гласного. Від групи домовласників селища Кам'янського і прогресивно - демократичної групи населення до повітового земства не вдалося провести жодного гласного. Натомість список від селян волості, більшість населення якої працювало або було пов'язано з місцевим металургійним комбінатом, набрав 3255 голосів. Відтак два його представники стали гласними Катеринославського повітового земства [200].

В інших округах і повітах Катеринославської губернії «селянський чинник» відіграв ще більш помітну роль. Наприклад, у селі Іванівка Олександрівського повіту більшість голосів виборці віддали за кандидатів зі списків Селянської спілки та Селянського союзу. Водночас їх підтримки вистачило для того, щоб гласним повітового земства став місцевий учитель Я.П. Антонечко [118, с. 104]. У Мангушській волості Маріупольського повіту з 8 списків, які конкурували на виборах, найбільше отримав блок волосних земств (Захар'ївського, Стародубського, Покровського, Нікольського, Федоровського), представлений кандидатами в повітові гласні переважно від селян. До складу повітового земства був обраний також учитель К. Ходов [206]. Селяни складали більшість і у Верхньодніпровському повітовому земстві: із 63 гласних 33 представляли хліборобів. Серед інших було обрано 12 учителів, 2-х лікарів, 1-го агронома, 1-го фельдшера, 1-го вчителя гімназії, 1-го священика, 1-го псаломщика, 1-го коваля, 1-го землеміра, 1-го конторника, 1-го гірника, 1-го бухгалтера, 1-го члена міської управи, 1-го лікаря рудників, 1-го землевласника, 1-го без визначеного заняття, 2-х районних комісарів [218].

Характерним для Катеринославщини було й те, що склад повітових земств оновився майже повністю. А в деяких повітах жоден із повітових земських гласних не був переобраний. Так, Верхньодніпровська, Новомосковська повітові земські управи доводили до відома Головне управління у справах місцевого господарства МВС, що «зі старого складу гласних під час нових демократичних виборів жоден не пройшов» [219].

Повітові земські управи Київщини в цьому сенсі намагалися впливати на результати виборів земських гласних. Наприклад, Київська повітова управа в одній зі своїх листівок закликала виборців: «обираючи осіб нового управління, необхідно пильно дивитися, щоб не пройшли прихильники старої влади. Але не потрібно усувати досвідчених людей [...] обирайте тільки надійних, чесних і по можливості досвідчених людей» [220]. До Головного управління у справах місцевого господарства МВС упродовж жовтня 1917 року надходили телеграми, у яких повідомлялося, хто із представників старих земств пройшов до складу новообраних.

Канівська повітова земська управа 28 жовтня 1917 року, наприклад, повідомляла, що «до складу повітових земських гласних колишнього складу пройшов один Іван Пантелеймонович Татьянка – представник від сільської громади [221]. До Бердичівського повітового земства був обраний член повітової земської управи Іван Каєтанович Столиго [222].

Водночас у тому ж Бердичівському повіті більшість гласних повітового земства були обрані з числа кандидатів від селян. За підрахунками автора, до Бердичівського повітового земства пройшли: 25 гласних від Селянської спілки, 23 – від списку «Селянський», 1 – від російського соціалістичного блоку, 1 – від землевласників, 5 – від єврейських організацій [223]. У Таращанському повіті Київської губернії «проголосували за кандидатів від Селянської спілки» [208]. На виборах гласних Уманського повітового земства виборці підтримували кандидатів у гласні від Селянської спілки та українських соціал-революціонерів, голосували за списки кандидатів від блоку есерів і соціал-демократів, єврейських організацій і общин [224]. Типовим для виборців Липовецького повітового земства Київської губернії можна вважати результати по вже згаданому Юрківецько-Жданівському виборчому округу. На Юрківецькій, Ситковецькій, Будянській, Джуринській, Білковській, Криштоповській, Шуранській, Бондуранській, Василевській, Кабатинській, Лисогірській і Краснянській виборчих ділянках (створені в селах Юрківецької волості) з абсолютною перевагою пройшов перший список, складений із числа представників населених пунктів волості. На Жданівській, Кошланівській, Яблонецькій, Скибинській, Дубровинській, Заньковецькій, Парневській, Хренівській, Пархомівській, Талалаєвській і Сорокській ділянках (у селах Жданівській волості) повністю переміг список № 2, у якому виборці бачили лише кандидатів зі своєї волості. Вибори забезпечили такий розподіл голосів: за список № 1 – 3731, за список № 2 – 3411, за список № 3 – 557, за список № 4 – 6, недійсними визнали 34 виборчі записки [195, с. 64].

Переконливу перемогу здобули кандидати від місцевих селянських об'єднань і громад також на Поділлі [225]. Як зазначає В. Стецюк, гласні повітових земств, обрані за партійними списками, представляли переважно міста й містечка, у яких

діяли осередки політичних партій. Наприклад, до Вінницького повітового земства Подільської губернії пройшли: «від блоку УПСР і УСДРП – 3 особи, блоку есерів, меншовиків і Бунду – 3, Партії народної свободи і Об'єднаної єврейської соціалістичної робітничої партії – по 1, від РСДРП (б) – 4 [226, с. 265].

У повітових центрах Харківщини представники від політичних партій та інтелігенції також мали більш вагомий результати, ніж у чисто сільських округах. Наприклад, у місті Вовчанськ за списком кандидатів у місцеве повітове земство від союзу вчителів і діячів освіти міста пройшли 2 гласних – О.Р. Котуру (учитель) і В.Г. Колокольцова (діяч народної освіти), за списком від комітету партії народної свободи – 1 гласний – О.В. Десятов (інженер шляхів сполучення) [227]. У місті Куп'янськ список кандидатів у гласні повітового земства від домовласників набрав 298 голосів, земських службовців – 127, список «Просвіти» – 141, об'єднаних демократичних організацій міста Куп'янська й повіту – 87. За кожним із перших трьох списків було обрано по одному гласному, за четвертим – жодного [213]. У Валках – повітовому центрі Харківської губернії – за кандидатів у гласні повітового земства від трудової інтелігенції проголосували 216 виборців, а за список кандидатів від Партії народної свободи і союзу торгово-промисловців – 401. Відповідно за першим списком було обрано одного, а за другим – трьох гласних повітового земства [211]. Натомість до Охтирського повітового земства Харківської губернії від виборчого округу, утвореного з Ряснянської і Славгородської волостей, пройшли два селянини, один лікар, один учитель і один вільний художник [228].

Аналізуючи результати виборів до повітових земств Чернігівщини, А. Нітченко наводить факти обрання їх гласними представників різних політичних сил: кадетів, соціалістів-революціонерів, інших соціалістичних партій та їх блоків. Водночас і тут селяни голосували насамперед за «своїх» кандидатів [229, с. 156]. Так, із 48-ми гласних Борзенського повітового земського зібрання до селянського стану належали 27 [215]. Із 49-ти гласних Суражського повітового земського зібрання – 42 [230].

Таку саму картину маємо й у Херсонській губернії. Зокрема, на виборах до Одеського повітового земства були виставлені переважно списки від сіл і волостей. У тому числі окремо були представлені списки від етнічних німців, які проживали в

них. У результаті на виборах, які відбулися 29 жовтня 1917 року, у Миколаївській, Калаглейській, Маріїнській волостях гласними повітового земства були обрані і їх представники: «Веймар – російський німець, дрібний землевласник, Гартман – священник-католик, Лоуер – російський німець, землевласник, Пфаф – російський німець, і Чебан – хлібороб, член партії „російський пролетарій”» [231].

На тлі переважно соціальної, а не політичної консолідації та відповідних виборчих пріоритетів селян кращі результати на виборах до повітових земств отримали ті політичні партії, які орієнтувалися на їх інтереси й уключали до списків кандидатів у гласні їх представників або ж працювали спільно з селянськими організаціями. Особливо наочно це продемонстрували результати виборів до повітових земств Полтавщини, де повністю домінувала позірно аполітична, а насправді підконтрольна українським есерам Селянська спілка. Вона, наприклад, провела більшість кандидатів у гласні Полтавського повітового земства, до якого від хліборобів-власників пройшли лише три представники [232]. Більшість гласних повітових земств були обрані від Селянської спілки в Золотоніському, Лохвицькому, Прилуцькому, Пирятинському повітах Полтавської губернії [233].

Виборці підтримували також спільні списки кандидатів до повітових земств від Селянської спілки та українських есерів. 26 вересня 1917 року на з'їзді представників село-спілок Миргородського повіту під час розгляду результатів виборів до повітового земства констатувалося, що «всюди пройшли списки соціалістів-революціонерів у блоці зі спілками» [234]. Це, власне, й визначило число членів партії, які пройшли до Миргородського повітового земства. Як засвідчують архівні документи, із 50-ти його гласних 15 були обрані від українських соціалістів-революціонерів. Крім них, у земстві були представлені гласні, обрані від кадетів (1) та соціал-демократів (1). Натомість 30 гласних були членами Селянської спілки, 3 – безпартійними. За видом занять гласні Миргородського повітового земства розподілялися так: 25 – селяни-власники, 1 – приватний повірений, 4 – земські вчителі, 1 – студент, 2 – землеміри, 1 – земський фельдшер, 1 – столяр, 1 – земський статист, 4 – службовці місцевого самоуправління, 1 – помічник повітового начальника міліції, 1 – торговець, 6 – діловоди, 2 – представники вільних професій

[235]. Отже, блокування українських есерів з організаціями Української селянської спілки пов'язувало їх не лише з селянами, а й представниками сільської інтелігенції.

Тим самим розширювався їх не лише електоральний, а й партійний вплив на селі. Обрані не лише за чисто партійними, а й спільними із селянськими спілками, списками гласні повітових земств вважали себе прихильниками УПСР. Наприклад, серед 48-ми гласних Зіньківського повітового земства були «голова управи – він же повітовий комісар, міський голова, три мирових судді, два лікарі, редактор газети, чотири члена повітової земської управи, а інші – переважно сільські господарі». Водночас лише 9 із них позиціонувалися як безпартійні, решта вважали себе прихильниками українських соціалістів-революціонерів [236].

Висновки до розділу 3

Таким чином, попри наростання абсентеїзму виборів на тлі погіршення влітку – на початку осені 1917 року соціально-економічної та суспільно-політичної ситуації в Україні, вибори до повітових земств відбулися. Певною мірою цьому сприяв набутий повітовими та губернськими земськими управами досвід проведення виборів до волосних земств, у ході яких були складені списки виборців, сформовані виборчі комісії, підготовлені виборчі діляниці тощо. Досить жваво до голосування за кандидатів у гласні повітових земств закликали політичні партії, активність яких на виборах повітових земств була значно вищою, ніж волосних. Це позначилося й на результатах виборів. Якщо на волосному рівні вони майже не мали політичного забарвлення, селяни, як правило, обирали гласних за соціальною приналежністю, а не за політичними програмами, то на повітовому – нерідко голосували за кандидатів від політичних партій. Найвагоміших результатів серед партій досягли українські есери, які вміло «грали» на настроях селян й користувалися підтримкою підконтрольних їм селянських спілок. Зросла й частина обраних до повітових земств представників місцевої інтелігенції. Проте, як і у волосних, домінували в новообраних повітових земствах гласні від селян. При цьому, порівнюючи з дореволюційним, склад гласних повітових земств оновився майже повністю.

У цьому сенсі земська реформа 1917 року мала надзвичайно важливе значення для створення народовладдя в державі, розбудови в ній системи представницьких органів влади на місцях. Уперше під час їх формування були взяті за основу принципи демократизму, всезагальності, рівності, таємності й прямого виборчого права. Попри всі недоречності й проблеми, які виникали під час проведення виборів, вони легітимізували діяльність як волосних, так і повітових земств, обмежили вплив на неї постреволуційної демократичної стихії. Не випадково після проведення виборів до волосних і повітових земств діяльність ініціативних громадських комітетів поступово зійшла нанівець.

Вкрай важливим було й те, що вибори засвідчили підтримку українським селянством тих політичних сил, які відстоювали ідеї національно-територіальної автономії та Української Центральної Ради. Отже, вони продемонстрували можливість досягнення проголошених нею цілей еволюційним демократичним шляхом.

Водночас уже в ході виборів до волосних, а особливо повітових, земств на початку осені 1917 року з'ясувалося, наскільки хисткою є ця можливість: там, де вхід виборів утручалися радикально налаштовані «люди з рушницями», молода українська демократія, яка лише народжувалася у формі самоврядних органів, виявлялася безсилою. Ще з більшою очевидністю це показали наступні події, пов'язані зі збройним захопленням влади в Петрограді радикальною партією російських більшовиків.

Результати досліджень даного розділу наведено в публікаціях: [46], [136], [145], [179], [184], [192].

Список використаних джерел до розділу 3

1. Двірна К., Сторчаус В. Формування місцевого самоврядування як складова парламентаризму доби Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 р.р.). Наукові записки з української історії. Переяслав–Хмельницький. 2011. Вип. 26. С. 148–155.
2. Перший Універсал Центральної Ради // Українська Центральна Рада: документи і матеріали. у 2 т. Т. 1. Київ, 1996. 589 с.
3. Декларація Генерального Секретаріату // Українська Центральна Рада: документи і матеріали. у 2 т. Т. 1. Київ, 1996. 589 с.
4. Збори Української громади губерньського земства // Народна воля. 1917. 11 липня. (№ 46). С. 5.
5. Нарада Київського губерньського земства // Народна воля. 1917. 29 червня. (№ 36). С. 4.
6. Губерньське земське зібрання обмірковало Універсал Центральної Ради // Наша спілка. Народна газета. 1917. 29 червня. (№ 22). С. 3.
7. Ревегук В. Полтавщина в добу Української революції 1917–1920 р.р.: монографія. Полтава, 2002. 187 с.
8. Для прес-бюро Українській Центральній Раді з Лубен // ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 26.
9. Журнал засідання надзвичайного земського зібрання // ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп.1. Спр. 52. Арк. 3.
10. Борзенське повітове земське зібрання // Черниговская земская газета. 1917. 27 июня. (№ 48). С. 4.
11. Кременчуцьке земство // Наша спілка. Народна газета. 1917. 7 липня. (№ 25). С. 2.
12. Ковалевський М. При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії. Інсбрук, 1960. 720 с.
13. Конотопське земське зібрання // Черниговская земская газета. 1917. 14 июля. (№ 53). С. 3.

14. Постанови Херсонського повітового земського зібрання про автономію України // Газета Гадяцького земства. 1917. 13 липня. (№ 72). С. 2.
15. Вісті з повіту // Вільне слово. 1917. 12 липня. (№ 9). С. 3.
16. Сосницкое уездное чрезвычайное земское собрание // Черниговская земская газета. 1917. 11 июля. (№ 52). С. 4.
17. Губернське земське зібрання // Наша спілка. Народна газета. 1917. 29 червня. (№ 22). С. 2.
18. Політична історія України ХХ ст. у 6 т. Т. 2. Київ, 2002. 480 с.
19. Другий Універсал Центральної Ради // Українська Центральна Рада: документи і матеріали. у 2 т. Т. 1. Київ, 1996. 589 с.
20. Постанови Золотонішського земського зібрання // Черниговская земская газета. 1917. 4 июля. (№ 50). С. 5.
21. Протокол Полтавського повітового земського зібрання, скликаного позачергою на 9 липня 1917 року. Постановлення надзвичайних земських зборів 9 липня 1917 року з докладами управи й другими додатками. Полтава, 1917. 23 с.
22. Переписка з Катеринославським губернським виконавчим комітетом громадських, робітничих, солдатських і селянських організацій з губернським і повітовими комісарами губернії, про створення інституту губернських і повітових комісарів та інші питання // ДАРФ (Державний архів Російської Федерації). Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 96. Арк. 36.
23. Там само. Арк. 198.
24. Там само. Арк. 35.
25. Там само. Арк. 45.
26. Кочергін І. О. Нотатки до біографії вченого-лісознавця А. В. Новака. Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження. 2012–2013. Вип. 11. С. 79–85.
27. Журнали позачергового Полтавського губерніального земського зібрання 20–23 червня 1917 року. Полтава, 1917. 28 с.

28. Переписка з губернським і повітовими комісарами Полтавської губернії про економічний і політичний стан губернії (6 березня – 4 серпня 1917 рік)
// ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 132. Арк. 42.
29. Там само. Арк. 45.
30. Відомості про склад і діяльність місцевих органів управління (по губерніям)
// ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 64. Арк. 69 зв.
31. Відомості про склад і діяльність місцевих органів управління (по губерніям)
// ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 64 (ч. 1). Арк. 52 зв.
32. Відомості про склад і діяльність місцевих органів управління (по губерніям)
// ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 64 (ч. 3). Арк. 321 зв.
33. Протокол экстренного Переяславского уездного земского собрания
// Переяславская газета. 1917. 21 июня. (№ 24). С. 2.
34. Переписка з Катеринославським губернським виконавчим комітетом громадських, робітничих, солдатських і селянських організацій з губернським і повітовими комісарами губернії, про створення інституту губернських і повітових комісарів та інші питання // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 96. Арк. 141.
35. Переписка з губернським і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Подільської губернії про створення органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 131. Арк. 283.
36. Інформаційні листи відділу у справах місцевого управління № 65–107 за липень – серпень 1917 р. // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 184. Арк. 39 зв.
37. Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріату Тимчасового уряду на Україні // Українська Центральна Рада: документи і матеріали. у 2 т. Т. 1. Київ, 1996. 589 с.
38. Козаченко А. Вибори 1917 року повітових і губернських гласних Полтавського земства. Проблеми законності: республіканський міжвідомчий науковий збірник. Харків. 2008. Вип. 94. С. 10–17.

39. Постановления Временного Правительства о волостном земском управлении, о производстве выборов губернских и уездных земских гласных и наказ о производстве выборов волостных земских гласных. Москва, 1917. 47 с.
40. Справа про «заворушення» при виборах волосних земств, їх зривів населенням і протести // ДАРФ. Ф. 1789. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 36.
41. Совецание о выборах в волостное земство // Народное дело. 1917. 7 июля. (№ 54). С. 6. Справа про «заворушення» при виборах волосних земств, їх зривів населенням і протести // ДАРФ. Ф. 1789. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 3.
42. Справа про хід волосних земських виборів по Волинській губернії // ДАРФ. Ф. 1789. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 24.
43. Нітченко А. Вибори до міських дум та земств на Чернігівщині в 1917 р. *Література та культура Полісся*. 2002. Вип. 17. С. 142–149.
44. Циркуляри МВС про підготовку до ліквідації земських начальників і про вибори волосних земств і комітетів, про введення інституту губернських комісарів // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 36. Арк. 8.
45. К выборам в волостное земство // Народное дело. 1917. 22 июля. (№ 67). С. 4.
46. Матвієнко Т. О. Підготовка до виборів у волосні земства в Україні (травень – серпень 1917 р.). *Культура народів Причорномор'я: научний журнал*. Симферополь, 2013. С. 132–140.
47. К ведению волостного земства // Народное дело. 1917. 20 июля. (№ 65). С. 3.
48. Справа про хід волосних земських виборів по Волинській губернії // ДАРФ. Ф. 1789. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 2.
49. Справа про хід виборів волосного земства в Полтавській губернії // ДАРФ. Ф. 1789. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 1.
50. Там само. Арк. 3.
51. Лозовий В. С. Ставлення селянства України до влади в добу Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 р.р.): дис. ... доктора іст. наук. Київ, 2010. 466 с.
52. Вісті з повіту // Вільне слово. 1917. 15 липня. (№ 10). С. 2.

53. Справа про «заворушення» при виборах волосних земств, їх зривів населенням і протести // ДАРФ. Ф. 1789. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 36.
54. Постанови ради селянських депутатів в Києві // Вільне слово. 1917. 10 липня. (№ 8). С. 2.
55. Засідання Малої Ради // Вісті з Української Центральної Ради. 1917. Листопад. (№ 18). С. 3.
56. В деревне // Известия Киевского Совета рабочих депутатов. 1917. 22 августа. (№23). С. 4.
57. Селянський з'їзд у Житомирі // Свобода. 1917. 19 липня. (№84). С. 2.
58. Справа про «заворушення» при виборах волосних земств, їх зривів населенням і протести // ДАРФ. Ф. 1789. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 12.
59. Там само. Арк. 7.
60. Справа про хід волосних земських виборів по Волинській губернії // ДАРФ. Ф. 1789. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 46.
61. Переписка з губернським і повітовими виконавчими комітетами і комісарами Подільської губернії про створення органів місцевого управління, про відношення населення до Тимчасового уряду // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 131. Арк. 228.
62. Справа про хід волосних земських виборів по Волинській губернії // ДАРФ. Ф. 1789. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 24.
63. Справа про хід виборів волосного земства в Полтавській губернії // ДАРФ. Ф. 1789. Оп. 1. Спр. 130. Арк. 3.
64. Справа про хід волосних земських виборів по Волинській губернії // ДАРФ. Ф. 1789. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 55–58.
65. Дослідження Гудзія «Істоіря національного визвольного руху на Київщині» та спогади селян Карпенка, Тимошенка, Грузія, Пилипенка, Дяківського із сел Димер, Демидів, Казаровичі, Абрамівка, Катюжанка. // ДАК (Державний архів м. Києва). Ф. р - 1671. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 9.
66. К выборам в волостное земство // Черниговская земская газета. 1917. 21 июля. (№ 55). С. 5.

67. Перед выборами в волостное земство // Вестник Одесского земства. 1917. 2 (15) сентября. (№ 25). С.2.
68. Як треба вибирати у волосне земство // Черниговская земская газета. 1917. 15 августа. (№ 62). С. 5. Десять правил для избирателя в волостное земство // Черниговская земская газета. 1917. 1 сентября. (№ 67). С. 3.
69. Життя повіту // Селянська думка. 1917. 3 серпня. (№ 1). С. 4.
70. Завальнюк О. М. Стецюк В. Б. Земства Поділля в добу Української революції 1917–1920 р.р. Кам'янець-Подільський, 2009. 216 с.
71. Лозовий В. Створення волосних земств в Україні (1917 р.). *Історичний журнал*. 2007. № 6. С. 14–24.
72. Волостное земство // Голос социал-демократа. 1917. 1 июня. (№ 35). С. 2.
73. Справа про хід волосних земських виборів по Волинській губернії // ДАРФ. Ф. 1789. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 52.
74. Женщина и выборы в волостное земство // Голос народа. 1917. 17 августа. (№ 38). С. 3.
75. 7129 «Граждане, хлеборобы, рабочие, воины, беженцы и все пролетарии». 1917. Харьков.
76. О выборах в волостное земство // Народное дело. 1917. 6 июля. (№ 53). С. 4.
77. Про організацію Рад і про вибори волосного земства // ЦДАВО України. Ф. 1393. Оп.1. Спр. 3. Арк. 5.
78. Вісті з повіту // Вільне слово. 1917. 12 липня. (№ 9). С.2.
79. Постанова Тимчасового уряду «Про доповнення положення про волосне земське управління від 21 травня 1917р.» від 26 липня 1917 г. // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. Санкт-Петербург, 1917. № 208. Отдел I. Ст. 1315. С. 2289–2292.
80. Сенцов А. А. Борьба народных масс за демократизацию местного управления России накануне Октября. *Советское государство и право*. 1984. №6. С. 108–114.

81. Відозва Генерального Секретаріату // Українська Центральна Рада: документи і матеріали. у 2 т. Т. 1. Київ, 1996. 589 с.
82. Як вибирати у волосні ради // Народна воля. 1917. 13 вересня. (№ 98). С. 2.
83. Кого намічати у гласні // Народное дело. 1917. 11 августа. (№ 84). С. 3.
84. Вибори в волосне земство // Газета Гадяцького земства. 1917. 24 серпня. (№ 84). С. 2.
85. На земському зібранні // Газета Гадяцького земства. 1917. 31 серпня. (№ 86). С.3.
86. Постанови Бахмутського українського повітового зїзду // ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп.1. Спр. 16. Арк. 12.
87. 12304 сл «Проект земської програми». 1917. Харків.
88. Выборы в волостное земство // Земля и воля. 1917. 14 сентября. (№ 142). С. 2.
89. Герасименко Г. А. Земское самоуправление в России. Москва, 1990. 264 с.
90. Про вибори волосних земських гласних // ЦДАВО України. Ф. 2117. Оп.1. Спр. 13. Арк. 96.
91. Выборы в волостное земство // Народное дело. 1917. 27 августа. (№ 97). С. 4.
92. Циркуляри, розпорядження, постанови Тимчасового уряду // ДАПО (Державний архів Полтавської області). Ф. 1066. Оп.1. Спр. 1. Арк. 5.
93. Выборы в волостные земства // Верхнеднепровская народная газета, 1917. 10 сентября. (№ 12). С. 2.
94. Бахмутская уездная земская управа // Трудовой союз. 1917. 3 сентября (№ 39). С. 3.
95. Інформаційні листи відділу у справах місцевого управління за серпень 1917 р., інформаційні листи про хід виборів в земські зібрання // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 185. Арк. 49.
96. Вибори в повітову народну раду // Селянська думка. 1917. 30 вересня. (№ 9). С. 2.
97. Выборы в волостное земство // Народное дело. 1917. 29 июля. (№ 73). С. 4.
98. По нашему уезду // Известия Валковского уездного исполнительного комитета. 1917. 5 ноября. (№ 27). С. 4.

99. Итоги выборов гласных в волостные земства // Черниговская земская газета. 1917. 15 сентября. (№ 71). С. 5.
100. Інформаційні листи відділу у справах місцевого управління за серпень 1917 р., інформаційні листи про хід виборів в земські зібрання // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 185. Арк. 48.
101. Там само. Арк. 48.; Звіти інструкторів організаційних комісій Центральної Ради про становище на місцях // ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп.1. Спр. 44. Арк. 2.
102. Матеріали про хід виборів до волосних народних рад (земств) // ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп.1. Спр. 50. Арк. 58, 63.; Протоколи засідання сільських виборчих комісій і списки їх // ЦДАВО України. Ф. 3000. Оп.1. Спр. 2. Арк. 32.
103. Переписка губернського комісара з повітовими комісарами // ЦДАВО України. Ф. 2117. Оп.1. Спр. 17 а. Арк. 31.
104. Про вибори волосних земських гласних // ЦДАВО України. Ф. 2117. Оп.1. Спр. 13. Арк. 11.
105. Переписка губернського комісара з повітовими комісарами // ЦДАВО України. Ф. 2117. Оп.1. Спр. 17 а. Арк. 3, 31, 70.
106. Там само. Арк. 35.
107. Там само. Арк. 6.
108. Итоги выборов в волостное земство // Известия Валковского уездного общественного комитета. 1917. 17 сентября. (№ 19). С. 3.
109. Итоги выборов в волостное земство // Известия Валковского уездного общественного комитета. 1917. 10 сентября. (№ 18). С. 3.
110. Итоги выборов в волостное земство Харьковской губернии // Земля и воля. 1917. 8 сентября. (№ 138). С. 3.
111. По нашему уезду // Известия Валковского уездного общественного комитета. 1917. 5 ноября. (№ 27). С. 2.
112. Протоколи засідання Люботинської комісії про організацію влади в Люботині // ЦДАВО України. Ф. 1393. Оп.1. Спр. 1. Арк. 33.

113. Выборы в волостное земство // Голос народа. 1917. 13 сентября. (№ 46). С.4.
114. Справа про ведення нового земства в Харківський губернії // ДАРФ. Ф. 1789. Оп. 1. Спр. 114. Арк. 6.
115. Выборы // Народная жизнь. 1917. 21 октября. (№ 16). С.3.
116. Про ведення нового земства в Катеринославській губернії // ДАРФ. Ф. 1789. Оп. 1. Спр. 107. Арк. 15.
117. Хроника // Верхнеднепровская народная газета. 1917. 10 ноября. (№ 27). С. 3.
118. Гвоздик В. С. Змінни у співвідношенні партійно-політичних сил на півдні України під час виборчих кампаній 1917 – початку 1918 р.р. Наукові праці історичного ф-ту Запорізького національного ун-ту. Запоріжжя. 2009. Вип. XXVII. С. 102–108.
119. Інформація про гласних волосних земських управ Катеринославської губернії // ДАРФ. Ф. 1789. Оп. 2. Спр. 24 (ч. 1). Арк. 25.
120. По Луганщине. Голубовско–Михайловская волость // Голос крестьянина. 1917. 24 сентября. (№ 10). С. 2.
121. Виписки з газет за період 3 березня 1917 – 24 березня 1918 р.р. // ДАПО. Ф. п - 7. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 37.
122. Про вибори волосних земських гласних // ЦДАВО України. Ф. 2117. Оп.1. Спр. 13. Арк. 70.
123. Переписка губернського комісара з повітовими комісарами // ЦДАВО України. Ф. 2117. Оп.1. Спр. 17 а. Арк. 31.
124. Відомості організаційної комісії при Центральній Раді про стан виборів до волосних народних рад (земств) // ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп.1. Спр. 49. Арк. 104.
125. Переписка губернського комісара з повітовими комісарами // ЦДАВО України. Ф. 2117. Оп.1. Спр. 17 а. Арк. 7.
126. Там само. Арк. 28.
127. Там само. Арк. 75.

128. Розпорядження // ЦДАВО України. Ф. 1503. Оп.1. Спр. 1. Арк. 89.
129. З життя повіту // Селянська думка. 1917. 25 вересня. (№ 5). С.2.
130. З життя повіту // Селянська думка. 1917. 22 вересня. (№ 4). С.3.
131. Дослідження Гудзія «Історія національного визвольного руху на Київщині» та спогади селян Карпенка, Тимошенка, Грузія, Пилипенка, Дяківського із сел Димер, Демидів, Казаровичі, Абрамівка, Катюжанка. // ДАК. Ф. р - 1671. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 17.
132. Життя повіту. Дописи // Селянська думка. 1917. 30 вересня. (№ 9). С.4.
Вражіння з виборів // Селянська думка. 1917. 14 жовтня. (№ 11). С. 3.
133. Вісті з краю. Як пройшли вибори // Нова Рада. 1917. 1 жовтня. (№ 151). С. 4.
134. Гвоздик В. С. Участь українського селянства півдня України у політичній боротьбі (березень 1917 – квітень 1918 р.р.). Наукові праці історичного ф-ту Запорізького державного ун-ту. Запоріжжя. 2005. Вип. ХІХ. С. 152–160.
135. Рыковская волость Новгород-Северского уезда // Черниговская земская газета. 1917. 15 сентября. (№ 71). С. 4.
136. Matvienko T., Deliya O. The results of the elections in the district administration – Zemstvo – in Ukraine (1917). *4-ий міжнародний молодіжний фестиваль науки „Litteris et artibus”*: матеріали IV міжнародної конференції молодих вчених HSS – 2013. Гуманітарні та соціальні науки (м. Львів, 21–23 листопада 2013 р.). Львів, 2013. С. 18–19.
137. Бойко В., Демченко Т., Оніщенко О. 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис. Чернігів, 2003. 126 с.
138. Результаты выборов в волостное земство // Известия Городнянского уездного исполнительного комитета. 1917. 19 октября. (№ 25). С. 4.
139. Носовское волостное земство // Черниговская земская газета. 1917. 25 декабря. (№ 98–99). С. 5.
140. Волостные земства в Черниговском уезде // Черниговская земская газета. 1917. 17 ноября. (№ 88–89). С. 4.

141. Итоги выборов гласных в волостные земства Борзенского уезда // Черниговская земская газета. 1917. 15 сентября. (№ 71). С. 3.
142. Справа про хід волосних земських виборів по Волинській губернії // ДАРФ. Ф. 1789. Оп. 1. Спр. 118. Арк. 56 зв.
143. Там само. Арк. 57.
144. Там само. Арк. 58.
145. Матвієнко Т. О. Результати виборів до волосних земств в Україні 1917 р. Наукові праці історичного ф-ту Запорізького національного університету. Запоріжжя. 2014. Вип. XXXVIII. С. 116–122.
146. Волостное народное земство на Волыни. Некоторые итоги // Трудовая Волынь. 1918. 9 января. (№ 229). С. 4.
147. Відомості організаційної комісії при Центральній Раді про стан виборів до волосних народних рад (земств) // ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 11 зв.
148. Там само. Арк. 4 зв.
149. Там само. Арк. 10.
150. Звіти інструкторів організаційній комісії Центральної Ради про становище на місцях: доповіді, повідомлення, протоколи та резолюції повітових селянських з'їздів // ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 44. Арк. 2–5 зв.
151. Відомості організаційної комісії при Центральній Раді про стан виборів до волосних народних рад (земств) // ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 49. Арк. 10 зв.
152. Справа про «заворушення» при виборах волосних земств, їх зривів населенням і протести // ДАРФ. Ф. 1789. Оп. 1. Спр. 141. Арк. 24.
153. Матеріали про хід виборів до волосних народних рад (земств) // ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 64.
154. Відомості організаційної комісії при Центральній Раді про стан виборів до волосних народних рад (земств) // ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 49.

- Арк. 4 зв.; О выборах в волостное земство // Бюллетени Верхнеднепровского уездного народного комитета. 1917. 24 августа. С. 2.
155. Верховцева І. Г. Волосні земства Правобережної України: перший досвід врядування. *Питання аграрної історії України та Росії*: матеріали четвертих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди (м. Дніпропетровськ, 22 листопада 2002 р.). Дніпропетровськ, 2002. С. 126–131.
 156. Вибори у волосне земство // Народная жизнь. 1917. 29 сентября. (№ 160). С. 2.
 157. Вибори до волосного земства // Черниговская земская газета. 1917. 1 сентября. (№ 67). С. 3.
 158. Эммонс Т. Проблема социальной интеграции («слияния сословий») в русском земстве. *Менталитет и аграрное развитие России (XIX–XX в.)*: материалы международной конференции (г. Москва, 1994). Москва, 1996. С. 209–214.
 159. На земському зібранні (враження) // Газета Гадяцького земства. 1917. 31 серпня. (№ 86). С. 3.
 160. В Савинському волосному земстві // Листок соціал-демократа. 1917. 16 листопада. (№ 6). С. 2.
 161. Нове волосне земство в Золотоноші // Газета Гадяцького земства. 1917. 12 жовтня. (№ 98). С. 3.
 162. Из деятельности волостных земств // Верхнеднепровская народная газета. 1917. 3 октября. (№ 17). С. 4.
 163. В волостных земствах. Верхнеднепровская народная газета. 1917. 24 октября. (№ 22). С. 3.
 164. Перше зібрання волосного земства с. Сурсько – Михайлівка // Народная жизнь. 1917. 1 октября. (№ 162). С. 4.
 165. Збори Мутинського волосного земства // Черниговская земская газета. 1917. 27 октября. (№ 82–83). С. 3.
 166. Інформація про хід земських волосних зібрань і про склад волосних земських управ Київської губернії // ДАРФ. Ф. 1789. Оп. 2. Спр. 20. Арк. 2, 6,

- 8, 14, 24. В волостных земствах // Народная жизнь. 1917. 27 октября. (№ 184). С. 4.
167. Волостное земское собрание // Голос народа. 1917. 11 октября. (№ 54). С.2.
168. Первое собрание волостного земства // Черниговская земская газета. 1917. 20 октября. (№ 81). С. 4. Перше засідання Кіблицького волосного земського зібрання // Народна воля. 1917. 7 листопада. (№ 143). С. 2. Хроника // Известия Ананьевского уездного земства. 1917. 6 ноября. (№ 45). С. 4. Открытие Попасновского волостного земского собрания // Народная жизнь. 1917. 3 ноября. (№ 189). С.2.
169. Торжественное обещание // Известия Городнянского уездного исполнительного комитета. 1917. 19 октября. (№ 25). С. 3.
170. Матеріали про хід виборів до волосних народних рад (земств) // ЦДАВО України. Ф. 1115. Оп. 1. Спр. 50. Арк. 68 а.
171. Наказ уездным земским учреждениям о применении временных правил о производстве выборов губернских и уездных земских гласных от 17 июня 1917г. Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при Правительствующем Сенате. Санкт-Петербург, 1917. № 179. Отдел I. Ст. 991. С. 1773–1781.
172. К выборам в Бахмутское уездное земство // Клич народа. 1917. 18 октября. (№ 8). С. 2. Граждане! // Клич народа. 1917. 20 октября. (№ 9). С. 2
173. Земские выборы // Голос крестьянина. 1917. 14 октября. (№ 27). С.3.
174. К выборам в уездное земство // Земля и воля. 1917. 22 сентября. (№ 148). С. 3.
175. Трудовский рудник // Клич народа. 1917. 18 октября. (№ 8). С. 3.
176. Список // Клич народа. 1917. 18 октября. (№ 8). С. 3.
177. Лозовий В. С. Формування селянських спілок в Україні після Лютневої революції 1917 р. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2009. Т. 19. С. 300–307.

178. Про вибори // Селянська думка. 1917. 9 вересня. (№ 6). С. 4.
179. Матвієнко Т. Підготовка до виборів в повітові земства в Україні (осінь 1917 р.). *Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 30–31 травня 2014 р.). Львів, 2014. С. 103–105.
180. Вибори в повітову народну раду // Селянська думка. 1917. 30 вересня. (№ 9). С. 2.
181. Селяне! // Селянська думка. 1917. 6 жовтня. (№ 8). С. 1.
182. 11341 сл «Список № 5 кандидатов в гласные уездного земства». 1917. Волчанск.
183. 7128 сл «Граждане г. Волчанска!» 1917. Волчанск. 11852 сл «Товарищи крестьяне Графско–Сельской, Старо–Салтовской и Терновской волости!» 1917. Волчанск.
184. Матвиенко Т. Результаты выборов в уездные земства в Украине (осень 1917 г.). *Актуальные проблемы юридической науки и правоприменительной практики: материалы международной научно-практической конференции профессорско-преподавательского состава и аспирантов. Государственно-правовая секция* (г. Белгород, 8 апреля 2014 г.). Белгород, 2014. С. 236–254.
185. Воззвание к трудовому крестьянству // Голос крестьянина. 1917. 21 сентября. (№ 7). С. 2.
186. К выборам в уездное земство // Голос народа. 1917. 8 октября. (№ 53). С. 4.
187. Про вибори гласних у повітове земство // ЦДАВО України. Ф. 1327. Оп. 1. Спр. 154. Арк. 88.
188. Идите на выборы в уездное земство // Голос народа. 1917. 11 октября. (№ 54). С. 3.
189. По Луганщине. Выборы гласных // Голос крестьянина. 1917. 24 октября. (№ 35). С. 3.
190. К земским выборам // Голос труда. 1917. 30 августа. (№ 31). С. 2.

191. Программа партии Народной Свободы (конституционно-демократической). Петроград, 1917. 15 с.
192. Матвієнко Т. Політична боротьба на виборах до повітових земств в Україні восени 1917 р. *Шості Гуржіївські історичні читання*: матеріали всеукраїнської наукової конференції з нагоди 100-річчя з дня народження академіка Івана Олександровича Гуржія (м. Черкаси, 17–18 вересня 2015 р.). Черкаси, 2015. С. 174–177.
193. Про вибори гласних у повітове земство // ЦДАВО України. Ф. 1327. Оп.1. Спр. 154. Арк. 82.
194. 4804 сл «Воззвание: граждане хлеборобы-собственники». 1917. Константиноград.
195. Стецюк В. Б. Земства Правобережної України в період Української національно-демократичної революції: дис. ... кандидата іст. наук. Кам'янець-Подільський, 2008. 240. с.
196. Голосуйте, граждане, за список трудовой интеллигенции № 1 // Известия Валковского уездного общественного комитета. 1917. 8 октября. (№ 22). С. 1.
197. Про вибори гласних у повітове земство // ЦДАВО України. Ф. 1327. Оп. 1. Спр. 154. Арк. 80.
198. Голосуйте за список трудовой группы крестьян и интеллигенции № 1 // Известия Валковского уездного общественного комитета. 1917. 8 октября. (№ 22). С. 2.
199. Списик кандидатів в гласні Гадяцького повітового земства від м. Гадяч // Газета Гадяцького земства. 1917. 5 жовтня. (№ 96). С. 3.
200. Кам'янська волость // Народная жизнь. 1917. 3 ноября. (№ 189). С. 4.
201. Выборы гласных в Славяносербское земство // Голос крестьянина. 1917. 24 октября. (№ 35). С. 4.
202. К земским выборам // Харьковский вестник. 1917. 30 сентября. (№ 59). С. 5.
203. Відомості із «Інформаційного листа» про хід виборів в земські зібрання // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 3. Спр. 13. Арк. 26. Інформаційні листи відділу у

- справах місцевого управління за серпень 1917 р., інформаційні листи про хід виборів в земські зібрання // ДАРФ. Ф. 1788. Оп. 2. Спр. 185. Арк. 45.
204. Вибори в Полтавській губернії // Вільне життя. 1917. 3 грудня. (№ 98). С. 4.
205. Виписки з газет за період 3 березня 1917 – 24 березня 1918 р.р. // ДАПО. Ф. п - 7. Оп. 1. Спр. 37. Арк. 7 зв.
206. Выборы в уездное земство // Народная жизнь. 1917. 3 ноября. (№ 189). С. 6.
207. Гвоздик В. С. Земства в умовах революційних потрясінь 1917 року. Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. Запоріжжя, 2010. Вип. XXIX. С. 98–105.
208. Друга проба // Селянська думка. 1917. 14 жовтня. (№ 11). С. 4.
209. Справа виборів до повітового земства // Селянська думка. 1917. 21 жовтня. (№ 12). С. 4.
210. Інформаційні дані про вибори повітових земських управ по Волинській, Київській губерніях // ДАРФ. Ф. 1789. Оп. 1. Спр. 144 (ч. 6). Арк. 303.
211. Выборы // Валковская речь. 1917. 22 октября. № 1. С. 4.
212. Итоги выборов в Валковское земское собрание от населения г. Валок // Известия Валковского уездного общественного комитета. 1917. 22 октября. (№ 24). С. 5.
213. Выборы гласных в уездное земство по г. Купянск // Голос народа. 1917. 18 октября. (№ 56). С. 4.
214. О выборах в уездное земство // Голос народа. 1917. 18 октября. (№ 56). С. 5.
215. Борзенский уезд // Черниговская земская газета. 1917. 10 ноября. (№ 86–87). С. 4.
216. Кролевецький повіт // Черниговская земская газета. 1917. 17 ноября. (№ 88 – 89). С. 4.
217. Справа про запровадження нового земства в Харківській губернії // ДАРФ. Ф. 1789. Оп. 1. Спр. 144 (ч. 1). Арк. 30.

218. Выборы в уездное земство // Верхнеднепровская народная газета. 1917. 22 сентября. (№ 14). С. 5.
219. Справа про запровадження нового земства в Харківській губернії // ДАРФ. Ф. 1789. Оп. 1. Спр. 144 (ч. 6). Арк. 292, 294, 301.
220. 8772 сл «От Киевской уездной общественной управы». 1917. Киев.
221. Справа про запровадження нового земства в Харківській губернії // ДАРФ. Ф. 1789. Оп. 1. Спр. 144 (ч. 6). Арк. 300.
222. Там само. Арк. 302.
223. Справа виборів до повітового земства // Селянська думка. 1917. 21 жовтня. (№ 12). С. 4.
224. Справа про запровадження нового земства в Харківській губернії // ДАРФ. Ф. 1789. Оп. 1. Спр. 144 (ч. 6). Арк. 303.
225. Выборы // Черниговская земская газета. 1917. 17 ноября. (№ 88–89). С. 6.
226. Стецюк В. Вінницьке повітове земство в період національно-демократичної революції 1917–1920 р.р. Наукові праці Кам'янець-Подільського державного у-ту. Історичні науки. Кам'янець-Подільський. 2004. Т. 13. С. 263–274.
227. Про вибори гласних у повітове земство // ЦДАВО України. Ф. 1327. Оп.1. Спр. 154. Арк. 94.
228. Выборы в земство // Земля и воля. 1917. 12 октября. (№ 165). С. 3.
229. Нітченко А. Г. Органи місцевого самоврядування та виконавчої влади Тимчасового уряду (на матеріалах Чернігівської губернії): дис. ... кандидата іст. наук. Чернігів, 2012. 314 с.
230. Суражское уездное очередное земское собрание // Черниговская земская газета. 1917. 15 декабря. (№ 96–97). С. 4.
231. Выборы в уездное земство // Одесский листок. 1917. 4 ноября. (№ 268). С.3.
232. Выборы в земство // Известия Ананьевского уездного земства. 1917. 16 октября (№ 42). С. 4.

233. Переписка губернського комісара з повітовими комісарами // ЦДАВО України. Ф. 2117. Оп.1. Спр. 17 а. Арк. 80.
234. Местная жизнь // Листок социал-демократа. 1917. 29 сентября. (№ 3). С. 4.
235. Переписка губернського комісара з повітовими комісарами // ЦДАВО України. Ф. 2117. Оп.1. Спр. 17 а. Арк. 74.
236. Там само. Арк. 3, 70.

РОЗДІЛ 4

ЗЕМСТВА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ РЕСПУБЛІКИ

(ЛИСТОПАД 1917 р. – КВІТЕНЬ 1918 р.)

4. 1. Більшовицький збройний переворот у Петрограді і земства України

25 жовтня 1917 року більшовицька партія скинула Тимчасовий уряд і захопила владу в Петрограді у свої руки. Українська Центральна Рада того ж дня створила Крайовий комітет з охорони революції в Україні, якому повинні були підпорядкуватися всі органи влади дев'яти українських губерній. Проте це не внесло ясності в організацію і діяльність органів влади, у тому числі місцевого самоврядування, в Україні. На першість у владі тут претендували робітничі, солдатські та селянські ради, які підтримали більшовицький переворот. До цього ж прагнули й органи влади, які визнавали Українську Центральну Раду. З іншого боку продовжували діяти органи Тимчасового уряду. Пізно ввечері 25 жовтня 1917 року телеграмою до його губернських, повітових, міських комісарів звернувся Міністр внутрішніх справ О.М. Нікітін. У ній він закликав ужити всіх заходів «для підтримки уряду органами самоуправління й іншими громадськими організаціями. Організуйте, – вимагалось в телеграмі, – найбільш рішучий супротив організаціям, які погрожують своїми анархічними виступами згубити справу революції і волі» [1].

Така строката політична ситуація, що склалася в Україні в кінці жовтня – на початку листопада 1917 року, спричинила певну невизначеність і розгубленість земців. Як відомо, сподівання на подальшу демократизацію життя країни та механізмів формування органів влади більшість із них пов'язували з усеросійськими та українськими Установчими зборами, вибори до яких Тимчасовий уряд планував провести в листопаді–грудні 1917 року. Жовтневий збройний переворот у Петрограді, заклики більшовиків до встановлення диктатури пролетаріату й практичні кроки з їх реалізації поклали край сподіванням земців на еволюційність цього процесу.

Усе це зумовило позицію багатьох земств України, які не сприйняли більшовицький переворот, щодо підтримки Тимчасового уряду. Зокрема, 28 жовтня 1917 року учасники екстреного засідання Валківського повітового земства Харківської губернії спільно з депутатами міської думи, начальником міліції, членами виконавчого бюро повітового громадського комітету висловили обурення виступом більшовиків і постановили: «Виявити довіру і повну підтримку Тимчасовому уряду, який повинен довести країну до Установчих зборів» і обіцяли «допомогти уряду і всім органам у боротьбі з більшовиками» [2]. Союз службовців Полтавського губернського земства на загальному зібранні 30 жовтня 1917 року постановив: «Ніякої іншої влади до Установчих зборів, крім влади Тимчасового уряду, союз не визнає і визнавати не буде. Він визнає і тільки буде визнавати владу лише тих органів, які встановлені Тимчасовим урядом» [3]. Гласні Козелецького повітового земського зібрання Чернігівської губернії наприкінці жовтня 1917 року обговорили виступ партії більшовиків у Петрограді й висловили «повну довіру Тимчасовому уряду, який поставив своїм завданням зберегти всі завоювання революції й довести до Установчих зборів» [4].

З іншого боку, досить багато земств, де переважали обрані демократичним шляхом національно свідомі українські діячі, пов'язувало своє майбутнє з Українською Центральною Радою. Так, Лебединське повітове земське зібрання Харківської губернії в прийнятій 3 листопада 1917 року постанові висловлювало обурення «виступом більшовиків із метою вирвати в народу владу до Установчих зборів» і винесло резолюцію: «Визнати над усією Україною владу Української Центральної Ради» [5]. Катеринославська губернська земська управа обіцяла Центральній Раді «як вищому органу влади в Україні, що свою громадську роботу вона буде координувати з волею Центральної Ради» [6]. Зібрання гласних Риківського волосного земства Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії 5 листопада 1917 року вітало «Українську Центральну Раду і Генеральний Секретаріат як вищу владу на Україні» і обіцяло «всіма засобами підтримувати всі її постанови й розпорядження» [7].

Рішення деяких земств були ще більш категоричними. Так, 4 листопада 1917 року Золотоніське волосне земське зібрання одноіменного повіту Полтавської губернії постановило: «Прохати Українську Центральну Раду взяти владу на Україні до своїх рук, не мати ніяких зносин з Росією доти, доки в ній панує анархія, мобілізувати все українське військо для оборони краю від анархії» [8].

Таким чином, Жовтневий більшовицький переворот 1917 року у Петрограді не знайшов підтримки з боку переважної більшості земств України. Проте невизначена політична ситуація, що склалася тут у перші дні після перевороту, зумовила той факт, що частина земств продовжувала орієнтуватися на Тимчасовий уряд, а частина пов'язувала сподівання на розвиток демократичної революції з Українською Центральною Радою. Водночас не полишали спроб утвердити свою владу в Україні й більшовики.

Прагнучи не випустити політичної ініціативи зі своїх рук, Центральна Рада 7 листопада 1917 року ухвалила III Універсал, у якому проголосила Українську Народну Республіку (УНР) «невіддільну від Російської республіки». Проте вища влада в Україні переходила до Центральної Ради та її Генерального Секретаріату. Універсал також визнав «органи місцевого самоврядування найвищою адміністративною владою на місцях» [9, с. 401]. Розпорядженням від 16 листопада 1917 року, Центральна Рада підпорядкувала губернських і повітових комісарів Тимчасового уряду власному уряду – Генеральному Секретаріатові [10, с. 450]. Як зазначає І. Лебедєва, український уряд визнав комісарів «своїми місцевими органами адміністративно-політичної влади» [11, с. 144].

Необхідно зазначити, що діячі Української Центральної Ради, як і на попередньому етапі розвитку Української революції, бачили шлях до розбудови демократичної політичної системи України саме через зміцнення органів місцевого самоврядування. В Універсалах, документах Генерального Секретаріату ставилися завдання «сприяти широкому розвиткові діяльності місцевих самоуправ і поширенню їх компетенції. Це, – наголошувалося в Декларації Генерального Секретаріату України від 29 вересня 1917 року, – має стати головною умовою встановлення ладу на Україні» [12, с. 324]. М. Грушевський 19 листопада 1917 року

на сесії Київського повітового земського зібрання зазначав, що «Центральна Рада завжди буде спиратися на органи самоуправління, якими є повітові та губернські земства» [13]. Отже, ні в кого не виникало сумнівів у намірах Центральної Ради розбудувати розвинену систему органів місцевого самоврядування.

Зрозуміло, що така позиція Української Центральної Ради не могла не імпонувати земцям. До того ж Тимчасовий уряд припинив свою діяльність, а більшовики посилювали свій тиск на місцеві органи влади в Україні. Відтак після проголошення III Універсалу земства опинилися перед проблемою вибору: підтримати Центральну Раду або ж більшовиків. Більшість із них віддало свої симпатії на користь Центральної Ради, яку визнали вищим органом влади в Україні і якій земства висловлювали свою підтримку.

Це засвідчила хвиля засідань новообраних повітових земських зібрань, переважна більшість яких відбувалася вже після проголошення УНР і Жовтневого перевороту в Петрограді 1917 року. Перед відкриттям зібрань священики служили молебні з проголошенням багаторіччя Українській Центральній Раді, Генеральному Секретаріату й усьому українському народу. Потім голова управи оголошував зібрання відкритим і «запрошував гласних, стоячи, вислухати урочисту присягу, після закінчення якої гласні підходили до столу, хрестилися й підписували текст присяги» [14]. Після урочистостей зібрання співало «Ще не вмерла Україна» та «Заповіт», обирали голову зібрання, заступника, призначали жалування посадовим особам, приймали привітання, ушановували пам'ять борців, полеглих за свободу.

Принагідно зазначимо, що на той час вибори гласних губернських земств відповідно до нового земського законодавства ще не були проведені, адже губернських гласних мали обирати повітові земські зібрання, процес формування яких, в основному, завершився лише в листопаді 1917 року. За свідченням голови Волинського губернського земського зібрання В. Кандиби, на 3 грудня 1917 року до складу зібрання входили всі гласні старого скликання і 100% нових гласних, обраних повітовими земськими зібраннями, згідно з розпорядженням Тимчасового уряду з метою демократизації зібрання, і також поповнене понад 100% 15-ма гласними від Губернського виконавчого комітету, 12-ма – від службовців

волосної земської управи, і 2-ма представника від союзу земельних власників» [15, с. 10].

Водночас проголошення III Універсалу Центральної Ради актуалізувало проблему формування легітимних губернських земських зібрань. Губернські земські управи намагалися прискорити вибори губернських гласних від повітових земств. Наприклад, Харківська губернська земська управа в листопаді 1917 року постановила: «Прохати повітові земські управи прискорити вибори гласних у губернське земство, щоб встигнути провести надзвичайне губернське земське зібрання не пізніше 15 грудня» [16]. У Київській губернії в листопаді 1917 року такі вибори вже розпочалися. Так, 18 листопада 1917 року Липовецьке повітове земство (народна рада) обрало з числа свого складу 6-х гласних Київського губернського земства, висунутих впливовою місцевою організацією селянської спілки [17]. У Подільській губернії вибори гласних губернського земства проходили в грудні 1917 року. В числі перших їх провели в Летичівському повіті. Після закритого голосування учасників засідання повітового земського зібрання губернськими гласними обрали А. Шупровича, І. Трембовецького, К. Максимчука, І. Колісника, С. Головчука, І. Масного [18].

Незважаючи на те, що до кінця 1917 року в більшості губерній України повністю сформувати склад гласних губернських земств, реформованих згідно з законодавчими актами Тимчасового уряду, не вдалося діючі губернські гласні представляли переважно демократичними силами, зорієнтованими на Українську Центральну Раду. Відтак їх позиція в цьому сенсі співпадала з позицією переважної більшості вже реформованих і легітимно обраних повітових і волосних земств.

Земські зібрання всіх рівнів, які проходили в листопаді 1917 року, зазвичай закінчувалися прийняттям резолюцій на підтримку Центральної Ради. Наприклад, зібрання службовців Київської губернської земської управи 8 листопада 1917 року визнало Центральну Раду «єдиним найвищим правочинним, законодавчим органом УНР, а її виконавчий орган – Генеральний Секретаріат – єдиною владою України» [19]. У постанові пропонувалося вжити всіх заходів, «щоб зносити з центральною російською владою велися виключно через Центральну Раду й Генеральний

Секретаріат і виконувалися тільки ті розпорядження центральної влади, котрі будуть санкціоновані нашою українською владою». Постанова закінчувалася промовистим гаслом: «Слава Українській Центральній Раді і її виконавчому органу – Генеральному Секретаріату» [20].

Перше Сквирське повітове земське зібрання на Київщині в листопаді 1917 року винесло резолюцію: «Домагатися передачі влади Центральній Раді та вести боротьбу з конрреволюцією, погромною намовою» [21]. Учасники засідання Липовецького повітового земського зібрання Київської губернії, яке відбулося 16 листопада 1917 року, обіцяли «підтримку Українській Центральній Раді працею своєю на місці, прикладаючи всіх зусиль, щоб затримати спокій і лад в повіті, борючись з усіма ворогами революції» [22]. Водночас вони пов'язували з Центральною Радою надії на майбутнє процвітання держави. У прийнятій гласними земського повітового зібрання резолюції висловлювалися сподівання, що «Центральна Рада як верховна влада України має забезпечити спокій, лад, задоволення національних і соціальних потреб працюючому люду» [22].

Подібним був лейтмотив переважної більшості зібрань земців і Катеринославщини, де особливо відчувався вплив партій есерівського спрямування. Так, Павлоградське повітове земське зібрання Катеринославської губернії 23 листопада 1917 року, заслухавши III Універсал, вважало, що «оголошення УНР у федерації з Росією відповідало моменту й усім вимогам життя трудової демократії як української, так і не української, спасе від повної анархії не тільки наш край, але й всю Російську Республіку. Повітове земство, – наголошувалося в прийнятій зібранням резолюції, – повністю підлягає розпорядженням Центральної Ради та Генерального Секретаріату як державного уряду УНР. Зносини з Російським урядом повинні бути тільки через Центральну Раду» [23].

Нерідко земські зібрання на Катеринославщині закінчувалися урочистими обіцянками вірності Центральній Раді, особистими зобов'язаннями гласних земств підтримувати її зовнішню та внутрішню політику. Зокрема, 26 листопада 1917 року на надзвичайному Катеринославському земському зібранні гласний І.С. Шабля урочисто проголосив: «Даю обіцянку перед своєю совістю і громадою бути вірним і

відданим Україні як рідному своєму краю і сприяти славі та розвитку її. Обіцяю підтримувати Українську Центральну Раду і Секретаріат як тимчасовий уряд УНР до встановлення нових державних форм російськими і українськими Установчими зборами. Обов'язки повітового земського гласного буду виконувати всіма своїми силами на користь рідної України» [24].

Такі самі настрої домінували в листопаді 1917 року і на зборах земств Полтавщини. Так, Переяславське повітове земське зібрання Полтавської губернії в листопаді 1917 року висловило готовність «підтримувати Центральну Раду в її роботі для здійснення історичних завдань, що стоять перед Україною» [25]. Хорольська повітова земська управа Полтавської губернії на загальній нараді 9 листопада 1917 року урочисто обіцяла, що вона «висловлює Українській Центральній Раді і Генеральному Секретаріату повну довіру й урочисто обіцяє всіма силами та засобами підтримувати її в боротьбі за зміцнення УНР і Російської демократичної федеративної республіки» [26]. Гласні Ново-Санжарської волосної земської управи Кобеляцького повіту на Полтавщині 21 листопада 1917 року, вітаючи Центральну Раду, запевнили її в тому, що «всіма силами підтримуватимуть у цей тяжкий час її роботу й українського війська для добробуту рідної України» [27]. Водночас вони висловили сподівання на те, що Україна «під охороною закону і права, залишивши безладдя, заживе новим, вільним життям, здійснюючи здобутки революції і сміло прямуючи до єдиного світлого сонця – правди і соціалізму».

Мало чим відрізнялися від проаналізованих вище й резолюції, прийняті в цей час земствами інших регіонів України. Наприклад, делегати Херсонського губерніального з'їзду волосних та повітових земств і міських дум та рад робітничих, солдатських та селянських депутатів 3 грудня 1917 року визнали «Центральну Раду та Генеральний Секретаріат найвищою владою в Україні» [28]. Зібрання Харківського повітового земства в грудні 1917 року винесло резолюцію: «Зібрання протестує проти узурпації влади [більшовиками – авт.] і всемірно підтримує Всеросійські Установчі збори, а на Україні до скликання Українських Установчих зборів, які повинні бути скликані єдиним демократичним урядом, вважаємо Центральну Раду і її Генеральний Секретаріат» [29].

Надзвичайно емоційно проходило обговорення питання про ставлення до III Універсалу Центральної Ради на засіданні Богодухівського повітового земства Харківської губернії, яке відбулося 5 грудня 1917 року. Це було перше засідання обраного на демократичних виборах повітового земства, яке відкрилося вшануванням борців за волю України, Т.Г. Шевченка й виконанням його «Заповіту». Сам же текст Універсалу земці слухали стоячи. Земські гласні не підтримали помірковану резолюцію щодо III Універсалу Харківської міської думи й проголосували за рішення, запропоноване гласними від повітової ради селянських депутатів: «Визнати Центральну Раду і її виконавчий орган Генеральний Секретаріат до скликання Українських Установчих зборів вищою владою на Україні». Водночас земці зазначали, що «Універсал повністю відповідає всім вимогам робітничого народу, тому, підтримуючи Центральну Раду в її рішучій політиці в справі миру, а також питаннях національних і соціально-економічних, протестуючи проти бажання підірвати в цьому авторитет Центральної Ради, Богодухівське повітове земське зібрання вважає, що Генеральний Секретаріат повинен рішуче втілювати в життя принципи Універсалу, розширюючи й поглиблюючи його» [30].

Попри досить сильний вплив більшовиків і проросійські настрої населення в прикордонних із Росією повітах Чернігівщини, більшість земств губернії також підтримали Центральну Раду. Наприклад, Борзнянське повітове земство, засудивши більшовицький переворот у Петрограді й узурпацію влади в країні партією Леніна, вихід зі становища вбачало лише в проголошенні в Україні вищими органами влади Центральної Ради та Генерального Секретаріату [31, с. 52]. Гласні Карабутівської волосної земської управи Конотопського повіту Чернігівської губернії 11 листопада 1917 року в урочистій обстановці вислухали зміст Універсалу й одноголосно ухвалили: «Вітати Центральну Раду, як парламент УНР і Генеральний Секретаріат як наш соціалістичний уряд», і обіцяли «підтримувати вищі органи влади й боротися з тими, хто наслідиться піти проти волі українського народу, проти Центральної Ради та Установчих зборів» [32]. Привітання Центральній Раді 20 листопада

1917 року надіслало Волинське волосне земське зібрання Сосницького повіту Чернігівської губернії [33].

Промовистий документ, який засвідчує реакцію більшості земців Чернігівщини на більшовицький збройний переворот у Петрограді і III Універсал Центральної Ради, наводить С. Сергєєва. Йдеться про резолюцію, ухвалену 9 грудня 1917 року Чернігівським повітовим земством. «Більшовики на чолі з Леніним, – зазначається в ній, – зі зброєю в руках шляхом бунту й братовбивчої війни скинули Тимчасовий уряд. Се внесло в життя держави велику анархію і побільшало без того вже виникшу економічну, продовольчу і політичну кризу, розстроїло вибори до майбутнього Установчого Зібрання і оттягло його скликання. Визнати правительство Леніна, яке не опирається на народні маси, а лише на частину її, рішати загальнодержавні питання – керувати державою – земське зібрання вважає неможливим і недоцільним.

Земське зібрання вітає проголошення УЦР Української Народної Республіки і вважає, що єдиним виходом зі склавшоїся політичної кризи в державі, в цілях, щоб уникнути на Україні, анархії і загальної розрухи, було тільки проголошення вищим урядовим органом на Україні Центральної Ради і Генерального Секретаріату...

Земське зібрання вітає також видання Українською Центральною Радою акта про скликання Українських Установчих Зборів в призначений Радою час» [34, с. 48].

Отже, у переважній своїй більшості органи земського самоврядування в Україні поділяли погляди Центральної Ради щодо політичного устрою країни та підтримали їх. Водночас серед земців досить великою залишалася надія і на спільне майбутнє України з Російською, але обов'язково демократичною, державою. Висловлюючи свою підтримку Центральній Раді земства, не забували й про Установчі збори, проведення яких обіцяв Тимчасовий уряд і на яких мало вирішитися питання про органи влади та місце Центральної Ради в їх структурі. Наприклад, голова Катеринославської губернської земської управи А. Новак надіслав Всеросійським Установчим зборам, що були обрані в листопаді 1917 року, вітальну телеграму в якій зазначав: «Катеринославське губерніальне земство і всі земські робітники вітають Всеросійські Установчі збори, покликані народами Росії виявити їх волю і

навести бажаний державний лад відповідно до волі всієї Росії й організованої своїми Установчими зборами волі Україні. Слава Всеросійським Установчим зборам у їхній боротьбі за зламані народні права» [35].

Натомість спроба більшовиків поширити свій вплив на місцях в Україні отримали осуд із боку переважної більшості земств, які не погоджувалися на перехід влади до більшовицьких рад. Зокрема, Харківська губерньська земська управа заявила про це ще на початку листопада 1917 року. Вона закликала: «Усі організації, усіх громадян протидіяти Петроградським самочинним організаціям, вимагати підтримки Тимчасового уряду й припинення громадянської війни» [36].

У деяких губерніях земства й громадські організації об'єднувалися для спільної боротьби зі спробами більшовиків захопити владу. Наприклад, союз службовців Харківської губерньської земської управи і губерньського комітету Всеросійського земського союзу 18 листопада 1917 року на загальному зібранні висловили негативне ставлення до більшовицької влади. У прийнятій ними резолюції наголошувалося: «На випадок спроби з боку представників нової самочинної влади або окремих приватних організацій утручатися у внутрішнє життя демократичних організацій, то такі спроби повинні рішуче відкидатися і всі вимоги відхилятися. У разі загрози провести вимоги силою, місцеві органи оголошують заклади закритими і пропонують службовцям розійтися» [37].

Перше демократичне земське зібрання Куп'янського повітового земства Харківської губернії 19 листопада 1917 року винесло резолюцію: «Протестуємо проти захвату влади більшовиками, не підкоряємося і не визнаємо її». Учасники зібрання вимагали «утворення однорідної соціалістичної влади, яка буде спиратися на широкі демократичні організації земських та міських самоуправлінь у Росії і Центральної Ради на Україні» [38].

26 листопада 1917 року Катеринославське повітове земське зібрання заявило, що «необхідно всіма силами протестувати проти насильства, розгонів, арештів» і постановило: «Демократичному земству необхідно напружити всі свої сили для забезпечення спокою в краї до проведення Установчих зборів [...] Будь-які

самочинні захоплення влади окремими групами чи партіями вважати недопустимими» [24].

Зібрання Мутинського волосного земства Кролевецького повіту Чернігівської губернії 3 грудня 1917 року вважало, що «влада в повіті належить повітовому земському зібранню, обраному на демократичній основі, а іншу владу не визнавало» [39]. Борзнянське повітове народне земство на Чернігівщині 7 грудня 1917 року визнало «неможливим і недопустимим визнання уряду В. Леніна, яке не спирається на народні маси, а лише на її частину» [40]. Перше Одеське повітове земське зібрання Херсонської губернії в грудні 1917 року надіслало в Петроград Раді Народних Комісарів телеграму: «Ми, гласні Одеського повітового земського зібрання, які є виразниками волі 300-тисячного населення повіту, висловлюємо свій протест насильницькій політиці народних комісарів» [41].

Водночас далеко не всі земства та їх керівники змогли зорієнтуватися в складній політичній ситуації, чітко визначити свою власну політичну позицію й заявити про готовність відстоювати її. З одного боку, вони протестували проти узурпації влади більшовиками в центрі і спроб її встановлення на місцях, не визнавали претензій більшовицьких «Советов» на керівництво. З іншого – у разі силового тиску на земства з боку більшовицьких організацій чи підконтрольних їм солдатських загонів або рад далі гучних заяв про саморозпуск чи відмову від керівних посад у земських органах не йшли. Зокрема, Валківський повітовий комісар Г. Євфімов на початку листопада 1917 року подав заяву Харківському губернському комісару з проханням: «За покликом свого сумління і через свої переконання, не знаходячи можливим бути виконавцем волі і вказівок центральної більшовицької влади з її системою терору і насилля, і вважаю створене положення в майбутньому найшкідливіше позначиться на ході теперішньої роботи й життя повіту, прошу звільнити мене з посади і негайно призначити будь-кого для виконання моїх обов'язків» [42]. Київському губернському комісару 2 листопада 1917 року надійшла заява від Уманського повітового земського комісара з поясненням: «Важка робота на посаді повітового комісара, яка вимагає розумового та фізичного навантаження, остаточно підірвала моє здоров'я. Бажаючи зберегти

себе для майбутньої роботи на користь України, наполегливо прошу звільнити мене з посади». При цьому повітовий комісар у заяві рекомендував: «Єдиним замісником, який може вести тверду політику в умовах анархії, може бути мій заступник, присяжний повірений О.П. Костенко – за своїми переконаннями український соціаліст, безпартійний» [43]. Губернський комісар 11 листопада 1917 року відповів: «Не бачу перепон на призначення О. Костенка виконуючим обов'язки повітового комісара» [44].

Не в останню чергу саме подібна позиція земців, які голосно виступали проти недемократичних методів боротьби за владу, але не пропонували будь-яких програм вирішення злободенних проблем українського суспільства, продовжуючи пов'язувати відповідні надії з всеукраїнськими Установчими зборами, сприяла тому, що політична ініціатива все більше переходила до більшовиків.

11 грудня 1917 року на I Всеукраїнському з'їзді Рад у Харкові вони проголосили Україну «республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів» [45, с. 574]. На з'їзді було прийнято рішення ліквідувати органи влади Тимчасового уряду та Центральної Ради. На противагу Українській Центральній Раді та Генеральному Секретаріату 17 грудня 1917 року більшовиками в Харкові було сформовано радянський уряд – Народний Секретаріат України.

Реакція земств на спроби більшовиків захопити владу в Україні була цілком передбачуваною. На надзвичайній сесії в грудні 1917 року Рівненська повітова народна (земська) рада Волинської губернії висловила протест «проти прагнення так званих Петроградських Народних комісарів нав'язати свою волю демократії України» [46]. Зібрання Харківського повітового земства в грудні 1917 року протестувало «проти силового захоплення влади більшовиками, бо це веде не тільки до загибелі завойованих революцією свобод, але й до гибелі націй, що вже одержали право на самовизначення» [29]. «Твердо тримати у своїх руках жовто-блакитний прапор рідної України», – йшлося 14 грудня 1917 року на Ріпицькому волосному земському зібранні Городнянського повіту Чернігівської губернії [47].

На особливу увагу заслуговує реакція на спроби більшовиків силовими методами встановити свою владу в Україні земств північних районів Чернігівської

області. Як відомо, вони згідно з Інструкцією Тимчасового уряду від 4 серпня 1917 року мали визначитися зі своєю приналежністю до Росії чи України. Доки влада в Росії належала Тимчасовому уряду, вони не поспішали демонструвати особливу прихильність до Центральної Ради і її прагнень до автономії України. Проте коли над демократією в країні нависла реальна більшовицька загроза, відразу визначилися зі своєю позицією. Уже 24 листопада 1917 року рішення про приєднання до УНР ухвалило Стародубське повітове земство, 12 грудня – Новозибківське повітове земство, у середині грудня – Мглинське повітове земське зібрання. Загальний настрій, який панував 14 грудня 1917 року на засіданні Новгород-Сіверського повітового земського зібрання, присвяченому розгляду питання про приєднання до УНР, висловив головуючий на ньому А.А. Кононенко: «Ми, панове гласні, яких населення прислало сюди будувати, а не руйнувати, не можемо піти за народними комісарами. Рада кличе нас своїм універсалом до організованої, творчої народної творчості [...] Наші шляхи сходяться. Ми лише за Радою можемо йти (аплодисменти)» [31, с. 54-57].

У свою чергу Центральна Рада послідовно демонструвала відданість проголошеним нею принципам демократичного управління країною. В оприлюдненому 10 грудня 1917 року «Проекті Конституції Української Народної Республіки» вона наголосила, що «суверенне право» в УНР «належить українському народові разом із народностями, які живуть із ним на українській землі», а «землям, волостям і громадам» гарантувала «право широкого самоврядування». Про це ж шлося і в четвертому розділі проекту – «Органи власті Української Республіки», у першій статті якого проголошувалося: «Вся власть в Українській Республіці походить від народу». Відповідно пропонувалося конституційно гарантувати реалізацію цього принципу під час організації системи органів влади на місцях. Зокрема, у ст. 23 проекту Конституції пропонувалося: «Всякого рода справи місцеві порядкують виборні ради і управи громад, волостей і земель. Поскільки вони розвивають свою діяльність в межах, означених законом Української Республіки, вони в сій діяльності не можуть бути обмежені або стиснені ніякими виконавчими органами Республіки» [48, с. 7].

У грудні 1917 року Центральна Рада відреагувала на загальне несприйняття селянством України земських установ як успадкованих від царського режиму органів самоврядування. Власне, цю проблему вона усвідомлювала ще влітку 1917 року. На засіданні Малої Ради, яке відбулося 18 липня 1917 року під головуванням М. Грушевського, була, навіть, створена спеціальна комісія у складі шести осіб, яка мала запропонувати нову назву земств і підготувати відповідне звернення до населення [49, с. 183, 543]. Як відомо, 27 липня 1917 року така відозва була опублікована Центральною Радою. Проте, обмежена у своїх правах, вона не могла скасувати відповідні статті російських законів. Восени 1917 року ситуація настільки загострилася, що Генеральний Секретаріат вийшов за межі узгоджених із Тимчасовим урядом повноважень і 18 жовтня 1917 року запропонував «Секретарству внутрішніх справ виробити законопроект про заміну старого земства народними радами і управами» [50, с. 353]. Урешті-решт 19 грудня 1917 року Центральна Рада реалізує своє право вищого органу влади в Україні і приймає закон «Про зміну назв земських інституцій». Законом передбачалося: «Губернське земське зібрання іменувати губерніяльною народною радою; губернську земську управу – губерніяльною народною управою; повітове земське зібрання – повітовою народною радою; повітову земську управу – повітовою народною управою; волосне земське зібрання – волосною народною радою; волосну земську управу – волосною народною управою і всякі інші земські інституції – народними» [51, с. 50].

Закон мав надзвичайно важливе значення для позиціонування і земств, і Центральної Ради в оцінках широкого загалу України. Він демонстрував розрив земських інституцій зі спадщиною російського самодержавства, а Центральної Ради – із залежністю від імперського центру.

Отримати політичні дивіденти від подібних законів, постанов, звернень Центральна Рада, проте, не змогла. Вона й надалі намагалася домовитися з керівництвом Радянської Росії про мирне врегулювання проблем у відносинах з Україною, чекала доленосних для неї рішень Всеросійських Установчих зборів, готувалася до призначених на початок січня 1918 року виборів Українських Установчих зборів. Тобто діяла демократичними методами і в рамках ілюзій та

сподівань на автономне існування України в складі демократичної російської держави.

Натомість більшовики послідовно продовжували політику, спрямовану на встановлення своєї диктатури в Україні, не гребуючи нічим. Для послаблення авторитету Центральної Ради вони поширювали на території України свої декрети та розпорядження, у яких обіцяли «мир – народам», «землю – селянам», «фабрики – робітникам». Народний Секретаріат внутрішніх справ Радянського уряду України в циркулярі від 24 грудня 1917 року вимагав: «Жодне розпорядження, яке видає Центральна Рада, не повинно виконуватися державними установами й організаціями УНР. Виконанню підлягають лише розпорядження, які надходять від організованого Всеукраїнським з'їздом рад робітничих, солдатських і селянських депутатів Народного уряду України. Державні та громадські установи й організації УНР, які порушують це розпорядження, будуть оголошені ворогами вільного народу України» [52, с. 279].

У кінці грудня 1917 року радянський уряд пішов ще далі в розбудові власної системи органів адміністративної влади на підконтрольній території України. 27 грудня 1917 року Народний Секретаріат України видав постанову про скасування посад Тимчасового уряду та Центральної Ради. «Посади урядових комісарів губернських, повітових і міських ліквідувати, а їх права й обов'язки передати відповідним Радам робітничих, солдатських і селянських депутатів і виконавчим органам цих Рад», – вимагалось в постанові [53, с. 280].

Земці відповіли традиційно – заявами й резолюціями. Наприклад, Губернський комісар Полтавської губернії, представники від губернської земської управи, міського самоврядування, земельного комітету 28 грудня 1917 року у зверненні до полтавців доводили, що «вся влада на місцях належить земським і міським самоврядуванням, які тільки одні мають право видавати обов'язкові постанови в містах і в повітах» [54]. Проте в кінці 1917 року на подібні заяви й резолюції мало хто зважав, особливо більшовики, які зробили ставку на збройне поширення своєї влади в Україні.

Таким чином, більшовицький переворот у Петрограді не лише суттєво вплинув на політичну ситуацію в Україні, а й призвів до розгубленості земств. Частина з них продовжувала орієнтуватися на Тимчасовий уряд. Але більшість оновлених демократичних земств стояли на національних позиціях і пов'язувала майбутнє з Центральною Радою. Натомість українська влада саме в органах місцевого самоврядування вбачала той стрижень, навколо якого мало розбудовуватися стабільне функціонування держави. Така позиція була до вподоби земцям, тому більшість їх визнала Центральну Раду вищим органом влади в Україні. Намагання більшовиків установити свою владу на місцях в Україні з боку переважаючої більшості земств отримали осуд і невизнання влади рад. Проте і земці, і Центральна Рада виявилися не готовими до недемократичних методів боротьби за владу, нав'язаних більшовиками.

4. 2. Земства незалежної УНР

На розвиток суспільно-політичної ситуації в Україні в кінці 1917 року – на початку 1918 року суттєвий вплив мали рішення I Всеукраїнського з'їзду рад робітничих і солдатських депутатів 11 грудня 1917 року в Харкові про проголошення України Республікою Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів і створення її уряду – Народного Секретаріату. Напередодні більшовики спробували підняти повстання проти Центральної Ради в Києві, але зазнали поразки. У відповідь Петроград висунув українському уряду ультиматум, вимагаючи припинити роззброєння більшовицьких загонів і, фактично, здати владу. Центральна Рада його відхилила.

Радянська Росія розпочала відкриту агресію проти УНР. До такого перебігу подій її керівництво виявилось неготовим. Як зазначав В. Верстюк, «Центральна Рада на початку січня 1918 року з катастрофічною швидкістю втрачала підтримку мас, а здеморалізовані військові частини швидко розбігалися, частіше – ще до прямих збройних зіткнень з радянськими військами» [55, с. 177].

Втрата підтримки мас та воєнного потенціалу, військові поразки та швидке поширення радянської влади на території України змусили лідерів Центральної Ради шукати союзників. Але для цього УНР мала «стати повноправним суб'єктом міжнародних відносин, тобто добитися чіткого документального оформлення прерогатив власної державності, відтак – самостійності» [55, с. 184]. Відтак 9 січня 1918 року IV Універсалом Центральна Рада проголосила «УНР самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу» [56, с. 103].

Відразу зазначимо, що великого ентузіазму серед земців проголошення Універсалу не викликало. Земства в переважній своїй більшості не бачили Україну самостійною державою. Вони підтримували Центральну Раду лише в частині її автономних прагнень у складі Росії, тому самостійність України для них була неочікуваною.

Проте скоро в центрі уваги земців стали зовсім інші питання. Більшовицькі війська, перейшовши в наступ, на початку січня 1918 року один за одним почали захоплювати адміністративні центри УНР. Так, радянські війська зайняли Катеринослав (9 січня 1918 р.), Олександрівськ (15 січня 1918 р.), Полтаву (19 січня 1918 р.). Радянська влада була встановлена в Миколаєві (14 січня 1918 р.), Одесі (15 січня 1918 р.), Вінниці (17 січня 1918 р.), Херсоні (18 січня 1918 р.), Чернігові (19 січня 1918 р.) і багатьох інших містах і селах України. У січні 1918 році в самому Києві почалося більшовицьке збройне повстання. Керівники Центральної Ради 25 січня 1918 року виїхали з Києва. 26 січня 1918 року в Києві була встановлена радянська влада.

Народний Секретаріат України оголосив Генеральний Секретаріат Центральної Ради «ворогом вільного українського народу» і закликав «боротися проти буржуазного Секретаріату Київської Центральної Ради» [57, с. 49]. Більшовицькі газети, листівки виходили з гаслами на зразок: «Товариші, готується нова зрада з боку Київської буржуазної Ради. Робітники, солдати, селяни, не вірте брехливим закликам Генерального Секретаріату Центральної Ради! Товариші, єднайтеся навкруги своєї Радянської влади й нанесіть останній удар ворогам народної справи.

Уся влада знаходиться в руках Рад робітничих, солдатських та селянських депутатів. Хай живе Українська робітничо-селянська республіка!» [58].

Земства сприймалися більшовиками як «місцевий буржуазний апарат влади», який необхідно замінити радами [59, с. 71]. Саме так формулювалося питання в циркулярі ЦК РСДРП (б) із питань практичної роботи, розісланому на місця в листопаді–грудні 1917 року. У циркулярі вимагалось розпустити ті земські самоврядування, які відмовлялися від співробітництва з радянськими органами влади й тим самим засвідчували свій «контрреволюційний характер» [60, с. 46]. Водночас у циркулярі не давалося конкретних вказівок щодо механізмів заміщення земських органів управління радянськими, принципів їх формування й організації роботи із забезпечення життєдіяльності тих сфер, які перебували у віданні земств. Не випадково місцеві більшовицькі активісти зверталися до свого уряду з проханнями надати їм інструкції для виконання поставлених завдань. На що В. Ленін відповідав: «Ви – влада, дійте на свій розсуд» [59, с. 71]. Радянські активісти діяли відповідно до їхньої завойовницької правосвідомості.

Новим чинником, який суттєво вплинув на долю земств на початку 1918 року, стало масове повернення до рідних домівок солдат. Їх демобілізація проводилася в декілька етапів. Перший етап демобілізації у вересні – жовтні 1917 року провів Тимчасовий уряд із метою підвищення боєздатності російської армії за рахунок скорочення контингенту старших за віком призовників. Другий етап проводили більшовики, прагнучи ліквідувати стару російську армію. 10 листопада 1917 року вийшов декрет Ради Народних Комісарів про скорочення чисельності армії. Ці два етапи сприяли стихійній демобілізації [61, с. 58]. «Коли більшовики оголосили демобілізацію старої російської армії, – зазначав Р. Зінкевич, – солдати 1-го Українського корпусу оголосили часткову демобілізацію в себе» [62, с. 109]. 19 грудня 1918 року Центральна Рада утворила при Генеральному Секретаріаті Військових Справ Комітет із демобілізації армії, який мав керувати демобілізацією військ українського фронту. А 18 січня 1918 року Генеральний Військовий секретар М. Порш видав розпорядження про демобілізацію українізованих частин [63, с. 24].

Яка кількість солдат повернулася з фронту, важко встановити, але В. Верстюк зазначає, що протягом війни з території України в армію було мобілізовано 5 млн осіб дієздатного віку [64, с. 5]. Повертаючись із фронту, солдатські маси прихильно ставилися до більшовицького режиму. Це було пов'язано з тим, що в армії більшовиками проводилася пропаганда серед солдатів, і «більшовики вирішили два корінні питання, які найбільше хвилювали солдатів – негайне перемир'я на фронті та радикальна аграрна реформа» [62, с. 109] Як зазначав В. Краснокутський, «до 85% усіх звільнених солдат направлялися в села і в більшості своїй активно включалися в революційні перебудови в себе в рідних селах та містах» [61, с. 150]. Зокрема, селянин Я.П. Прохоренко у своїх спогадах про боротьбу за встановлення радянської влади на Роменщині Полтавської губернії згадував, що «демобілізовані армійці приносили з собою „більшовицьку заразу“, агітували й пропагували гасла Ленінової партії, а національні гасла Центральної Ради полетіли шкереберть» [65].

З іншого боку, сама Центральна Рада ще більше ускладнила становище земств, пообіцявши в IV Універсалі максимально врахувати інтереси демобілізованих солдат під час формування органів місцевого самоврядування. «...Коли вояки наші повернуться додому, – наголошувалося в Універсалі, – народні ради, волосні й повітові, та міські думи мають бути переобрані в час, який буде приписано, щоб і вояки наші мали в них голос» [56, с. 103]. Під впливом більшовицької правосвідомості цей «час» почали визначати самі демобілізовані солдати. Сила була на їх боці, а населення, яке завжди скептично ставилося до земств, не поспішало ставати на їх захист. Відтак цілеспрямована політика більшовиків з усунення земств від виконання владних повноважень реалізовувалася на фоні байдужості основної маси населення до їх долі та радикальних антиземських настроїв значної її частини.

Першими їх наслідки відчули на собі земці Харківщини. Уже на початку січня 1918 року виконавчий комітет Харківської ради ухвалив рішення призначити своїх комісарів у земські установи губернії. Проте губернська земська управа спільно з Всеросійським земським союзом не визнали його. На засіданні управи Харківського губернського земства 13 січня 1918 року гласний Р.Ю. Будберг «закликав службовців до страйку і невизнання комісарів Харківської Ради» [66, с. 26].

Ситуація на певний час залишалася невизначеною. Але в неї досить рішуче втрутилися пронизані більшовицькою пропагандою демобілізовані солдати. Один з них, уродженець Зміївського повіту Харківської губернії Молок, згодом згадував: «приїхавши з фронту в грудні, ми застали в повіті земські управи, усі старі організації. У нас зовсім не відбулася Жовтнева революція. Тільки з 16 січня [1918 року – авт.] справа посунулася вперед, дякуючи революційним солдатам. Декотрих членів земської управи ми прохали вийти, інші вийшли самі» [67].

Саме таким способом була вирішена й доля Харківської губернської земської управи. Як повідомляла газета «Вільна громада», 17 січня 1918 року до її приміщення увірвався озброєний загін, «присланий якоюсь найвищою в Харкові більшовицькою владою, арештував земську управу, робив спроби припинити роботу земського зібрання» [68]. 18 січня 1918 року більшовики відсторонили Харківського губернського комісара С.П. Тимошенка від влади [69]. Представник Харківського військово-революційного комітету А.А. Ішханов 18 січня 1918 року показав голові Харківської губернської земської управи П.П. Добросельському посвідчення, у якому зазначалося, що він є комісаром Харківського губернського земства, у відання якого переходить контроль за всіма грошовими операціями і без підпису якого не можуть бути видані асигнування ні в казначействі, ні в банку» [70]. Для виконання управою подальшої поточної роботи А. Ішханов пообіцяв, що його функції будуть тільки контролюючі, а не розпорядчі. На таких умовах губернська управа погодилася продовжувати свою діяльність. Проте 18 січня 1918 року відбулися вибори нового складу Харківської губернської земської управи. Головою управи був обраний колишній голова губернської продовольчої управи М.Ф. Кузнецов. Членами управи обрали 5 осіб, із них П.П. Добросельський і П.Є. Марченко були переобрані з попереднього складу управи [71].

Досягнутий компроміс протримався, проте недовго. Уже через декілька днів губернська земська управа звернулася до Харківського губернського військово-революційного комітету із заявою: «Із перших днів виконання своїх обов'язків А. Ішханов порушує визначені ним самим рамки діяльності, а саме: крім перевірки сутності кожного рахунку, він затримував виплати за доставлені товари для

лікарень, дитячих притулків тощо, змінював договори управи з постачальниками, останні перестали постачати продукти. Діяльність цих закладів може призупинитися» [72]. Управа згідно з рішенням ради союзу земських службовців і завідуючих відділами звернулася в Комітет із проханням: «Вжити відповідні заходи, визначити обов'язки призначеного комісара й захистити налагоджену і планомірну роботу управи від втручання осіб, які зовсім не ознайомлені із земською роботою» [72].

Документів, які б засвідчували реакцію військово-революційного комітету на звернення управи, знайти не вдалося. Проте збереглися рішення VI з'їзду рад селянських депутатів Харківщини від 21 січня 1918 року, які розкривають суть політики радянської влади щодо земств загалом. Зокрема в резолюції з'їзду наголошується: «До того часу, коли Ради зможуть пристосувати технічний апарат, щоб охопити всі сторони життя країни, тимчасово зберігаються земства і міські думи за умови надання права Радам контролювати їх діяльність і спостерігати, щоб у разі невідповідності виборних осіб настроям виборців ці особи могли бути відкликані й переобрані» [73, с. 368]. Тобто існування земств допускалося лише як вимушений крок, зумовлений нездатністю органів радянської влади забезпечити управління соціально-економічним життям власним апаратом. Його просто ще не існувало. Тому більшовики та контрольовані ними ради й допускали використання задля цього технічного апарату земств, але лише під своїм контролем і за умови політичної лояльності гласних земств, які представляли інші політичні сили, до їх режиму. В іншому разі вони мали «бути відкликані й переобрані».

Ще більш радикальну позицію в цьому сенсі оприлюднив Наркомат Внутрішніх справ. У його наказі від 24 січня 1918 року наголошувалося: «При існуванні Рад земським і міським самоврядуванням не повинно бути місця. Там, де органи самоуправління не наші, де вони виступають проти радянської влади, вони повинні бути розпущені, а де вони співпрацюють із Радами, повинні злитися з ними, щоб не було двох однорідних органів, які керують однією роботою» [74, с. 113]. Отже, на думку очільників органів радянської влади, земства підлягали ліквідації, не

дивлячись на їх вороже чи прихильне ставлення до них. Останні чинники визначали лише час і механізми їх ліквідації.

У цьому сенсі реформування земських установ Харківщини і в першу чергу Харківського губернського земства, яке діяло в першій столиці Радянської України, мало стати прикладом для реалізації плану більшовиків щодо повної заміни земств Радами не лише як політичних, а й управлінських органів. Основні положення відповідного плану реформування земств у середині лютого 1918 року оприлюднив представник Харківської ради селянських депутатів Долгорученко. Зокрема 14 лютого він повідомив Харківську губернську земську управу про те, що «виконавчий комітет Ради обрав особливу муніципальну комісію губернського земства в складі А. Головка, В. Козлова, Н. Попова, Ф. Холодовича і Долгорученка, яка буде завідувати всім земським господарством із 18 лютого 1918 року. У подальшому, – наголошував Долгорученко, – губернське, повітове і волосне земства продовжать свою роботу за зовсім новими принципами, а саме: виборче право в земствах ліквідується, комісари будуть призначатися тільки Радами селянських депутатів і діяти в тісному контакті з Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів. Земські зібрання будуть ліквідовані» [75]. Також планувалося економічний відділ губернського земства розпустити, а його діяльність із центру перенести на повіті. Відділи народної освіти, медицини, страхування та інші об'єднати з міськими й передати безпосередньо у відання Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів відповідних рівнів. Усе земське майно мало перейти до відання губернської ради селянських депутатів. Земські службовці мали залишатися на своїх посадах [75].

Одночасно зі встановленням радянської влади в губернському центрі відбувалося її поширення в повітах і волостях, яке супроводжувалося тиском більшовиків на земства чи їх повною ліквідацією. Так, у середині лютого 1918 року озброєний солдатський загін припинив роботу Вовчанської повітової земської управи Харківської губернії. «Якийсь Канченко проголосив себе комісаром і почав арешти й обшуки», – повідомляла газета «Наша боротьба» [76]. Протягом лютого 1918 року від волосних земств Харківського повіту – Золочиво, Русько-Лозової,

Мерефи, Циркунової, Одноробовки – були отримані повідомлення про їх ліквідацію Радами селянських, робітничих і солдатських депутатів [77]. У Коломакській волості Валківського повіту Харківської губернії 20 лютого 1918 року відбулося спільне зібрання Ради селянських депутатів, гласних волосного земства та демобілізованих солдат. Зібрання висловило недовіру волосній управі й більшості гласних волосного земства. Ініціатори зібрання наголошували на необхідності «видалення негідних членів правлячого круга, серед якого маються чорносотенці». Волосна управа на екстреному земському зібранні вирішила скласти свої повноваження. Але присутній на зібранні матрос заявив, що «управа та гласні повинні залишатися на своїх місцях доти, доки сільський сход відкритим голосуванням обере новий склад гласних і управу». Управа погодилася тимчасово продовжувати свою роботу [78].

У Покотилівській волості Харківського повіту в кінці лютого 1918 року відбулося багатолюдне зібрання мешканців волості з приводу долі волосного земства. Голова Покотилівського волосного земства повідомив, що волосний революційний комітет на чолі з Шарковим і Чухалдіним розглядали земство як орган, який «не відповідає вимогам часу і тому підлягає ліквідації». Зібрання не підтримало їх пропозицію. Голова волосного земства у своєму виступі наголосив на тому, що «волосне земство обране всім населенням, тому похід на нього з боку тих або інших осіб чи окремих груп необхідно вважати домаганням особистого характеру й насиллям над волею свідомої більшості». Більшість земців, які виступали на зібранні, з обуренням говорили про дії більшовиків за короткий час перебування їх при владі. Натомість один із очільників волосного революційного комітету Шарков у своєму виступі вказав на те, що «найбідніша частина населення не бере участі в новому будівництві життя», і дорікав земство, що воно нічого не зробило за 50 років існування, а «радянська влада, яка є народною владою, – наголосив він, – усе зможе зробити для народу». Прихильників радянської влади на зібранні було небагато, тому була прийнята резолюція на захист земства. Прийняте рішення не влаштовувало більшовиків. Через день після зібрання ними були скликані збори найбідніших жителів Покотилівки, на яких була обрана Рада

селянських депутатів на чолі із заможним домовласником Шарковим. Саме Раді були передані всі справи волосної земської управи [77].

Отже, якщо резолюція з'їзду рад селянських депутатів Харківщини від 21 січня 1918 року і, навіть, наказ Наркомату внутрішніх справ від 24 січня того ж року допускали за певних умов і до певного часу існування земських зібрань як осередків політичного життя, то проектом реформування Харківського губернського земства передбачалося використання лише технічного апарату управління земств. Після ліквідації земських зібрань, представники яких належали до різних політичних сил, скасування земського виборчого законодавства іншої альтернативи для земств не залишалося. Причому було очевидним, що розтягувати в часі проведення запропонованого реформування його ініціатори не збиралися. Не випадково вже в лютому 1918 року земельна та продовольча управи Харківського губернського земства були ліквідовані і замість них почали діяти відповідні відділи Харківської губернської ради селянських депутатів [66, с. 26].

Не менш драматично склалася й доля земств Катеринославщини. У січні 1918 року тут завершився процес формування губернського земства, уперше обраного за демократичними принципами й положеннями травневих земських законів Тимчасового уряду. Згідно із законодавством повітовими земськими зібраннями були обрані 94 гласні губернського земства. Серед них: 30 – соціал-революціонерів, 9 – українські соціал-демократів, 5 – соціал-демократи меншовиків, 6 – народні соціалісти. За видом занять серед гласних були: 2 адвокати, 1 журналіст, 1 землемір, 1 земський фельдшер, 2 студенти, 9 вчителів, 6 лікарів, 6 земських службовців, 3 агрономи, 2 інструктори з кооперації, 6 хліборобів, 4 діловода, 3 заводських робітники та представники інших професій [79]. Більшість гласних губернського земства мали вищу чи середню освіту. Також частина губернських гласних уже мала досвід роботи в земствах: від 2 до 5 років у них пропрацювали 9 осіб, від 6 до 10 років – 6 осіб, від 11 до 15 років – 5 осіб, від 16 до 22 років – 4 особи [79]. Членами губернської земської управи були обрані І. Мазепа (український соціал-демократ), І. Якубович (український есер), М. Панасенко (український есер), В. Калініченко (український есер), І. Даниленко (український

есер), К. Борисов (російський соціал-демократ меншовик), А. Залога (російський соціал-демократ меншовик), І. Михайлов (есер) [80, с. 76]. 12 січня 1918 року головою Катеринославської губернської земської управи переобрали А.В. Новака, російського соціал-революціонера [81].

Ця подія відбулася на третій день після захоплення Катеринослава більшовицькими військами. А 9 січня 1918 року, у перший день установлення влади в Катеринославі, президія Катеринославської Ради робітничих і солдатських депутатів ухвалила розпустити губернську продовольчу управу Катеринославського губернського земства, службовці якої оголосили страйк [66, с. 28]. Реакцією на дії більшовиків був скликаний прихильниками Центральної Ради перший Катеринославський Селянський з'їзд, який проходив із 13 по 15 січня 1918 року. З'їзд засудив дії радянської влади і виніс резолюцію: «Із часу захоплення влади уряд Ради Народних Комісарів проводить політику насилля над демократичними революційними органами міських і земських самоуправлінь [...] З'їзд визнає єдиним захисником і оборонцем України Українську Центральну Раду» [82, с. 263]. У відповідь 20 січня 1918 року Катеринославський губернський комітет Ради робітничих і солдатських депутатів видав постанову про ліквідацію старих місцевих органів влади. Згідно з постановою були ліквідовані «посади губернського комісара і його помічників, губернське правління та губернське присутствіє», натомість «усі права і обов'язки цих органів перейшли до губернського комітету Рад» [83, с. 288].

Для подальшого посилення свого впливу в губернії і на противагу першому Селянському з'їзду губвиконком Ради селянських депутатів скликав 28 січня 1918 року другий Селянський з'їзд, на якому переважав вплив більшовиків. Головне питання, що стояло на порядку денному, – питання влади в губернії, повітах і волостях Катеринославської губернії. У прийнятій з'їздом резолюції зазначалося, що губернська влада «організовується шляхом злиття губернського комітету Рад селянських депутатів із губернською Радою солдатських і робітничих депутатів» [84, с. 292]. Відповідно в повітах і волостях влада мала належати повітовим і волосним Радам селянських, робітничих і солдатських депутатів, а «питання про розпуск волосних, повітових і губернських земств у кожному окремому випадку

вирішується відповідною Радою селянських, робітничих і солдатських депутатів» [84, с. 293].

Отже, більшовики не ставили питання про цілковиту й негайну ліквідацію земських органів влади на Катеринославщині. Представники радянської влади сподівалися на співпрацю із земцями для використання земського апарату управління соціально-економічним життям краю. Залежно від співпраці «розпуск земств вирішувався в кожному окремому випадку».

Співпрацювати з радянською владою для земців означало злитися з робітничими, селянськими та солдатськими радами й працювати під керівництвом більшовиків. Звісно, на таке співробітництво очільники земств погодитися не могли, тому й надалі продовжували політику несприйняття радянської влади. Так, на засіданні Катеринославської Міської Думи 26 лютого 1918 року, на якому були присутні з правом дорадчого голосу земці, представники губернського земського зібрання випустили відозву до населення губернії, у якій «називали Раду Народних Комісарів купкою загарбників, протестували проти призначення в земство комісара Ради, без підпису якого Державний банк не видавав грошових асигнувань, і погрожували припинити свою діяльність, якщо Рада не відкличе комісара» [85, с. 127].

Реакція більшовиків на дії земців була очікуваною. На об'єднаному засіданні президії Катеринославської міської Ради та губернського виконавчого комітету Рад 6 березня 1918 року було винесено резолюцію: «Розпустити весь склад Катеринославської губернської земської управи. Керівництво справами губернського земства тимчасово покласти на колегію з восьми комісарів, обраних виконкомом Рад Катеринославської губернії. Усіх службовців губернського земства, які бажають продовжити свою роботу, залишити на своїх місцях» [86, с. 466].

Більшовики намагалися поширити свою владу в повітах і волостях Катеринославщини. Натомість повітові комісари, призначені ще Центральною Радою, докладали зусилля для збереження влади в повітах і волостях у земських органах влади. Зокрема, Олександрівський повітовий комісар Лазарів 26 січня 1918 року видав відозву «Всім волосним земським управам, начальникам міліції». У

ній зазначав, що на теперішній стан на території УНР існує тільки одна законна влада Генерального Секретаріату та виконавці розпоряджень цієї влади – комісари, міські, земські та волосні самоврядування, обрані населенням на демократичних основах, і які діють згідно з чинним законодавством. У відозві повітовий комісар пропонував: «Так звані військово-революційні комітети, які, безумовно, виступають проти законів, сіють смуту в народі, повинні негайно бути ліквідовані як організації не корисні і навіть шкідливі. Ті з організацій або окремих осіб, які не бажають скоритися цьому розпорядженню, будуть притягатися до відповідальності» [87].

Маріупольській повітовий комісар Катеринославської губернії у зв'язку з майже щоденними повідомленнями про перевибори волосних земств, продовольчих і земельних комітетів 5 лютого 1918 року видав постанову, обов'язкову для всіх волосних земств повіту. У ній зазначалися умови, за яких були можливими перевибори: «По-перше, для перевиборів необхідна постанова сходу з указаною причиною такого рішення, по-друге, необхідна постанова всіх сільських сходів, які входять у цю волость, по-третє, у перевиборах повинно брати участь усе населення, яке має право голосу, перевибори вважаються законними, якщо в голосуванні взяла участь більшість населення» [88].

Таким чином, комісар намагався забезпечити хоча б якусь стабільність роботи земств і не допустити поширення анархії й паралічу влади на місцях, які могли спровокувати стихійні позачергові перевибори земських гласних чи просто розпуск земств.

У деяких випадках цього вдавалося досягти. Так, на зібранні Одиноківської волосної ради на початку лютого 1918 року було повідомлено про приїзд в Одиноківську волосну земську управу Новомосковського повіту Катеринославської губернії солдата-більшовика із заявою про скасування волосного земства. Члени Одиноківського земства дали тверду відповідь: «Не ви, дядю, повинні скасовувати земство, а той хазяїн, який його зібрав. Скличте хазяїнів-селян і тоді скасовуйте, а коли нас будете розганяти, то це буде тільки насильство». На що солдат-більшовик відповів: «Ну, подивимося!» [89].

Дійсно, на Катеринославщині було чимало випадків більш радикального вирішення долі земств. Саме так розгорталася подія у Верхньодніпровському повіті на початку лютого 1918 року. Влада в повіті була захоплена Радою робітничих, солдатських і селянських депутатів. Повітового земського комісара «радянська влада арештувала й відправила за ґрати в Катеринослав» [90].

Загалом, у Катеринославській губернії склалася своєрідна ситуація «двовладдя». Політичну владу, спираючись на силу збройних загонів, захопили ради. Проте переважна більшість земств продовжувала функціонувати. У їх віданні залишалася розгалужена структура шкіл, лікарень, дитячих притулків тощо. Перерва у фінансуванні цих закладів соціального забезпечення призвела б до згубних наслідків. Тому багато управ просто не виконували постанов «Советов» про їх розпуск і продовжували працювати. Наприклад, у Катеринославському повіті такі волосні земські управи, як Лоцмансько-Каменська, Нікольська, Каменська, Солонянська, Сурсько-Михайлівська, Карнаухівська, Карнаухово-Хуторська, Дієвська та Романківська, не визнали більшовицької влади й продовжували безперервно працювати [91]. Подібною була картина й у губернії в цілому.

Не зважаючи на резолюції, які виносилися радянською владою, зазначав голова Катеринославського губернського ревкому В.К. Аверін, упродовж трьох місяців перебування більшовиків у губернії (із 9 січня по 3 квітня 1918 року) земства продовжували свою роботу. Зокрема, у праці «Восемнадцатый год в Екатеринославе» він згадував, що в «Катеринославі продовжували існувати міська дума, губернське земське самоуправління, повітова земська управа. Звісно, – писав В.К. Аверін, – вони існували з відомими обмеженнями. Зокрема, на поточний рахунок було накладено вето з боку виконкому, але все ж їм на необхідні потреби давали, хоча й був приставлений до них наш комісар, який підписував їх чеки» [82, с. 272].

Попри більш радикальну політику більшовиків у Чернігівській губернії, подібна ситуація склалася й там. Зі спогадів Чернігівського губернського комісара Д. Дорошенка, дізнаємося, що «на початку грудня [1917 р. – авт.] в губернії запанувала повна анархія, комісари покидали свої посади». Як пише Д. Дорошенко,

він сам бачив, що «нічого вдіяти не можу і що залишатися мені в Чернігові комісаром нема ніякої рації». Відтак у двадцятих числах грудня 1917 року він залишив Чернігів [92, с. 210]. Під тиском обставин, зазначає В. Бойко, «напередодні більшовицького вступу міська рада та дума домовилися про мирну передачу влади, роззброєння місцевих добровільних формувань і оприлюднили відозву із закликом до спокою» [93].

Після встановлення більшовицького панування в Чернігівській губернії було розпочато організацію органів радянської влади. Більшовик З. Табаков згадував, що після захоплення влади «розташувались ми в приміщенні кабінету повітового земського комісара, який тихо канув у свою квартиру, задоволений тим, що про нього забули. Ми вирішили його не арештовувати» [94, с. 150]. Чернігівська рада робітничих і солдатських депутатів спробувала взяти на себе функції земської управи, але за відсутності власного апарату й досвіду «повітове земство продовжувало існувати і вело роботу під нашим негласним спостереженням», – згадував він. Через нетривалий проміжок часу більшовики ліквідували повітове земство, перетворивши його в повітовий земельний комітет.

У Новозибківському повіті Чернігівської губернії виконавче бюро Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів 13 січня 1918 року оприлюднило циркуляр про організацію органів радянської влади. Згідно з циркуляром усі органи самоуправління повинні були працювати в повному контакті з Радами. «Ті ж органи влади, які не визнають владу Рад і підуть таким чином проти волі трудового народу, будуть переобрані», – наголошувалося в циркулярі [95, с. 64].

Більшовики не обмежувалися проголошенням циркулярів. Нерідко справа доходила до збройного захоплення управ і арештів голів управ і земських гласних. Зокрема, голова Сосницької повітової земської управи М. Шматько розповідав, що 16 січня 1918 року йому було подано відношення від комісара Сосницької ради робітничих, солдатських і селянських депутатів такого змісту: «Із моменту утворення в Сосницькому повіті радянської влади, яка відображає справжню волю найбільшого селянства, солдат і робітників, втрачається будь-яка необхідність у паралельному існуванні будь-яких органів, які ніби-то висловлюють волю народу, а

насправді узурпували її. Виходячи з цих міркувань, Сосницька повітова рада робочих, солдатських і селянських депутатів оголошує земську управу розпущеною, функції управи переходять до відповідних радянських комісарів і комісій». На виконання цього рішення давалося 24 години. У разі його не виконання радянський комісар погрожував застосувати збройну силу, яка знаходилася в його розпорядженні.

Незабаром кабінет голови управи був зайнятий збройним загonom, голова управи заарештований і відправлений під конвоем разом із членами управи до приміщення ради. Згодом їх відпустили. Проте вже наступного дня приміщення управи було зайнято радою робочих, солдатських і селянських депутатів. Протестуючи проти свавілля більшовицької ради, Сосницька повітова земська управа заявила, що «єдиним правочинним і повноважним господарем повіту вона вважає повітове земське зібрання [...] і тільки перед таким зібранням управа вважає себе відповідальною і йому одному [погоджується – авт.] підпорядкуватися». Проте протистояти силі земці не могли. Єдине, на що вони спромоглися, – оголосили, що на час свого відсторонення знімають із себе відповідальність перед населенням за хід земського життя в повіті [96].

Більшовиків це не зупиняло. Так, на Стародубському повітовому з'їзді Рад, який проходив на початку лютого 1918 року було прийнято постанову про ліквідацію Стародубського земського зібрання. Натомість ухвалили організувати при виконавчому комітетові Рад відділи: земельний; харчовий; міліцію; земського, міського й посадського господарства [97, с. 123]. Стародубська земська управа відреагувала скликанням екстреного зібрання земських гласних і ухвалила постанову: «Зважаючи на те, що земське самоуправління обране загальним, рівним, прямим і таємним голосуванням, не підлягати вимогам Рад і пропонувати земській управі припинити роботу лише під загрозою озброєної сили, але самим не лишати своїх постів» [97, с. 123].

Водночас не всі земці витримували радикальний військово-політичний тиск на них. 21 січня 1918 року в Понорницьку волосну земську управу Кролевецького повіту Чернігівської губернії голова волосної земської управи А.С. Париста надіслав

заяву, у якій указав: «Справи волосного земства знаходяться не в кращому стані. Серед населення проявляється не тільки незадоволення, але й безпідставна злоба до членів управи. Я, як голова управи, зазнаю часткові нападки і ображання, навіть були спроби побити мене». Тому голова волосної земської управи прохав звільнити його з посади й таким чином позбавити від наклепів [98].

Деякі земства Чернігівщини намагалися пристосуватися до нових політичних умов. Так, 7 лютого Путивльське повітове земське зібрання визнало владу Рад, а 23 березня 1918 року, навіть, асигнувало 6 тис. крб на потреби повітового виконавчого комітету [97, с. 124]. Зрозуміло, що це був вимушений крок, зумовлений, з одного боку, радикальною позицією більшовиків і підконтрольних їм рад щодо земств, а з іншого – усвідомленням їх очільників своєї відповідальності за підтримку соціального й господарського життя на місцях.

У Полтавську губернію більшовики вступили 19 січня 1918 року і «відразу була оголошена радянська влада», – згадував український історик, археолог В. Щербаківський [99, с. 71]. Водночас на початку свого панування в Полтаві, – зазначав А. Козаченко, – «більшовики утрималися від ліквідації земства» [100, с. 83]. Поряд із земствами в Полтаві діяли губернська і міська рада робітничих і солдатських депутатів і новостворений ревком. У кінці січня 1918 року на засіданні виконкому Полтавської міської Ради вирішили розширити повноваження революційного комітету й оголосили його вищим виконавчим органом радянської влади в місті та губернії [101, с. 139]. Планувалося, що до ревкому перейдуть функції губернського земства. Як стверджує В. Ревегук, за декілька днів «через міжпартійні суперечки ревком розпався і реальної влади ні ревком, ні рада в Полтаві не мали» [101, с. 139].

Незважаючи на це, більшовики, спираючись на озброєні загони, продовжували своє панування в місті. І вже 20 лютого (5 березня за н. ст.) 1918 року виконавчий комітет Полтавської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів постановив: «Полтавське повітове земське зібрання розпустити». Відділи повітової земської управи переходили у відання відповідних відділів Рад. У постанові зазначалося, що службовці та члени повітової земської управи, які стояли на чолі

відділів, мали продовжувати працювати [102]. Продовжуючи зміцнювати свої позиції, Полтавський губернський виконавчий комітет Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів постановив, що «з 26 лютого 1918 року він приступе до управління губернією. І пропонував звертатися до нього як правочинного губерніяльного органу влади Рад на Полтавщині» [103].

Після встановлення влади в губернському центрі більшовики приступили до створення своїх органів влади в повітах і волостях. Зокрема, у Гадяцький повіт 14 січня 1918 року прибув озброєний загін більшовиків, – повідомляла газета «Рідний край». Повітовий комісар П. Базіченко залишив свою посаду «у зв'язку з переходом влади до рук більшовиків» [104]. Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів обрала повітовим комісаром П. Шияна [105]. Як повідомляла в січні 1918 року газета «Народная жизнь», у Костянтиноградському повіті «урядові установи захоплені більшовиками. Повітовий комісар засуджений до смертної кари [106].

У Лохвиці 22–24 січня 1918 року більшовики провели повітовий з'їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Головою виконкому Ради став меншовик-інтернаціоналіст Д. Прилипін. Після з'їзду Рад 24 січня 1918 року відбулося надзвичайне Лохвицьке повітове земське зібрання. На ньому з ініціативи Д. Прилипіна обговорювалося питання про взаємовідносини між земствами та Радами. Голова виконкому Ради вказував, що на губернському з'їзді Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів постановили «знищити земства й передати їх функції Радам», і висловлював надію, що «Лохвицьке повітове земство буде продовжувати свою роботу в контакті з Лохвицькою повітовою Радою». На запитання земців, що мається на увазі під висловом «контакт земства з Радою», Д. Прилипін пояснив: «У зв'язку з тим, що вся влада переходить до Рад, тому до Рад повинна перейти влада над земствами, які зобов'язані продовжувати свою роботу і підкорятися Радам». Після нетривалих дискусій голова повітового земського зібрання В.Ф. Сеник виніс резолюцію: «Рада робітничих, солдатських і селянських депутатів – організація революційна, яка займається збереженням завоювань революції і стоїть на охороні збереження прав своєї революційної демократії, а

земство – організація господарська і культурно-просвітницька, обрана на широких демократичних засадах і являється у своєму складі строго демократичною». Після обговорення пропозиції В. Сеника земське зібрання постановило: «Продовжувати свою роботу на користь трудовому населенню повіту, а взаємовідносини між земством і Радою визначаються характером покладених на них завдань». Зрештою, Д. Прилипін змушений був піти на компроміс і запропонував: «Тимчасово до другого повітового з'їзду Рад включити до складу повітового і волосних земств представників від Рад із метою передачі після з'їзду всіх функцій земств Радам» [107]. Але під час його виступу в залу засідання увірвалася озброєна група осіб і голова зібрання оголосив його закритим. Відтак прийняти будь-яке компромісне рішення так і не вдалося.

Як наслідок, у волосних земствах повіту прокотилася хвиля відставок їх очільників та членів управ. Так, голова Чорнухівської волосної земської управи Лохвицького повіту М. Лисенко і член управи О. Гринько подали заяви про звільнення з посад [108]. На надзвичайному Свиридівському волосному земському зібранні Лохвицького повіту Полтавської губернії 23 січня 1918 року були заслухані заяви голови управи О.Ф. Терешкевича і членів управи Т.К. Косенка, Я.С. Редьки, С.К. Шиші про звільнення їх із посад «через неможливість працювати у створених умовах» [109].

Сповна відчули на собі земці Полтавщини й тиск з боку демобілізованих солдат, які опинилися в полоні більшовицької пропаганди й намагалися різними методами змінити склад земств. Так, на надзвичайному зібранні Лукського волосного земства Лохвицького повіту Полтавської губернії 9 лютого 1918 року обговорювали становище земства у зв'язку з незадоволенням солдатами волосним земством і особливо управою. Зібрання прийняло резолюцію: «По-перше, проведення перевиборів ще більше порушить роботу земства, по-друге, солдати, які знаходяться в полоні, з поверненням додому також вимагатимуть надати їм права взяти участь у виборах. Тому, – зазначалося в резолюції, – волосне земське зібрання вправі морально та юридично далі продовжувати свою роботу доти, поки більша половина солдат не повернеться з полону та військових частин» [110]. Того ж дня

Кременчуцькому надзвичайному повітовому земському зібранню Полтавської губернії було надіслано доповідь про надання повітській земській управі права переобрання нинішнього складу волосних земських управ і гласних. Автори доповіді пояснювали, що з проголошенням демобілізації та поверненням солдат додому на місцях із боку солдатів виникали вимоги про переобрання складу управ і гласних, а як головна підстава для переобрання вказувалося, що «гласні за своїми політичними поглядами не відповідають духу часу» [111].

Після встановлення радянської влади в Миргородському повіті Полтавської губернії 24 лютого (11) 1918 року було проведене надзвичайне повітське земське зібрання. Голова повітової земської управи Р.М. Ведмідь оголосив, що збори скликані за вимогою начальника польового штабу червоного українського козацтва Д. Чайки з приводу організації влади в повіті. Д. Чайка у своїй промові стверджував, що «в Україні повинна бути встановлена тільки влада робітників і селян..., а земське самоврядування, яке обране трудовим народом, якщо почуває себе в силах іти поруч із цими організаціями, то добре – може залишатися, коли почуває, що не може творити волі трудового народу, то повинно піти геть». Далі начальник польового штабу продовжував, що для організації влади Рад у Миргороді тимчасово створений ревком і «земство повинно поруч іти з цим комітетом на підмогу пролетаріату, коли ж не буде йти поруч, то [земство – авт.] буде усунено». Потім Д. Чайка змалював долю земств після остаточного встановлення влади Рад: «Самоврядування перейдуть під відання ревкомів і тільки до нього повинні звертатися. Коли селяни скажуть, що наше самоврядування демократичне і їх задовольняє, то воно залишиться, але всі буржуазні елементи, які присмокталися до самоврядування, – повинні піти».

Також доповідач говорив про необхідність допомоги земств у налагодженні різних сфер соціально-економічного життя. Тому «воєнно-революційний комітет бажає чути голос земських зборів, чи буде воно йти назустріч, і коли так, то нам легше буде спрямовувати свою роботу. Тепер же наші завдання – взяти все господарство у свої руки, поставити контроль на млинах, фабриках, заводах та ін. Коли ви – виборці від трудового народу, то ви повинні це зробити». Далі Д. Чайка

закликав земців: «Ви повинні визнати владу Рад, хто не погодиться, повинен піти із самоврядування. Ми всі рівні, ви повинні визнати братерство, забути національну сварку і як один стати під червоне революційне знамення».

Вислухавши доповідь Д. Чайки, гласний Н.М. Шейтельман від імені фракції українських соціал-революціонерів запропонував резолюцію: «Миргородські земські збори, які не раз висловлювали готовність і необхідність спиратися у своїй діяльності на організовану волю революційних мас трудового народу, і нині заявляють, що будуть виконувати покладені на нього обов'язки, поки народ зніме уповноваження зі своїх обранців». Резолюцію фракції земські збори одноголосно прийняли [112].

У тих повітах, де ліквідовували земства, більшовики створювали свої органи влади або призначали осіб, які були прихильні до їхньої влади або тих, якими легко було керувати. Наприклад, як згадував В. Андрієвський, у Гадяцькому повіті більшовики призначили завідуючим одного з відділів земств старого земського діяча дядька Гавагу. Колишній голова повітової земської управи взяв Гавагу на посаду порт'єрним управи. «Але він не міг виконувати цієї роботи, бо був дуже сонливим і весь час спав коло одягу. Тепер він важно роз'їздив по повіту на земських конях у фаєтоні і покурював собі люльку. Решта більшовицьких повітових і міських комісарів була в тім же роді» [113, с. 176].

Ще гіршою була ситуація на волосному рівні. Так, у Будищах Гадяцького повіту Полтавщини більшовики розігнали волосне земство й проголосили владу Рад. Але вся діяльність Ради закінчилася тим, «що більшовики привласнили гроші земської каси, а, щоб замести сліди, касові книги спалили» [114, с. 35].

У Волинській губернії, як зазначав О. Дем'янюк, уже до кінця 1917 року більшість повітових міст перебувала під впливом більшовиків і демобілізованих солдат, які їх підтримували. Підконтрольні їм Ради почали оголошувати про перехід влади на місцях до них. Так сталося 19 листопада в Ізяславі, 4 грудня – у Луцьку, 26 грудня – у Рівному [115, с. 135]. Більшовики використали солдатські багнети для фізичного усунення земських органів. Зокрема, у доповіді Рівненської земської управи повітовому зібранню зазначалося, що 27 грудня 1917 року більшовиками був

заарештований «Рівненський голова управи Сумневич, а дещо раніше замісник голови Денисенко» [116, с. 82]. Голова Аннопольської волосної земської управи 8 січня 1918 року доповідав Острозькому повітовому комісару, що «солдати, які прибули додому, здебільшого зі зброєю розповсюджують серед односельців дух більшовиків, які ні законів Тимчасового уряду, ні розпоряджень Центральної Ради не визнають, заявляють, що розпорядження обов'язкові для місцевого населення лише ті, які вони самі створюють. Тому волосна земська управа ігнорується, а замість неї в кожному селищі сільській комітет виконує функції і земельного комітету на чолі із сільським комісаром, який обирається майже кожен місяць» [117, с. 109].

Із кожним днем ситуація в повіті лише погіршувалася. 13 січня 1918 року голова Острозької повітової земської управи доповідав комісару повіту, що пробільшовицько налаштовані мешканці селища «з'явилися в управу Бугринської волості й вимагали скласти повноваження, передати справи і гроші в розпорядження обраного ними особливого комітету. Ці вимоги, – продовжував голова управи, – через погрози довелося виконати. Тому повітова земська управа прохає відновити в правах законних обранців» [118, с. 23]. 17 січня 1918 року вже повітовий комісар Острозького повіту повідомляв Волинському губернському комісару, що «останнім часом почався похід проти волосних земських управ. Агітаторами є солдати, які прибули з фронту після демобілізації» [119, с. 23].

Це була типова для губернії картина. І вже на початку 1918 року лише влада губернського міста залишалася вірною Центральній Раді. Робота ж земств як її місцевих органів була повністю дезорганізована. Такі ж повідомлення надходили з Подільської [120] та Київської [121] губерній.

Не кращою була й ситуація на Херсонщині. Тут питання про долю земських управ, міських дум стало предметом обговорення на губернських і повітових з'їздах Рад. Так, 7 лютого 1918 року відбувся Херсонський з'їзд селянських депутатів, де вирішувалося питання про подальше управління земським господарством. Після прочитаних доповідей, з'їзд постановив: «Повітове і волосні земські самоврядування як такі, що не відповідають вимогам революційного народу і мають

у своєму складі представників паразитичних класів [...] – ліквідувати в міру організації радянської влади, негайно. Апарати ж самоврядувань зберігаються як секції Рад. Усі справи земського господарства: повітового і волосних – переходять у розпорядження всього населення в особі Рад» [122, с. 232]. З'їзд зобов'язав Ради вжити заходів для підтримання всього земського господарства, розширення народної освіти, медичної допомоги населенню, покращення агрономічної культури сільського господарства тощо. Для керівництва окремими галузями земського господарства вирішено було організувати комісії, які б керували цими галузями господарства. У постанові вказувалося, що до організації влади Рад у повіті всі земські самоуправління, продовольчі та земельні управи зберігаються, а також усі посадові особи й службовці, які визнають владу Рад, залишаються на своїх місцях. З'їзд постановив, щоб земські податки вносилися населенням без зволікань [122, с. 233].

Херсонський губернський з'їзд Рад селянських депутатів, який відбувся 24 лютого – 1 березня 1918 року запропонував поширити цю практику на територію всієї губернії. У прийнятій з'їздом резолюції пропонувалося: «Повітові, волосні і земські самоврядування, земельні комітети як такі, що не відповідають вимогам революційного народу і мають у своєму складі представників правлячих класів – ворогів трудового селянства, скасовуються в міру організації Радянської влади» [66, с. 28]. Там, де це дозволили обставини, постанови з'їзду були втілені в дію без зайвих зволікань. Уже 8 березня 1918 року Херсонський міський голова В.П. Костенко отримав телеграму від голови Херсонської губернської земської управи Є. І. Яковенка, у якій той повідомляв, що «гласні видалині із будинку управи озброєною силою місцевого «Совета». Зібрання не відбулося» [123].

Таким чином, захоплення більшовицькими військами території України і встановлення за допомогою їх багнетів тут радянської влади мало згубні наслідки не лише для української державності, державних органів влади УНР, а й органів місцевого самоврядування, зокрема, земств.

За таких обставин Центральна Рада особливі сподівання пов'язувала з підписаним 9 лютого (27 січня за ст. ст.) 1918 року в Бресті мирним договором із

Німеччиною, Австро-Угорщиною, Туреччиною та Болгарією. Дійсно, 21 лютого 1918 року німецькі війська почали наступ на територію УНР. Через тиждень до них приєдналися частини австро-угорської армії. Зупинити їх наступ більшовицькі війська не змогли. Уже на початку березня 1918 року завдяки німецько-австрійським багнетам Центральна Рада повернулася до Києва. А до кінця квітня її влада була відновлена на всій території УНР [124, с. 254].

Повернення Центральної Ради до Києва зустрічали стримано. Переживши погроми більшовицьких загонів, населення звільнених від них українських міст і сіл не знало, чого чекати від німецько-австрійських військ. Проте і громадськість, і активні діячі органів місцевого самоврядування не втрачали надії на відновлення демократичного ладу та процесів національного державотворення в УНР. І пов'язували вони їх із Центральною Радою, альтернативи якій у цьому сенсі не було. Отже, не випадково вже через декілька днів після повернення Центральної Ради та українського уряду до Києва на їх адресу з місць почали надходити телеграми підтримки. Наприклад, загальне зібрання представників громадськості та органів влади Могилів-Подільська надіслало вітальну телеграму на ім'я Центральної Ради та голови ради міністрів зі словами: «Представники військових, державних, місцевих органів влади і організацій щиро вітають Центральну Раду і народних міністрів із поверненням до Києва, які прийняли на себе заходи збереження державного господарства, зруйнованого бандитами-більшовиками. Покладаємо надію, – говорилося в телеграмі, – що Центральна Рада доведе до кінця очищення краю від ворогів і виконає через скликання Установчих зборів оголошені в універсалах реформи» [125].

9 квітня 1918 року зі словами підтримки до Центральної Ради звернулося Київське губернське земське зібрання: «Вітаючи вас, як представників на користь нашої самостійної держави, вітаючи вас в цей дуже тяжкий час, ми віримо, що ви, все-таки, надалі будете працювати, ідучи вперед і не звертаючи ні крок назад. Ми думаємо, що дбаючи про народне добро, ви звернете увагу на те, щоб скоріше була сформована армія, яка стане на охорону нашої держави. Ми думаємо, що ви також звернете увагу, щоб на відповідальні посади призначались фахівці, але безумовно

патріоти української держави. Ми також надіємося, що буде вжито заходів щодо інформування селянства про все те, що робиться в нашій державі. Вітаємо вас і покладаємо надію, що ні в якому разі ви назад не будете відступати, а будете стояти на певному шляху, на якому стояли, що надалі будете дбати про те, щоб людність була забезпечена, щоб було заведено ліпший порядок і ваша праця була направлена тільки на одне, аби йти вперед. Дай же, Боже, вам здоров'я і сили, щоб виконати свої обов'язки» [126, с. 257].

Останнє звернення, на нашу думку, особливо промовисте, адже в ньому йдеться не просто про підтримку Центральної Ради як вищого органу влади в УНР, а про її умови й необхідність подолання тих помилок лідерів української революції, які відвернули від неї широкі народні маси й призвели до згубних для неї наслідків.

Вочевидь це почали усвідомлювати й лідери Центральної Ради та УНР. Ураховуючи повний розвал державного апарату, міністр внутрішніх справ УНР П. Христюк 9 березня 1918 року надіслав циркуляр народним земським управам «Про впорядкування повсякденного життя населення», у якому зазначалося, що «підписавши мир з німцями, які очистять Україну від насильників більшовиків, заводиться лад і спокій в державі, утворюються умови, при яких органи місцевого самоврядування мають можливість приступити до упорядкування місцевого життя, до виконання великого і почесного обов'язку, який поклало на них населення». Наказувалося «всім міським, повітовим, волосним і сільським управам приступити негайно до енергійної, творчої, планомірної праці по обслуговуванню потреб працюючого люду». Наголошувалося, що «за невиконання покладених на них обов'язків, недбальство, бездіяльність влади винуваті суворо каратимуться як за невиконання обов'язків державної служби» [127, с. 190]. Таким чином, український уряд намагався відновити керованість соціально-економічними процесами на місцях. Саме тому він вимагав, щоб його постанови й розпорядження були обов'язковими для виконання органами місцевого самоврядування.

У відозві до громадян УНР від 13 березня 1918 року Центральна Рада ще раз наголосила на цьому. Вона офіційно проголосила ліквідацію радянської влади в Україні та втрату сили виданих нею декретів і розпоряджень. Водночас вона

підтвердила відданість принципам розбудови демократичних, політичних і соціально-економічних інститутів в Україні, проголошених Третім та Четвертим Універсалами [128, с. 197].

Відновлення роботи земських (народних) зібрань і управ проходило вкрай складно. У перші тижні просування австро-німецьких військ в Україну та панічної втечі більшовицьких формувань воно мало стихійний характер і залежало виключно від ініціативності, відповідальності та авторитету самих земців. Зіткнувшись із ситуацією безвладдя, учасники наради представників Волинського губернського земства та Житомирської міської думи в середині лютого 1918 року ухвалили постанову, якою передбачалося для збереження порядку в губернії і місті сформувати комісаріат із числа активних діячів земського руху – В.Е. Кандиби, С.І. Куриленка та А.Ф. Півочького, до якого мали перейти «всі функції вищої громадянської влади в губернії» [129].

У середині лютого 1918 року владні повноваження в межах Вороньковської волості Лохвицького повіту на Полтавщині перебрало на себе волосне земство. Учасники надзвичайного засідання його гласних констатували відсутність влади на місцях, дійшли висновку, що громадськість «повинна підчинятися і виконувати розпорядження Вороньковського волосного земства» [130].

Після повернення Центральної Ради до Києва та її спроб координувати процес відновлення діяльності органів місцевого самоврядування їх аргументація відповідних рішень суттєво змінюється. Вони розглядаються вже в контексті вирішення державотворчих завдань в УНР. Характерним у цьому сенсі є звернення Гадяцької повітової земської управи Полтавської губернії до населення Гадяцького повіту, яке було надруковано в газеті «Рідний край» від 21 березня 1918 року. Земська управа повідомляла, що «11 березня 1918 року союзне нам німецьке військо вступило в місто Гадяч і очистило його від більшовицьких банд, давши змогу всім законним установам УНР приступити до роботи. Ми, як представники всього населення повіту, – говорилося у зверненні, – обрані на основі демократичного виборчого закону, закликаємо все громадянство до спокою, праці, активної допомоги нам і нашому уряду – Центральній Раді. Не вірте всяким диким чуткам,

що розпускають московські шпики Леніна і Троцького. Ми з усієї сили кличемо всіх хто болів і боліє душею за долю рідного краю стати на захист миру, законності та свободи. Хай живе самостійна Народна Українська Республіка. Хай живе її славний уряд – Центральна Рада» [131]. Гадяцька повітова земська управа прийняла рішення розпочати роботу в старому складі, оскільки «він зложив свої повноваження з примусу радянської влади» [132].

Важливе значення для відродження земств краю мало відновлення діяльності Полтавської губернської земської (народної) управи. Про неї лаконічно у своїх спогадах написав відомий науковець і діяч українського руху В. Щербаківський: «По зайнятті німецьким військом Полтави тепер знову почало організовуватися земство». Як писав В. Щербаківський, «головою губернської земської управи знову став М.Д. Токаревський, який зберіг свою есдецьку невинність» [99, с. 72].

Його діяльність отримала підтримку з боку органів виконавчої влади УНР. 28 березня 1918 року губерніальний комендант Полтавщини видав циркуляр, яким вимагав «засновані по селах і місцях Полтавщини більшовицькою владою Ради селянських, робітничих і солдатських депутатів негайно розпустити». Водночас губернському, повітовим і волосним земствам пропонував «негайно зібратися в складі, у якому вони існували до більшовицького повстання, і розпочати заходи з боротьби з анархією і грабіжництвом» [133]. На початку квітня 1918 року до губернського та повітових комісарів УНР на Полтавщині звернувся заступник генерального секретаря внутрішніх справ республіки Л.І. Абрамович. У надісланому циркулярі він вимагав від них «негайно приступити до виконання обов'язків і допомогти органам самоврядування відновити свою діяльність і в порозумінні з ними вжити всіх заходів, щоб направити життя в нормальне русло» [134].

На Харківщині відновлення земських установ ініціювала Харківська губернска земська (народна) управа. На початку квітня 1918 року вона розіслала телеграму до повітових земств такого змісту: «У зв'язку з від'їздом представників радянської влади вся адміністративна влада в межах губернії перейшла до губернського земства. Негайно зайнятися організацією влади на місцях шляхом відновлення в повному обсязі діяльності повітових і волосних земств, обраних у законному

порядку і складі» [135]. Харківська губерньська управа з метою інформування на місцях сільського населення про роботу земств, події, які відбуваються, і налагодження зв'язку між губерньським, повітовими і волосними земствами відправила до всіх повітів губернії своїх уповноважених [136]. До Сумського повіту, наприклад, із цією метою виїздив член губерньської управи П. Марченко [137]. Допомогали земцям і місцеві комісари УНР. Наприклад, Ізюмський повітовий комісар 13 квітня 1918 року в телефонограмі на місця повідомляв, що «волосні ради втрачають своє значення» і вимагав: «волосні зібрання і управи, які працювали до більшовицького перевороту, повинні знову розпочати виконувати свої обов'язки» [138]. Здебільшого такі скоординовані дії давали позитивні результати. За повідомленнями періодичної преси, особливо динамічно процес ліквідації радянських і відновлення земських установ проходив у Куп'янському повіті Харківської губернії [139].

На початку квітня 1918 року відновила свою роботу Катеринославська губерньська земська (народна) управа. Розпочалася вона з традиційного циркуляру до повітових і волосних земств, у якому вимагалось «розпочати роботу всім розпущеним і зміненим радянською владою повітовим і волосним земствам». Останні мали «розпочати роботу у своєму законообраному, до появи радянської влади, складі» [140]. У середині квітня 1918 року циркуляр губерньської управи продублювала Катеринославська повітова земська (народна) управа. У своїй телефонограмі на місця вона вимагала від волосних земств «негайно відновити свою діяльність» [141]. Подібним за змістом був і наказ голови Верхньодніпровської повітової земської (народної) управи усім головам волосних земських управ повіту: «На основі розпорядження українського уряду [9 березня 1918 року – авт.] негайно розпочати роботу, узявши у свої руки владу у волості, для цього негайно скликати волосні земські зібрання і на них вирішити першочергові завдання» [142].

У квітні 1918 року розпочалася робота з відновлення діяльності земств на Херсонщині. Їх очолили органи виконавчої влади УНР краю. Наприклад, Херсонський повітовий комісар УНР 1 квітня 1918 року надіслав циркуляр усім головам волосних земств Херсонського повіту з приписом: «Згідно з

розпорядженням Центральної Ради вся влада на місцях повинна належати виключно земствам. Тому негайно скликати земське зібрання, обрати, якщо не обрано, земську управу, переобрати, якщо стара не може виконувати обов'язки, і негайно приступати до влаштування нормального життя» [143].

Спільною була зацікавленість земців і очільників виконавчої влади УНР у відновленні дієздатної системи органів місцевого самоврядування на Київщині. Зокрема, щирі сподівання на роль земств у ефективному управлінні молодою республікою, розкритті потенціалу її громадян висловлював колишній голова Київського губернського земства М. Суковкін. На сторінках газети «Народне життя» він писав: «Земське життя не замре. Зараз народжуються нові форми державного життя, нові економічні умови, але це не дає права думати, що ті завоювання у сфері культури, які зроблені земством, можуть зникнути. Яка б не відбулася переоцінка цінностей, яке б не здійснилося перегрупування осіб, все ж таки вільна земська робота не зможе бути замінена адміністративним творінням» [144]. Із ним повністю солідаризувався голова Київського губернського земства С. Петлюра, який наголошував: «У цей момент завданням народної управи є не дати загинуть тим земським інституціям, які зараз існують» [145].

Для Центральної Ради та її уряду це завдання в лютому–квітні 1918 року виявилось непосильним. Для його вирішення вони не мали у своєму розпорядженні необхідних кадрів, структурованих і системно діючих органів виконавчої влади, фінансів, а головне – довіри з боку населення. І в цьому сенсі втрати за умов більшовицької окупації України були значно відчутнішими для їх майбутнього, ніж кадрові втрати від репресій. Під впливом більшовицької агітації недовіра до земських інституцій, навіть перейменованих у народні, вилилася в їх несприйняття основною масою сільського населення.

Канівська повітова народна управа Київської губернії ще 16 лютого 1918 року в доповіді надзвичайному повітовому народному зібранню повідомляла, що «населення до земства ставиться як до свого ворога. І це є, – на думку управи, – основний корінь зла. Необхідно, щоб народ зрозумів, що земство – це він сам. Земські школи, лікарні, мости потрібні самому народу». Проте, вислухавши

доповідь, земське зібрання лише поставило питання: «Які заходи необхідно прийняти, щоб земське самоуправління користувалося довірою в населення?». Дати відповідь на нього учасники зібрання не змогли [146].

Відомості про недовіру населення до земств надходили з інших частин України. Наприклад, на початку березня 1918 року гласні Аннопольської волосної народної (земської) управи Острозького повіту Волинської губернії вирішили скласти свої повноваження у зв'язку «з недовірою з боку сільського населення до волосних земських самоуправлінь» [147]. Голова Сенчанської волосної земської управи Лохвицького повіту Полтавської губернії П. Школа 18 березня 1918 року подав заяву про звільнення його з посади у зв'язку з «недовірою до нього мешканців села» [148]. Такі самі обставини зумовили переобрання 13 квітня 1918 року голови Петрівської волосної народної управи Гадяцького повіту Полтавської губернії [149].

Не зважаючи на зусилля органів виконавчої влади УНР, губернських і багатьох повітових земських (народних) управ, відновити повноцінну діяльність земських установ, особливо волосних, не вдалося. Відтак залишалися цілі регіони, де й після скасування радянської влади та вигнання більшовицьких військ селяни не визнавали обрані ними ж за демократичними законами земські органи влади.

У квітні 1918 року про це писав на сторінках газети «Народная жизнь» її кореспондент, інформуючи про події в селі Кам'янка Новомосковського повіту Катеринославської губернії. Свого часу село не визнало більшовиків, «а зараз не визнає і волосне земство», – зазначав кореспондент. За давнім звичаєм на загальному засіданні селяни обрали старшину й старосту, які керують справами. «Тим часом населення Кам'янки, – продовжував кореспондент, – приступило до виборів нового земства на нових підставах: по дві особи від кожної сотні відкритим голосуванням» [150]. Київський повітовий комісар Говорун 10 квітня 1918 року повідомляв Київському губерніальному комісару, що «в селі влади як такої немає. Кожне село живе по-своєму. В одних місцях людність повернулася до попередніх старост, в інших – управи по статуту Київського губерніального виконавчого комітету, в деяких місцях – сільські комітети або просто нічого не визнають, бо влада народу, говорять: «Не треба нам ніякої влади» [151].

Висновки до розділу 4

Безпорадність Центральної Ради в організації системи органів управління державою, у тому числі органів земського самоврядування, мала згубні наслідки для Української Народної Республіки. За підтримки командування німецьких військ 29 квітня 1918 року владу в Україні захопив виразник інтересів заможних верств суспільства, прихильник жорсткої централізації влади генерал П. Скоропадський. Центральна Рада була розпущена ним і припинила своє існування.

Серед багатьох причин такого сумного закінчення історії діяльності Центральної Ради не останню роль відіграли і її прорахунки в організації системи органів влади після проголошення УНР. Надто довго вона пов'язувала відповідь на ключові питання цієї проблеми зі Всеросійськими Установчими зборами, сподіваючись на можливість порозуміння з більшовицькими лідерами збройного захоплення влади у Петрограді і розбудови Української Народної Республіки як автономії у складі демократичної Росії. Земці України на місцях виявилися більш прагматичними й далекогляднішими в цьому сенсі. Вони категорично відмежувалися від більшовицьких ідеологів диктатури пролетаріату, їх методів боротьби за владу і заявили про цілковиту підтримку Української Центральної Ради. Проте до початку агресії більшовицької Росії в Україну та не вдавалася до рішучих кроків в організації управління державою. Відтак, сам факт проголошення в січні 1918 року незалежності УНР не зупинив агресора, який після захоплення її території ліквідував як центральні, так і місцеві органи влади молодой української держави. Відновити їх Центральна Рада після повернення за підтримки німецько-австрійських військ до Києва так і не змогла.

Результати досліджень даного розділу наведено в публікаціях: [5], [69], [108].

Список використаних джерел до розділу 4

1. Телеграмма Никитина // Полтавський день. 1917. 28 жовтня. (№ 12). С. 1.
2. Местная жизнь // Известия Валковского уездного общественного комитета. 1917. 5 ноября. (№ 27). С.4.
3. Постановление союза служащих Полтавского губернского земства // Бюллетень вестника Полтавского губернского общественного комитета. 1917. 1 ноября. С. 3.
4. Гласные Козелецкого уездного земского собрания // Черниговский край. 1917. 11 ноября. (№ 29). С. 5.
5. Матвієнко Т. О. Реакція земств України на Жовтневий переворот 1917 року // Історична пам'ять. Полтава, 2015. Вип. 33. С. 77–86.
6. Екатеринославское чрезвычайное уездное земское собрание // Народная жизнь 1917. 28 октября. (№ 209). С. 4.
7. Постанови Риковського волосного земства // Черниговская земская газета. 1917. 17 ноября. (№88–89). С. 3.
8. Резолюція Золотонішського волосного зібрання // Вільне слово. 1917. 4 листопада. (№ 37). С. 4.
9. Третій Універсал Української Центральної Ради // Українська Центральна Рада: документи і матеріали. у 2 т. Т. 1. Київ, 1996. 589 с.
10. Розпорядження В. Винниченка губернським комісарам про органи влади на місцях // Українська Центральна Рада: документи і матеріали. у 2 т. Т. 1. Київ, 1996. 589 с.
11. Лебедєва І. М. Створення уряду Української Народної Республіки і формування системи виконавчої влади (червень 1917 р. – квітень 1918 р.): дис. ... кандидата іст. наук. Київ, 2003. 250 с.
12. Декларація Генерального Секретаріату України // Українська Центральна Рада: документи і матеріали. у 2 т. Т. 1. Київ, 1996. 589 с.
13. Киевское уездное земское собрание // Южная газета. 1917. 21 ноября. (№ 2461). С. 5.

14. Чрезвычайное уездное земское собрание // Верхнеднепровская народная газета. 1917. 29 сентября. (№ 16). С. 4.
15. Журналы Волынского губернского земского собрания IX чрезвычайной сессии 3–9 декабря 1917 г. Житомир, 1918. 92 с.
16. Организация нового земства // Южный край. 1917. 10 ноября. (№ 14308). С. 5.
17. Засідання Липовецької повітової народної ради // Липовецькі вісті. 1917. 24 листопада. (№ 101). С. 2.
18. Постанови земського зібрання і волосної управи // ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України). Ф. 1586. Оп. 1. Спр. 2. Арк. 31.
19. Земство и Универсал // Южная газета. 1917. 9 ноября. (№ 2450). С. 3.
20. Губернское земство и Универсал // Последние новости. 1917. 9 ноября. (№ 4772). С. 4.
21. Повітове земство на Київщині // Газета Гадяцького земства. 1917. 16 листопада. (№ 108). С. 5.
22. По Липовеччині // Липовецькі вісті. 1917. 22 листопада. (№ 99). С. 3.
23. До Генерального Секретаря по внутрішнім справам // Вісник Генерального Секретаріату УНР. 1918. 5 січня. (№ 1). С. 4.
24. Екатеринославское чрезвычайное уездное земское собрание // Народная жизнь 1917. 28 ноября. (№ 209). С. 3.
25. Привітання Центральній Раді і Генеральному Секретаріату // Вісник Генерального Секретаріату України. 1917. 23 грудня. С. 6.
26. Резолюція // Вільне життя. 1917. 17 грудня. (№ 103). С. 2.
27. Від Ново-Санжарівської волосної управи Кобеляцького повіту на Полтавщині за підписом голови управи // Вісник Генерального Секретаріату УНР. 1918. 5 січня. (№ 1). С. 4.
28. Херсонщина // Чигиринські вісті. 1917. 18 грудня. (№ 4). С. 2.
29. Харківське повітове земське зібрання // Нова громада. 1917. 13 грудня. (Ч. 26). С. 4.

30. Документи (журнали засідань, звіти) з основної діяльності Богодухівської повітової земської управи // ДАХО (Державний архів Харківської області). Ф. 19. Оп. 1. Спр. 333. Арк. 67 зв.
31. Бойко В., Демченко Т., Оніщенко О. 1917 рік на Чернігівщині: історико-краєзнавчий нарис. Чернігів, 2003. 126 с.
32. В народній управі // Черниговская земская газета. 1917. 19 января. (№ 5–6). С. 4.
33. Волынское волостное земское собрание // Черниговская земская газета. 1917. 8 декабря. (№ 94–95). С. 4.
34. Сергеева С. М. Чернігівщина часів Української Народної Республіки (листопад 1917 р. – квітень 1918 р.). *Скарбниця української культури*. 2004. Вип. 4. С. 47–61.
35. Приветственная телеграмма Учредительному собранию // Народная жизнь. 1917. 8 декабря. (№ 212). С. 4.
36. Резолюция губернской земской управы // Южный край. 1917. 3 ноября. (№ 14296). С. 5.
37. Протест против большевиков // Народное дело. 1917. 21 ноября. (№ 159). С. 3.
38. Провинция. Купянск // Южный край. 1917. 25 ноября. (№ 14332). С. 5.
39. Собрание Мутинского волостного земства // Черниговская земская газета. 1918. 5 января. (№ 1). С. 4.
40. Постанови Борзенського повітового народного земства // Черниговская земская газета. 1917. 8 декабря. (№ 94–95). С. 5.
41. Уездное земское собрание // Одесский листок. 1917. 19 декабря. (№ 303). С. 3.
42. К уходу Валковского уездного комиссара // Известия Валковского уездного общественного комитета. 1917. 9 ноября. (№ 28). С. 5.
43. Справ про призначення О. П. Костенка Уманським повітовим комісаром // ДАКО (Державний архів Київської області). Ф. 2796. Оп.1. Спр. 89. Арк. 1.
44. Там само. Арк. 2.

45. Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, февраль 1917 – апрель 1918: Сборник документов и материалов. в 3 т. Т. 2. Киев, 1957. 729 с.
46. Виписка журналу Рівненської повітової народної (земської) ради надзвичайної сесії // Вістник Волинського губерніального комісара. 1917. 18 січня 1918. (№ 6). С. 4.
47. Ріпечке волосне земство // Черниговская земская газета. 1917. 12 января. (№ 3–4). С. 5.
48. Проект Конституції Української Народної Республіки // Українська Центральна Рада: документи і матеріали. у 2 т. Т. 2. Київ, 1996. 424 с.
49. Засідання Малої Ради // Українська Центральна Рада: документи і матеріали. у 2 т. Т. 1. Київ, 1996. 589 с.
50. Протокол засідання Генерального Секретаріату // Українська Центральна Рада: документи і матеріали. у 2 т. Т. 1. Київ, 1996. 589 с.
51. Закон Центральної Ради про зміну назв земських інституцій // Українська Центральна Рада: документи і матеріали. у 2 т. Т. 2. Київ, 1996. 424 с.
52. Звернення Народного Секретаріату внутрішніх справ України з вимогою виконувати розпорядження тільки Радянського уряду України // Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, февраль 1917 – апрель 1918: Сборник документов и материалов. в 3 т. Т. 3. Киев, 1957. 995 с.
53. Постанова Народного Секретаріату України про ліквідацію посад комісарів Тимчасового уряду і Центральної Ради // Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, февраль 1917 – апрель 1918: Сборник документов и материалов. в 3 т. Т. 3. Киев, 1957. 995 с.
54. 7820 сл «До громадян міста Полтави і всієї Полтавщини». 28 грудня 1917. Полтава.
55. Політична історія України ХХ ст. у 6 т. Т. 2. Київ, 2002. 480 с.

56. Четвертий Універсал Української Центральної Ради // Українська Центральна Рада: документи і матеріали. у 2 т. Т. 2. Київ, 1996. 424 с.
57. Звернення Народного Секретаріату України до військ з закликом вести рішучу боротьбу проти Центральної Ради і Каледіна // Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, февраль 1917 – апрель 1918: Сборник документов и материалов. в 3 т. Т. 3. Киев, 1957. 995 с.
58. Товариші! // Вістник Української Народної Республіки. 1917. 9 січня. Ч. 6. С.1 Товариші! // Вістник Української Народної Республіки. 1917. 12 січня. Ч. 6. С. 1.
59. История гражданской войны в СССР. в 4 т. Т. 3. Москва, 1957. 403 с.
60. Переписка Секретариата ЦК РСДРП (б) с местными партийными организациями. Сборник документов. Москва, 1957. 573 с.
61. Краснокутский В. В. Демобилизация русской армии в 1917 – 1918 г.г.: На примере Западного фронта: дис. ... кандидата ист. наук. Москва, 1997. 219 с.
62. Зінкевич Р. Д. Українсько-більшовицька конфронтація на південно-західному та румунському фронтах у кінці 1917 р. – на початку 1918 р. Вісник Національного ун-ту «Львівська політехніка». Львів. 2012. № 724. С. 108–117.
63. Голубко В. Є. Військове будівництво в Україні періоду Центральної Ради: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора іст. наук. Львів, 1998. 32 с.
64. Верстюк В. Українська Центральна Рада і армія. *Воєнна історія*. 2007. № 1–3 (31–33). С. 5–10.
65. Спогади учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни і встановлення Радянської влади на Полтавщині 1917–1921 роках // Державний архів Полтавської області (ДАПО). Ф. п-7. Оп. 2. Спр. 3. Арк. 58.
66. Тригуб П. М. Ліквідація міських дум і земств у період боротьби за встановлення і зміцнення радянської влади на Україні (грудень 1917 р. – березень 1918 р.). *Питання історії народів СРСР*. 1972. Вип. 13. С. 24–31.

67. Копії матеріалів про боротьбу за встановлення влади в Україні // Центральний державний архів громадських об'єднань України (ЦДАГО України). Ф. 5. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 6.
68. У Харькові. Більшовицька робота // Вільна громада. 1918. 20 січня. Ч. 1. С. 3.
69. Матвієнко Т. О. Наслідки агресії більшовицької Росії в Україну для земств Української Народної Республіки (кінець 1917 р. – початок 1918 р.). Вісник ЛТЕУ. Гуманітарні науки. Львів, 2018. Вип. 15. С. 77–86.
70. Харьковская хроника // Жизнь России. 1918. 18 января. (№ 27). С. 2.
71. Чрезвычайное губернское земское собрание // Жизнь России. 1918. 20 января. (№ 29). С. 3.
72. Протест губернской земской управы // Жизнь России. 1918. 20 февраля. (№ 12). С. 4.
73. Из резолюції VI Харківського губернського з'їзду Рад селянських депутатів // Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, февраль 1917 – апрель 1918: Сборник документов и материалов. в 3 т. Т. 3. Киев, 1957. 995 с.
74. История гражданской войны в СССР. 1917–1922. в 4 т. Т. 3. Москва, 1958. 679 с.
75. Реорганизация земского самоуправления // Жизнь России. 1918. 15 февраля. (№ 9). С. 4.
76. Комиссародержавие // Наша борьба. 1918. 19 февраля. (№ 210). С. 4.
77. Рассказывание волостных земств. // Жизнь России. 1918. 5 марта. (№ 22). С. 4.
78. Земство разрушается // Жизнь России. 1918. 23 февраля. (№ 15). С. 5.
79. Из итогов Екатеринославского губернского земского собрания // Народная жизнь. 1918. 30 января. (№ 20). С. 3.
80. Мазепа І. П. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. в 4 кн. Кн. 1. Дніпропетровськ, 2001. 194 с. Выборы состава губернской земской управы // Народная жизнь. 1918. 14 января. (№ 7). С. 3.

81. Земские выборы // Народная жизнь. 1918. 13 января. (№ 6). С. 3.
82. Аверин В. К. Восемнадцатый год в Екатеринославе. Борьба за Советы на Екатеринославщине. Сборник воспоминаний и статей. Днепропетровск, 1927. 292 с.
83. Октябрь в Екатеринославе. Сборник документов и материалов. Днепропетровск, 1957. 376 с.
84. Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 г. – апрель 1918 г.). Киев, 1962. 754 с.
85. Аверин В. Октябрьская революция в Екатеринославе (сентябрь 1917 – апрель 1918 г. г.). *Летопись революции*. 1927. № 5–6 (26–27). С. 100–129.
86. Резолюція об'єднаного засідання Президіума Катеринославської міської Ради і губернського виконавчого комітету Рад про ліквідацію земств // Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине, февраль 1917 – апрель 1918: Сборник документов и материалов. в 3 т. Т. 3. Киев, 1957. 995 с.
87. Копії матеріалів про боротьбу за встановлення влади в Україні // ЦДАГО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 10.
88. Прийняття до відома і керівництва урядовими розпорядженнями // ЦДАВО України. Ф. 1556. Оп.1. Спр. 1. Арк. 3.
89. Наш край // Народная жизнь 1918. 19 февраля. (№ 25). С. 4.
90. Земская жизнь // Верхньодніпровське життя. 1918. 18 квітня. (№ 2). С. 4.
91. В уездной земской управе // Народная жизнь. 1918. 11 апреля. (№ 42). С. 3.
92. Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.). Мюнхен, 1969. 542 с.
93. Бойко В. Перше пришествя: встановлення більшовицької влади в Чернігові. URL: http://www.gorod.cn.ua/print/city_643.html (дата звернення: 15.04.2017).
94. Табаков З. Октябрьская революция в Черниговщине. *Летопись революции*. 1922. № 1. С. 143–170.
95. Циркуляр виконавчого бюро Новозибківської повітової Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів про організацію органів радянської

- влади в повіті // Борьба трудящихся Черниговщины за власть Советов 1917–1919 г.г. Сборник документов. Чернигов, 1957. 475 с.
96. Гласным Сосницкого земства и всем гражданам от Сосницкой уездной земской управы // Черниговская земская газета. 1918. 1 марта. (№ 13–14). С. 5.
97. Щербаков В. Жовтневий період на Чернігівщині. *Літопис революції*. 1928. № 1 (28). С. 115–137.
98. Про волосне земство // ЦДАВО України. Ф. 1523. Оп.1. Спр. 22. Арк. 15.
99. Щербаківський В. Мемуари. *Пам'ятки України*. 2007. № 4. С. 69–84.
100. Козаченко А. І. Земське самоврядування та встановлення більшовицької влади на території Полтавської губернії (1917 – 1920 р.р.). *Вісник академії правових наук України*. 2009. № 4 (59). С. 79–87.
101. Ревегук В. Полтавщина в перший рік української революції. Доба Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 р.р.): монографія. Полтава, 2007. 186 с.
102. Копії документів про боротьбу трудящих Полтавщини за встановлення радянської влади в 1917–1918 р.р. // ДАПО. Ф. р-8661. Оп.1. Спр. 136. Арк. 33.
103. Виписки з газет про встановлення радянської влади на Полтавщині // ДАПО. Ф. п-7. Оп.1. Спр. 37. Арк. 138.
104. Оповіщення // Рідний край. 1918. 15 квітня. (№ 11). С.2.
105. Події останнього часу // Рідний край. 1918. 31 січня. (№ 4). С.2.
106. Большевики и Украина // Народная жизнь. 1918. 20 января. (№ 12). С. 4.
107. Виписки з газет про боротьбу Червоної армії з німецькими військами; опір селян і робітників Полтавщини проти німецького окупаційного уряду, про створення органів Радянської влади на місцях // ДАПО. Ф. п-7. Оп.1. Спр. 42. Арк. 61–63.
108. Матвієнко Т. Повітові та волосні земства Української Народної Республіки під окупацією більшовицької Росії (січень – березень 1918 р.). World Science. 10 (38), Vol. 2, October 2018, Warsaw, Poland. RS Global Sp. z O.O.

109. Кризис Свиридовского земства // Лохвицкое слово. 1918. 30 января. (№ 6). С. 3.
110. Лукское земское собрание // Лохвицкое слово. 1918. 27 февраля. (№ 13). С. 5.
111. Доклади Кременчуцької повітової земської управи // ЦДАВО України. Ф. 1618. Оп.1. Спр. 2. Арк. 25.
112. Виписки з газет про боротьбу за встановлення радянської влади на Полтавщині, створення органів радянської влади в Хорольському, Миргородському, Лубенському та інших повітах // ДАПО. Ф. п-7. Оп.1. Спр. 41. Арк. 52 – 55.
113. Андрієвський В. З минулого. 1917 рік на Полтавщині. Нью-Йорк, 1963. 209 с.
114. Береза О. І. Органи більшовицької влади та управління в українському селі в 1917 – 1920 рр. (державно-управлінський аспект): дис. ... кандидата наук з держ. упр. Львів, 2006. 224 с.
115. Дем'янюк О. Волинська губернія в січні–лютому 1918 р. Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки. 2009. Вип. 14. С. 134–142.
116. Прищепя О. П. Діяльність земств на Рівненщині. Наукові записки. Рівненський краєзнавчий музей. Рівне, 1996. Вип. 1. С. 76–84.
117. Донесення Аннопольської волосної земської управи // Боряба трудящихся Волини за власть Советов (март 1917 г. – декабрь 1920 г.). Сборник документов и материалов. Житомир, 1957. 480 с.
118. Донесення Острозької повітової управи комісару повіту про вибори селянами Бугринської волості особового комітету і складення волосною управою своїх повноважень // До історії боротьби трудящих за встановлення радянської влади на Рівненщині в 1917–1920 роках (Документи і матеріали на допомогу пропагандистам і агітаторам). Ровно, 1957. 104 с.
119. З повідомлення комісара Острозького повіту комісару Волинської губернії про виступ селян повіту проти земських управ під впливом агітації солдатів, які прибули з фронту // До історії боротьби трудящих за встановлення

- радянської влади на Ровенщині в 191 –1920 роках (Документи і матеріали на допомогу пропагандистам і агітаторам). Ровно, 1957. 104 с.
120. Журнали засідань // ЦДАВО України. Ф. 1438. Оп.1. Спр. 18. Арк. 15.
 121. Дописи // Народна воля. 1918. 9 квітня. (№ 48). С. 5.
 122. Резолюция Херсонского уездного съезда Советов крестьянских депутатов о создании органов Советской власти в уезде // Борьба за великий октябрь на Николаевщине (февраль 1917 г. – март 1918 г.). Сборник документов и материалов. Николаев, 1957. 303 с.
 123. Копії документів з історії боротьби за радянську владу в Україні // ЦДАГО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 57. Арк. 239.
 124. Литвин В. Україна: доба війн і революцій (1914–1920 рр.). Київ, 2003. 488 с.
 125. Приветствие Центральной Раде // Последние новости. 1918. 13 марта. (№ 4925). С. 4.
 126. Матеріали засідання Малої Ради // Українська Центральна Рада: документи і матеріали. у 2 т. Т. 2. Київ, 1996. 424 с.
 127. Циркуляр МВС УНР народним земським управам про впорядкування повсякденного життя населення // Українська Центральна Рада: документи і матеріали. у 2 т. Т. 2. Київ, 1996. 424 с.
 128. Відозва Української Центральної Ради // Українська Центральна Рада: документи і матеріали. у 2 т. Т. 2. Київ, 1996. 424 с.
 129. К населению Волынской губернии и города Житомира // Волынь. 1918. 4 февраля. (№ 30). С. 2.
 130. Вороньковское земское собрание // Лохвицкое слово. 1918. 27 февраля. (№ 13). С. 4.
 131. До всього громадянства Гадяцького повіту // Рідний край. 1918. 21 березня. (№ 8). С.1.
 132. Засідання надзвичайного Гадяцького повітового земського зібрання // Рідний край. 1918. 21 березня. (№ 8). С.3.
 133. Наказ губернського коменданта Полтавщини // Полтавські губерніальні відомості. 1918. 17 квітня. (№ 20). С. 1.

134. Хроніка // Газета Зінківського повітового земства. 1918. 16 квітня. (№ 2). С. 3.
135. Власть земству и городским управлениям // Возрождение. 1918. 10 апреля. (№ 20). С. 6.
136. Подъем земской деятельности // Возрождение. 1918. 20 апреля. (№ 29). С. 5.
137. Земство и текущий момент // Возрождение. 1918. 13 апреля. (№ 23). С. 3.
138. Протоколи земських зібрань // ЦДАВО України. Ф. 713. Оп.1. Спр. 1. Арк. 20.
139. После большевиков. Купянск // Возрождение. 1918. 28 апреля. (№ 36). С. 4.
140. От губернских земской и земельной управ // Народная жизнь. 1918. 11 апреля. (№ 42). С. 2.
141. К возобновлению деятельности волостных земств // Рабочая борьба. 1918. 20 апреля. (№ 21). С. 5.
142. Всем председателям волостных земских управ // Верхньодніпровське життя. 1918. 18 квітня. (№ 2). С.4.
143. Про волосне земство і постанови різного роду комісій // ЦДАВО України. Ф. 1416. Оп.1. Спр. 10. Арк. 9.
144. В Киевском земстве // Народне життя. 1918. 16 квітня. (№ 46). С. 4.
145. Розмова з головою Київського губернського земства С. Петлюрою // Народная жизнь. 1918. 28 апреля. (№ 57). С. 5.
146. Протоколи засідань надзвичайного Канівського повітового зібрання та матеріали до них // ДАКО. Ф. р - 2796. Оп.1. Спр. 104. Арк. 65.
147. Уход гласных волостной управы // Волынь. 1918. 8 марта. (№ 46). С. 5.
148. Сенчанское земское собрание // Лохвицкое слово. 1918. 27 марта. (№ 18). С. 4.
149. С. Петрівка // Рідний край. 1918. 20 квітня. (№ 13). С.3.
150. Кам'янка // Народная жизнь. 1918. 28 апреля. (№ 57). С. 4.
151. Про політичне становище в повіті // ДАКО. Ф. р - 2796. Оп.2. Спр. 3. Арк. 2.

ВИСНОВКИ

У висновках дисертації узагальнено основні результати дослідження, які виносяться на захист:

1. Аналіз історіографії досліджуваної теми доводить, що публікації радянських і сучасних авторів, праці вчених з української діаспори свідчать, що ця проблема досліджувалася ними переважно в контексті боротьби за встановлення радянської влади в Україні або ж становлення української незалежної держави. Дослідники земств окремих регіонів України акцентують увагу на регіональних особливостях їх еволюції під впливом загальноукраїнського суспільно-політичного контексту. Таким чином, актуальність винесеної в назву дисертації проблеми визначається станом її дослідження. Її розв'язання стало можливим завдяки залученню широкого кола джерел (опублікованих нормативно-правових актів, матеріалів архівів, періодичних видань, спогадів), які проаналізовано в дисертації. Причому більшість із них до наукового обігу вводиться вперше.

2. Політика Тимчасового уряду щодо земств ґрунтувалася на поглядах прогресивних земських діячів, сформульованих ще до повалення російського самодержавства. Їх розділяв голова Тимчасового уряду Г. Львов, який очолював Всеросійський земський союз і виступав за передачу всієї повноти влади на місцях органам місцевого самоврядування – земствам і думам. Призначення комісарами Тимчасового уряду голів губернських і повітових земств можна розглядати як перший крок до реалізації цих намірів. Проте це не могло дати відчутних результатів без реформування земських органів. Сформовані ще до революції, вони не були виразниками інтересів усіх соціальних груп сільського населення, а тим більше його революційних настроїв. Їх усвідомлення, зрештою, змусило Тимчасовий уряд у травні 1917 року оголосити про переобрання губернських і повітових земств і створення волосних земств шляхом проведення всезагальних, рівних, прямих демократичних виборів за таємного голосування, а вже в червні того ж року дати старт виборчій кампанії. Проте уряд запізнився з цими кроками. Його загравання з дореволюційними земствами, нерішучість у проведенні їх

реформування шляхом демократизації складу гласних не лише посилювало недовіру сільського населення до земств, а й до самого уряду. Відновити її він так і не зміг. Отже, земства не змогли стати інструментом посилення його влади й впливу на місцях.

3. Утворений таким чином вакуум влади спробували зайняти лідери революційно-демократичних сил на місцях. Сприймавши повалення російського самодержавства як початок руйнування старої антинародної державної машини, відразу після революції вони почали формувати альтернативні офіційним місцеві органи влади. Ними стали комітети громадських організацій, до складу яких увійшли представники тих об'єднань, які вірили в революційні зміни в країні й вимагали цього від уряду. Їх тиск був настільки відчутним, що останній навіть розглядав можливість передачі влади на місцях громадським комітетам. Проте рівень їх легітимності був ще нижчим, ніж у земств, оскільки вони представляли досить вузькі кола політично активної еліти на місцях. Відтак уряд спробував узяти їх діяльність під свій контроль, доручивши своїм губернським і повітовим комісарам формування губернських, повітових, волосних, селищних і міських громадських комітетів. Дійсно, земці, які очолювали органи виконавчої влади на місцях, і земства як органи місцевого самоврядування відіграли значну роль у їх становленні. Проте досягнути бажаного для уряду результату не змогли. Причина цього полягала в тому, що уряд не поспішав із радикальним оновленням системи органів влади, якого вимагали комітети. І вони взялися за нього самі – шляхом усунення від влади тих комісарів із числа земців, які дискредитували себе відданою службою самодержавству, розпуском, заміною або оновленням складу гласних земств представниками революційної демократії. До початку літа 1917 року в більшості повітів України та губерніях посади комісарів Тимчасового уряду обійняли представники революційної демократії, які почали домінувати й у земствах відповідних рівнів. Відбулася, по суті, їх делегітимізація, оскільки заміна комісарів та зміна складу гласних земств відбувалася всупереч діючим нормативно-правовим актам на визначених комітетами умовах, які в кожному повіті чи губернському центрі були свої. Над країною нависла загроза анархії. Такою була плата

Тимчасового уряду за його нерішучість і непослідовність у реформуванні місцевих органів влади, неготовність до конструктивної співпраці зі стихією революційної демократії, недооцінку її сили й впливу на місцях.

4. Цю ситуацію досить тонко відчували лідери Української Центральної Ради. Народжена на початку березня 1917 року в лоні революційної демократії, вона досить скоро стала виразником і представницьким органом національно-визвольної революції українського народу й проголосила курс на автономію України у складі демократичної Росії. Власне, таке бачення майбутнього України визначило й засади її політики щодо органів місцевого самоврядування та земств, зокрема. В перші місяці після повалення самодержавства вони співпадали з поглядами Тимчасового уряду на місце й роль земств у демократичному устрої країни. Не викликали заперечень збоку лідерів УЦР і схвалені Тимчасовим урядом у травні 1917 року положення про порядок проведення виборів і повноваження волосних, повітових та губернських земств.

Водночас необхідно враховувати, що представлені в УЦР політичні партії та громадські організації навесні 1917 року були інтегровані в контекст революційно-демократичних сил, які ініціативно проводили демократизацію органів виконавчої влади Тимчасового уряду та земств. При цьому УЦР не розглядала ці процеси через призму заявлених нею прагнень до автономії. Ситуація змінилася лише після відмови в травні 1917 року Тимчасового уряду надати її Україні. Уже в I Універсалі (10 червня 1917 р.) та «Декларації Генерального Секретаріату» від 27 червня 1917 року ставилися завдання створення «власної влади» «української демократії», її українізації та встановлення «нерозривного зв'язку» з Українською Центральною Радою. Земства оголошувалися основою «справжнього народоправства» нової України.

На жаль, не пройшло й місяця, як УЦР піддалася тискові Тимчасового уряду й II Універсалом від 3 липня 1917 року відтермінувала остаточне вирішення питання щодо автономії України до Всеросійських Установчих зборів. Відтак втратила шанс використати вибори до волосних і повітових земств, які проходили в серпні-жовтні 1917 року, як інструмент формування підпорядкованих їй органів місцевого

самоврядування. Вона змирилася з роллю одного із суб'єктів цих виборів, а не єдиного організаційного центру їх проведення в Україні.

Навіть після силового захоплення влади в Росії в жовтні 1917 року більшовиками й проголошення 7 листопада цього року III Універсалу УЦР про створення Української Народної Республіки лідери Української революції не вирвалися з «полону магії» Всеросійських Установчих зборів і намагалися домовитися про мирне врегулювання протиріч із керівництвом більшовицької Росії.

Лише коли ті стали на шлях збройного ескорту своєї влади в Україну, настало прозріння. 19 грудня 1917 року УЦР ухвалила закон про перейменування земств у народні ради, продемонструвавши не лише розрив земських інституцій із спадщиною самодержавства, а й Центральної ради з імперським центром. Після проголошення IV Універсалом від 9 січня 1918 року незалежності УНР цей факт став доконаним. Проте політичних дивідендів ні УЦР, ні земства від цього отримати не встигли. Не маючи міцного державного апарату влади, який би через імплементовані в нього органи місцевого самоврядування об'єднав українське суспільство навколо Центральної Ради, остання не вистояла проти агресії більшовицької Росії. Нерішучість УЦР у реалізації завдань державотворення і, зокрема, пасивність під час формування демократичних земств мала для неї такі ж наслідки, що й подібна політика Тимчасового уряду в цій царині для нього.

5. За такої вкрай складної динаміки суспільно-політичної ситуації в Україні доля земств залежала як від її основних чинників, так і від спроможності земських органів адекватно реагувати на їх виклики. Зрозуміло, що земства дореволюційного складу в абсолютній більшості підтримали Тимчасовий уряд. По-перше, як легітимний після повалення російського самодержавства центральний орган влади в країні. По-друге, як втілення надії на реалізацію виплечаних іще за царизму сподівань земців на зростання їх ролі не лише в господарському, освітньо-культурному, а й політичному житті країни. Їх уособлював голова уряду Г. Львов. Нарешті, земцям імпонували перші кроки Тимчасового уряду в цьому сенсі.

У зв'язку з цим створення Української Центральної Ради та проголошені нею заклики до автономії України в перші весняні місяці 1917 року вітали лише земці,

які й до того сповідували такі погляди. Більшість земців залишалися байдужими до них. Проте ситуація змінювалася досить стрімко. Буржуазно-демократична революція в Україні з кожним місяцем набувала все більш виразних ознак національно-визвольної Української революції. Їх стихія вже у квітні-травні 1917 року взяла в полон і паралізувала опір домінуючим у ній настроям функціонерів не лише виконавчих органів влади, а й обраних до революції земств. Цим пояснюються масові звільнення місцевих комісарів Тимчасового уряду із своїх посад «за власним бажанням», «через хворобу» тощо, як і мовчазна реакція гласних земств на рішення комітетів громадських організацій про їх заміну на демократично обраних представників революційної демократії. Через це земства не змогли нічим завадити рішенням комітетів про демократизацію складу земських зібрань за рахунок визначених ними «гласних». Відтак на початок літа 1917 року склад делегітимізованих таким чином земств відповідав уже не нормам дореволюційних законів про вибори до земств, а узагальненому портретові суб'єктів Української революції на чолі з Українською Центральною Радою. Ось чому після проголошення нею I Універсалу його положення підтримали більшість земств України.

6. За таких обставин доля протистояння між Тимчасовим урядом та Українською Центральною Радою і втягнутими в нього земствами України значною мірою залежала від результатів виборів волосних, повітових і губернських земських зібрань. Оголосивши їх на другий день після I Універсалу УЦР, Тимчасовий уряд сподівався не лише легітимізувати статус земств у системі органів влади, а й домогтися їх підтримки своєї політики на місцях. Проте реально вплинути на вибори уряд уже не міг. Так само він не міг надати суттєвої фінансової, організаційної, кадрової допомоги земствам у їх підготовці та проведенні. Українською була ця допомога й від Української Центральної Ради, яка сором'язливо дотримувалася оголошених у II Універсалі зобов'язань перед Тимчасовим урядом. Проте земства в серпні-вересні 1917 року зуміли провести вибори гласних волосних, а в вересні-жовтні цього ж року й повітових земських зібрань. Вибори відбулися попри досить сильні антиземські настрої та абсентеїзм виборців. При цьому лише на

повітових виборах помітною була участь у них політичних партій. Основний тягар виборів ліг на земства, які успішним їх проведенням продемонстрували свій значний потенціал як соціального інституту, здатного реагувати на виклики суспільства. Це підтвердили й результати виборів. Більшість у складі волосних і повітових земств України отримали селяни. Вони ж підтримували переважно соціально-економічні гасла українських соціалістів-революціонерів, фракція яких була найбільшою серед партійних фракцій у складі Української Центральної Ради. Таким чином, вибори сприяли імплементації земств у контекст Української революції. Водночас вони засвідчили можливість досягнення її цілей демократичним шляхом.

7. На них земці продовжували сподіватися й після більшовицького збройного перевороту в Петрограді. Рішуче засудивши силові методи більшовиків у боротьбі за владу, земці остаточно пов'язали ці сподівання з УЦР. Проголосивши створення Української Народної Республіки та перебравши на себе функції центральної влади в Україні, та визнала «органи місцевого самоврядування найвищою адміністративною владою на місцях». Оскільки більшовики і створений ними в грудні 1917 року в Харкові радянський уряд задекларували заміну земств органами диктатури пролетаріату – радами робітничих, солдатських і селянських депутатів, земці усвідомили безальтернативність підтримки УНР і УЦР. Тільки з ними вони мали майбутнє. Таким чином, доля земств була остаточно пов'язана з динамікою розвитку Української революції, її як позитивними, так і негативними чинниками. Серед останніх найбільше значення мала віра земців у доленосність Всеросійських Установчих зборів. III Універсал не спростував її, оскільки згідно з ним УНР створювалася, «не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її». Більше того, в Універсалі наголошувалося, що УНР створюється для того, «щоб силами нашими допомогти всій Росії» повернутися на демократичний шлях розвитку. Відтак, засуджуючи насилля більшовиків, переважна більшість земців не були готовими до збройного протистояння з ними.

8. Розплата за ці помилки прийшла досить скоро. Навіть проголосивши незалежність УНР, Центральна Рада не змогла протистояти агресії більшовицької

Росії, яка на початку 1918 року окупувала територію молодої української республіки. При цьому земці, які тоді в переважній своїй більшості навіть не задумувалися над можливістю самостійності України, не стали ініціаторами організації опору агресорові. Подібні ініціативи з їх боку мали надто мало шансів на підтримку зневіреного у спроможності земств вирішувати нагальні проблеми сільського населення. Його скептицизм до земств ще більше посилювався під впливом демобілізованих солдат, які масово поверталися до рідних домівок із більшовицькими поглядами. Таким чином, земства опинилися віч-на-віч із переможцями. Ті ж дивилися на земства як на «місцевий буржуазний апарат влади», який необхідно було замінити радами. Зробити це відразу ті не могли, оскільки не мали власного підготовленого адміністративно-господарського апарату управління. Відтак почали освоювати земський – через призначення своїх комісарів до земств. Останні сприйняли це як пропозицію до компромісу. Проте дуже скоро з'ясувалося, що комісари не зважали на вже звичні для земств демократичні процедури прийняття рішень, нівелюючи тим самим роль земських зібрань та управ. Коли ж ті спробували відстояти свої права, більшовики просто розпустили їх. Земства як осередки демократії і підтримки української національно-визвольної революції дійсно виявилися «п'ятим колесом» до принесеної в Україну на багнетах російських більшовиків моделі управління країною через органи диктатури пролетаріату. Історія вкотре засвідчила: окупанти завжди прагнуть створити на підконтрольній їм території органи влади, які б служили, насамперед, їхнім цілям.

9. Відновлення в березні-квітні 1918 року за підтримки німецько-австрійських військ влади Української Центральної Ради на території УНР відкривало перед земствами перспективу їх розвитку в контексті процесів національного державотворення. Саме так позиціонували себе ті повітові та губернські земські управи та зібрання, які, переживши більшовицькі погроми й репресії, у березні-квітні 1918 року відновили свою діяльність і заявили про підтримку УЦР. Зі свого боку остання демонструвала свою відданість демократичним принципам організації влади на місцях, декларувала значення органів місцевого самоврядування і, зокрема земств у цьому сенсі. Проте далі

декларацій не йшла, що посилювало недовіру населення як до неї, так і до земств. Відтак відновити повноцінну роботу земських установ у останній період історичного існування УЦР так і не вдалося. На нашу думку, це стало однією з причин, які у своїй сукупності і визначили сумну долю Української Центральної Ради.

10. Аналіз еволюції земств Україні в контексті суспільно-політичних процесів доби Центральної Ради, наведені висновки щодо її рушіїв та змісту мають практичне значення для сучасного реформування системи влади й органів місцевого самоврядування. По-перше, вони переконливо свідчать, що реформа може мати успіх лише за умови, що буде максимально враховувати інтереси місцевого населення та їх громад і користуватиметься їхньою підтримкою. По-друге, її успіх залежить від послідовності й наполегливості в реалізації та підтримці збоку центральних інститутів влади.

11. Наведені в дисертації матеріали й документи, їх аналіз і зроблені висновки не вичерпують тему дослідження. Заслуговує на окремий аналіз персональний склад земств на різних етапах їх розвитку за доби УЦР. Зокрема, якими були зміни складу земських зібрань унаслідок їх стихійної демократизації в березні-травні 1917 року. Важливо проаналізувати як соціальний стан, так і політичні вподобання представників революційної демократії, які враз стали «земцями». Так само важливо встановити, яка їх частина в серпні-жовтні 1917 року була обрана до складу волосних і повітових, а згодом і до губернських земств. Відповідь на ці питання мала б важливе значення і для розуміння причин того, що з літа 1917 року активність комітетів громадських організацій значно зменшується, а вже восени цього ж року більшість із них припиняє свою діяльність.

ДОДАТОК

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Публікації у фахових виданнях України:

1. Матвієнко Т. О. Земства України в контексті трансформації органів влади в 1917 році. Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ, 2008. Вип. 14. С. 23–34.
2. Матвієнко Т. О. Земства України в контексті процесу формування інституту комісарів Тимчасового уряду в березні – травні 1917 р. Історична пам'ять. Полтава, 2010. Вип. 1'2010. С. 93–102.
3. Матвієнко Т. О. Боротьба за демократизацію земств України (березень – травень 1917 р.). Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. Київ, 2010. Вип. 38. С. 54–63.
4. Матвієнко Т. О. Підготовка до виборів у волосні земства в Україні (травень – серпень 1917 р.). Культура народів Причорномор'я: научный журнал. Симферополь, 2013. С. 132–140.
5. Матвієнко Т. О. Реакція земств України на Жовтневий переворот 1917 року. Історична пам'ять. Полтава, 2015. Вип. 33. С. 77–86.
6. Матвієнко Т. О. Наслідки агресії більшовицької Росії в Україну для земств Української Народної Республіки (кінець 1917 р. – початок 1918 р.). Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Гуманітарні науки. Львів, 2018. Вип. 15. С. 77–86.

Публікації у фахових виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз:

7. Матвієнко Т. О. Результати виборів до волосних земств в Україні 1917 р. Наукові праці історичного ф-ту Запорізького національного університету.

Запоріжжя, 2014. Вип. XXXVIII. С. 116–122. (Видання входить до міжнародної наукометричної бази РІНЦ).

Публікації у зарубіжних наукових фахових виданнях:

8. Матвієнко Т.О. Повітові та волосні земства Української Народної Республіки під окупацією більшовицької Росії (січень – березень 1918 р.). World Science. 10 (38), Vol. 2, October 2018, Warsaw, Poland. RS Global Sp. z O.O. (Видання входить до міжнародних наукометричних баз Index Copernicus, academia.edu, Google Scholar, RS Global)

Публікації апробаційного характеру (матеріали конференцій):

9. Матвієнко Т. Створення Тимчасового уряду та ставлення українських земств до нього. *Громадянське суспільство в Україні: проблеми формування та перспективи розвитку*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Полтава, 23–24 травня 2008 р.). Полтава, 2008. С. 172–176. (Форма участі очна).
10. Матвієнко Т. Органи місцевого самоврядування Подільської губернії і формування інституту комісарів Тимчасового уряду 1917 р. *Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків*: матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції (м. Кам'янець-Подільський, 17–18 травня 2012 р.). Кам'янець-Подільський, 2012. С. 100–103. (Форма участі заочна).
11. Matvienko T., Deliya O. The results of the elections in the district administration – Zemstvo – in Ukraine (1917). *4-ий міжнародний молодіжний фестиваль науки „Litteris et artibus”*: матеріали IV міжнародної конференції молодих вчених HSS – 2013. Гуманітарні та соціальні науки (м. Львів, 21–23 листопада 2013 р.). Львів, 2013. С. 18–19. (Форма участі заочна).
12. Матвієнко Т. Місцеві органи влади в Україні навесні 1917: в пошуках альтернативи. *Особистість, суспільство, держава: проблеми минулого і*

- сьогодення: матеріали міжнародної наук.-практ. конф. (м. Суми–Курськ, 18 квітня 2014 р.). Суми–Курськ, 2014. С. 128–130. (Форма участі заочна).
13. Матвієнко Т. Становлення волосних земств в Україні влітку – восени 1917 р. *Придніпровські соціально-гуманітарні читання: матеріали III всеукраїнської наукової конференції з міжнародною участю.* (м. Кіровоград, 16 травня 2014 р.). Кіровоград, 2014. С. 65–69. (Форма участі очна).
 14. Матвієнко Т. Підготовка до виборів в повітові земства в Україні (осінь 1917 р.). *Сучасні виклики для суспільних наук в умовах глобалізації: матеріали міжнародної науково-практичної конференції* (м. Львів, 30–31 травня 2014 р.). Львів, 2014. С. 103–105. (Форма участі заочна).
 15. Матвиенко Т. Результаты выборов в уездные земства в Украине (осень 1917 г.). *Актуальные проблемы юридической науки и правоприменительной практики: материалы международной научно-практической конференции профессорско-преподавательского состава и аспирантов. Государственно-правовая секция* (г. Белгород, 8 апреля 2014 г.). Белгород, 2014. С. 236–254. (Форма участі заочна).
 16. Матвієнко Т. Політична боротьба на виборах до повітових земств в Україні восени 1917 р. *Шості Гуржіївські історичні читання: матеріали всеукраїнської наукової конференції з нагоди 100-річчя з дня народження академіка Івана Олександровича Гуржія* (м. Черкаси, 17–18 вересня 2015 р.). Черкаси, 2015. С. 174–177. (Форма участі очна).
 17. Матвієнко Т. Джерела до вивчення проблеми еволюції земств України на тлі суспільно-політичних процесів доби Центральної Ради. *Розвиток сучасної освіти і науки: результати, проблеми, перспективи: матеріали IV міжнародної науково-практичної конференції* (м. Конін–Ужгород–Дрогобич, 15 червня 2018 р.). Конін–Ужгород–Дрогобич, 2018. С. 35–37. (Форма участі заочна).